

**ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
АПН УКРАЇНИ**

**Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи
формування**

Київ – 2007

УДК
ББК

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології АПН України, протокол № від

Рецензенти: В. О. Татенко, чл.-кор. АПН України, д-р психол. наук, проф.;
Т. М. Яблонська, к.психол.н., докторант Інституту психології
ім. Г. С. Костюка АПН України

**Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування//За ред
І. В. Жадан.— К.—2007.**

У монографії, підготовленій за результатами виконання планової теми “Суспільствознавча освіта як чинник формування соціальних уявлень молоді в суспільстві, що трансформується”, яка розроблялась в Інституті соціальної та політичної психології АПН України у 2004–2006 рр., представлено феноменологічний аналіз соціальних уявлень, результати емпіричних досліджень соціально-психологічних особливостей політичних, правових, громадянських, моральних уявлень молоді, уявлень щодо продуктивних та непродуктивних форм соціальних взаємодій та впливу суспільствознавчої освіти на їх зміст. За результатами комплексних емпіричних досліджень запропоновано стратегії, прийоми та способи впливу на процес формування соціальних уявлень в освітньому процесі, підвищення соціально-адаптивних можливостей особистості; розглянуто змістовотехнологічні аспекти модернізації гуманітарної освіти.

Монографія адресована науковцям, розробникам навчальних програм та методичних матеріалів з дисциплін суспільствознавчого циклу, вчителям.

ISBN

© Інститут соціальної та політичної психології АПН України, 2007
©Жадан І.В., ©Овдієнко Л.Н., ©Дідук І.А., ©Вольфовська Т.О., ©Скнар
О.М., ©Позняк С.І., ©Рябов С.Г., 2007.

Зміст

	Стор.
Вступ	4
1. Соціальні уявлення як форма соціального знання (І.В.Жадан).....	5
1.1. Зміст, структура та функції соціальних уявлень.....	5
1.2. Суспільствознавча освіта як чинник формування соціальних уявлень молоді....	11
1.3. Методологічні засади дослідження соціальних уявлень.....	16
1.4. Емпіричне дослідження соціальних уявлень студентської молоді.....	19
2. Особливості політичних уявлень студентства (І.В.Жадан).....	31
3. Мораль і право в соціальних уявленнях (Л.Н.Овдієнко).....	40
4. Правові уявлення студентської молоді (І.А.Дідук).....	49
4.1. Теоретико-методологічні засади дослідження правових уявлень	49
4.2. Особливості правових уявлень молоді.....	53
4.3. Правова освіта як чинник розвитку правових уявлень молоді.....	79
5. Національна ідентичність в соціальних уявленнях молоді (О.М.Скнар).....	87
5.1. Методологічні засади дослідження.....	87
5.2. Соціальні уявлення студентів про етнічні особливості українців.....	95
5.3. Арт-технології як засіб формування соціальних уявлень молоді про етнічну ідентичність.....	111
6. Способи і моделі соціальної взаємодії в соціальних уявленнях молоді (Т.О.Вольфовська)	128
6.1. Теоретичні засади дослідження соціальних уявлень як одного з чинників конструювання суспільних стандартів і модусів поведінки особистості.....	128
6.2. Особливості уявлень молоді щодо ефективності способів та моделей соціальних взаємодій.....	141
6.3. Просоціальні моделі взаємодії як чинник адаптивності особистості у суспільстві.....	151
7. Соціальні уявлення про громадянськість в структурі громадянської компетентності учнівської молоді (С.І.Позняк).....	156
7.1. Сучасний суспільний контекст і концепція громадянськості.....	156
7.2. Соціальні уявлення про громадянськість	159
7.3. Роль соціальних уявлень про громадянськість у процесі адаптації до соціальних змін.....	165
7.4. Громадянська освіта як чинник формування соціальних уявлень учнів і як технологія підвищення їх соціально-адаптивних можливостей.....	169
7.5. Уявлення учасників навчально-виховного процесу про доброго громадянина...	176
8. Політичні уявлення як складова змісту сучасної політичної культури (С.Г.Рябов).....	197
9. Додатки.....	219

Вступ

Серед показників-індикаторів якості освіти і вчителі, і батьки, і учні вказують, насамперед, здатність випускника школи адаптуватись до життя, знайти собі місце в ньому. Одним із чинників адаптивності є соціальні уявлення молоді, їх часова і змістовна відповідність реаліям суспільства, що надзвичайно швидко трансформується, причому ступінь прогнозованості цих трансформацій є доволі низькою.

Стрімкі зміни у навколишньому світі, збільшення джерел інформування, зростання обсягів наукової інформації, яка засвоюється сьогодні людиною, вимагають повсякденного внесення корекцій у образ соціального світу особистості. Характер цих змін значною мірою визначається особливостями соціального мислення, як механізму свідомості, зокрема таких його процедур, як репрезентація (соціальні уявлення), інтерпретація, проблематизація тощо. Соціальні уявлення виступають інструментом пізнання соціального світу, способом опосередкування поведінки і засобом адаптації нових подій до тих, що вже вписані у картину світу особистості. Зміст соціальних уявлень визначає форми і способи соціального пізнання та ціннісні пріоритети, що регулюють поведінку особи. Тобто рівень розвитку соціальних уявлень опосередковано впливає на якість освіти взагалі і суспільствознавчої освіти зокрема. Водночас суспільствознавча освіта є одним із чинників формування соціальних уявлень. Цей вплив може бути особливо значущим і ефективним у разі, якщо освіта буде зорієнтована на розвиток суб'єкта соціальної активності.

Феноменологічний аналіз соціальних уявлень молоді, визначення соціально-психологічних механізмів впливу суспільствознавчої освіти на формування соціальних уявлень, особливості соціальних уявлень учнівської та студентської молоді, виявлені в результаті емпіричних досліджень, допоможуть педагогам, викладачам і розробникам суспільствознавчої освіти обрати адекватні стратегії, прийоми та способи підвищення соціально-адаптивних можливостей особистості, розширити і поглибити можливості соціального пізнання.

1. Соціальні уявлення як форма соціального знання

І.В. Жадан

1.1. Зміст, структура та функції соціальних уявлень

Останнє десятиліття становлення українського суспільства означене зростанням частки громадян, у тому числі молоді, які втратили життєво важливі соціальні зв'язки з оточуючими людьми і відчують відчуження від решти суспільства. Зміна соціальних орієнтирів, перегляд та коригування норм і цінностей, що відбувається в суспільстві, призводять до виникнення суперечностей між індивідуальними смислами та соціальними інтерпретаціями. Ймовірно, що однією з причин такої масової дезадаптації є неможливість виключно раціональною аргументацією змінити зміст буденного знання, знання здорового глузду, що, за твердженням Фліка, виступають як «спільний для членів суспільства інтерактивно відтворюваний процес розуміння явищ і спосіб комунікації з їх приводу» (13, с.39). Цей «здоровий глузд, буденне знання – те, що англійці називають folk-science – відкриває нам безпосередній доступ до соціальних уявлень. Це і є в певному розумінні соціальні уявлення»(5).

Теорія соціальних уявлень С.Московічі, що виросла з прагнення зрозуміти природу соціальної поведінки індивідів і груп, претендує на розробку моделі соціального знання, механізмів його конструювання й перетворення в процесах соціальної взаємодії. Витоки теорії С.Московічі — в концепції “колективних уявлень” Е. Дюркгейма, в уявленнях Ж.Піаже про способи, які використовують діти для конструювання значень і соціальної дійсності, в міркуваннях З. Фрейда з приводу того, як реалії зовнішнього середовища стають частиною внутрішнього світу й світогляду людини.

Вивченню соціальних уявлень, як складової соціального мислення; чинника конструювання суспільних стандартів та модусів поведінки особистості і групи; форми відображення конкретного суспільства з його суперечностями між соціальними нормами і прагненнями суб'єкта; як способу міркувань, характерного для суб'єкта, що представляє певну соціальну групу чи певну

статусну позицію; як прояву міжгрупових відносин і т.ін. услід за С.Московічі присвячують свої праці А.Тешфел, Д.Жодле, Ж.-К.Абрик, В.Дуаз, Р.Харре, К.О. Абульханова-Славська, Г.М. Андреева, А.І. Донцов, Т.П.Ємельянова, В.Знаков та ін.

С.Московічі визначає соціальні уявлення, як складну багаторівневу «систему дій, ідей та цінностей, що виконують двоєдине завдання: по-перше, встановити порядок, що дозволяє індивідам орієнтуватися в матеріальному й соціальному світі та впливати на них; а по-друге, забезпечити членам суспільства можливість спілкування, забезпечивши їх кодом для соціальних обмінів, найменування і класифікації різних аспектів життя, індивідуальної та групової історії»(5).

На думку Д.Жодле «поняття “соціальне уявлення” означає специфічну форму знання – знання здорового глузду, зміст якого свідчить про дію соціально маркованих породжуючих і функціональних процесів. В ширшому розумінні воно означає форму соціального мислення. Соціальне уявлення – це різновид практичного мислення, що спрямоване на спілкування, розуміння і освоєння соціального оточення, матеріального та ідеального. ... Соціальне маркування змісту або процесів репрезентації слід співвідносити з умовами й контекстами, в яких виникають уявлення, з повідомленнями, в яких вони поширюються, а також з функціями, яким вони слугують у взаємодії зі світом і “іншими”» (10).

З численних дефініцій цього поняття можна виділити основні ознаки соціальних уявлень:

- це специфічна форма знань, а саме знань здорового глузду, зміст, функції та відтворення якого є соціально обумовленими (3);
- це специфічна форма пізнання соціальної дійсності, яка допомагає людині в процесі комунікації з іншими осмислити дійсність (4);
- це процес, що визначає відношення між реальним та ідеальним, об’єктивною частиною суб’єкта та суб’єктивною частиною об’єкта (10);

- це форма пізнання соціальної дійсності, чинник конструювання реальності не лише для окремого індивіда, але і для цілої групи (2);
- це уявлення про об'єкт, і в цьому розумінні соціальні уявлення споріднені із знаком, символом (10);
- це продукт і процес освоєння психологічної і соціальної реальності (10);
- це будь-які форми переконань, ідеологічних поглядів, знань, включаючи науку (5);
- це загальне бачення реальності, яке притаманне даній групі, виникає у результаті комунікації і орієнтує дії та взаємозв'язки членів даної групи (13);
- це динамічний соціальний процес групового конструювання соціального об'єкта, та частина індивідуальних свідомостей, яка типова для представників визначеної соціальної групи (5);
- як психосоціальне явище соціальні уявлення поєднують в собі когнітивні та емоційні компоненти (5);
- соціальні уявлення роблять образними абстрактні поняття, надаючи тілесність ідеям, співвідносячи слова з речами. Уявлення реконструюють реальність у “знятому” вигляді, категоризуючи нову інформацію про об'єкт у когнітивному просторі суб'єкта (4);
- соціальні уявлення є продуктом активного соціально-психологічного відтворення дійсності (4);
- уявлення є теоріями, або відіграють роль теорій (10);
- це когнітивні системи, які мають свою особливу логіку і свою особливу мову (10);
- уявлення – це не просте відтворення, а створення, інтерпретація (10).

Наявний спектр характеристик (форма знань, форма пізнання, процес групового конструювання, психосоціальне явище...) вказує на складність, багатоплановість феномена і водночас переконує у необхідності розгляду соціальних уявлень не лише в контексті комунікативних процесів, а й при дослідженні власне способів формування знань.

Розробники теорії соціальних уявлень акцентують увагу на невіддільності образного, фігуративного аспекту уявлення від аспекту значущості: “...воно співвідносить з усяким образом смисл і відносить до всякого смислу образ” (10, с.378). Поняття “образ” тут вживається або в сенсі фігуративної сукупності або в сенсі специфікації уявної дії. Соціальне уявлення визначається і водночас визначає особливості сприймання і відображення соціального світу, у ньому відображається ставлення суб’єкта до цього світу.

Дослідження *механізмів конструювання соціальних уявлень* здійснюється у кількох напрямках:

- аналіз контексту, в якому формується уявлення (взаємодія з соціальними стимулами);
- аналіз впливу на соціальні уявлення групових норм і цінностей;
- аналіз індивідуальних і соціальних смислів та інтерпретацій, які формулюються або засвоюються в процесі конструювання уявлень;
- намагання вивести уявлення з дискурсивної практики суб’єкта, співвіднесення з його соціальним статусом;
- спроби знайти пояснення змін або корекції уявлень у міжгрупових відносинах;
- вивчення механізмів репрезентації суб’єктом соціального світу через засвоєння системи соціальних ставлень.

Ж.-К.Абрик (9, с.84) сформулював гіпотезу центрального ядра уявлення, яке визначає його смисл і внутрішню організацію, відзначається стабільністю і стійкістю до змін. Периферія уявлення, представлена когнітивними елементами (категорії, когнітивні карти, сценарії-скрипти, наївні теорії тощо), які забезпечують операціональну функцію перцепції. На відміну від ядра периферія досить динамічна.

С.Московічі описує структуру соціального уявлення, визначаючи такі його компоненти як *інформація* (надходить з різних джерел у процесі науціння), *поле уявлення* (задається і формується безпосередньо в групі) та *настанова*

(продукт інтеріоризації інформації і смислових рамок, заданих полем, на основі власного досвіду).

Об'єктивація соціальних уявлень починається з “*анкерування*” (“зачеплення”, “якоріння”), що призводить до концентрації уваги на об'єкті, який має шанси бути вписаним в уже наявну систему понять. На цьому етапі включаються механізми когнітивної відповідності (те, що не відтворює відповідності витісняється, не сприймається, вилучається з контексту або підміняється).

Наступний етап об'єктивації може здійснюватись у двох формах: як *персоналізація* (намагання прив'язати поняття до вже наявних) або *фігурація* (прив'язування змісту поняття до певної формули) наукових знань і феноменів, які конкретизують теорії та дозволяють розглядати їх як знайому реальність.

Далі здійснюється відбір і надання контексту, зв'язку елементам наукової теорії, які привласнюються буденною свідомістю. Актуалізація вже наявних схем соціальних уявлень приводить у дію механізми відбору відповідної і невідповідної їм (схемам) інформації. При цьому перша запам'ятовується і відтворюється краще, ніж друга (це не стосується ранніх етапів соціалізації, коли схеми лише починають формуватися і інформація, яка їм не відповідає, помічається і кодується легше).

Формується “фігуративна схема” уявлення, яка стає його “образним ядром”, що містить суттєві поняття, риси певного явища і елементарну структуру їх зв'язків. Результатом цього етапу є схематична візуалізація наукових ідей і понять. Провідну роль у побудові цього семантичного простору значень відіграють механізми категоризації, в основі яких — система ставлень суб'єкта.

Останнім етапом формування соціальних уявлень є *натуралізація*— прийняття отриманого “знання” у вигляді фігуративної схеми та її елементів як певної об'єктивної реальності, внаслідок чого явище втрачає свій абстрактний характер і набуває автономних форм існування.

Таким чином, процес перетворення наукового знання в соціальне уявлення завершується побудовою селективної конструкції, що відповідає

очікуванням та цінностям суб'єкта. Ця конструкція схематизована і вписана в систему соціальних цінностей. Шляхом натуралізації концептуальної схеми в елемент дійсності здійснюється імплікація наукових теорій, інтеграція науки в побутову свідомість.

Впровадження соціальних уявлень в соціальну реальність супроводжується подальшими трансформаціями уявлень і змінами в самій реальності. Об'єкт уявлення здобуває певний ранг значущості, а уявлення про нього кладеться в основу нової системи інтерпретації соціального світу. Результатом впровадження соціального уявлення є орієнтування поведінки і соціальних ставлень суб'єктів соціальної взаємодії.

Соціальні уявлення фіксуються у стереотипах, установках, зразках поведінки, способах інтерпретації, і, живучи своїм власним життям, стають системою інтерпретації і категоризації явищ навколишньої дійсності*.

Найчастіше виділяють три основні функції соціальних уявлень:

1) ***“когнітивна функція інтеграції нового”***. Як окремий випадок універсального процесу категоризації соціальні уявлення виступають інструментом пізнання. Вони допомагають описати, систематизувати, класифікувати і, зрештою, спростити об'ємну і складну інформацію, потік якої з кожним днем зростає, завдяки чому суб'єкт отримує максимум інформації при мінімальних зусиллях;

2) ***функція інтерпретації соціальної дійсності***. Соціальним уявленням властива узгодженість, емоційно-оціночна завантаженість. Вони означають цінності, спрямовують комунікацію, допомагають зберегти очікування, виправдати ситуацію і власні атитюди;

3) ***функція орієнтування поведінки і соціальних ставлень***. Зміст соціальних уявлень детермінує поведінку людини у соціумі. Взаємозв'язок і взаємозалежність соціальних ставлень та соціальних уявлень підтверджують результати експериментальних досліджень послідовників С.Московічі — Д.Меджі, Г.Магні, Р.Фарра, Д.Жодле та ін.

* такий перелік функцій дає Д.Жодле (13., с.387)

В контексті нашого дослідження варто наголосити на ще одному призначенні соціальних уявлень, що обумовлюється особливостями їх структури. Поєднання стійкості центрального ядра і динамічності периферії забезпечує *адаптивну функцію* соціальних уявлень, які з одного боку сприяють збереженню картини світу, що вже склалася, а з іншого – пристосуванню її до конкретних умов існування спільноти та інтеграцію індивідуального досвіду членів групи.

Отже, можна стверджувати, що соціальні уявлення детермінують процес засвоєння соціального знання, стимулюючи набуття досвіду, навчання та розвиток, і, водночас, протидіючи набуттю певного досвіду, навчання та розвитку. На думку А.Н.Поддьякова (6) протидія навчання неминуча і необхідна, оскільки забезпечує запобігання трансляції небезпечних елементів соціального досвіду, а також застарілого досвіду.

Таким чином, аналіз умов, чинників, механізмів і процесу формування соціальних уявлень з одного боку, та впливу соціальних уявлень на процес навчання з другого, дає підстави для висновку про необхідність емпіричних досліджень змісту уявлень, тобто актуального змісту соціального мислення.

Можна припустити, що визначивши зміст знань, які соціальна група (чи особа, що представляє цю групу) використовує як основу для своїх суджень, зміст вірувань, думок, стереотипів, які поділяють її члени, а також способи передачі їх у процесі комунікації, вдасться оптимізувати процес формування нових та корекції наявних соціальних уявлень з метою збільшення в їх структурі частки наукового знання. Ймовірно, що це дасть змогу підвищити адаптивні можливості особистості і полегшить входження її в середовище соціальної взаємодії, а також сприятиме пошуку порозуміння між групами при вирішенні конфліктних ситуацій.

1.2. Суспільствознавча освіта як чинник формування соціальних уявлень молоді

Можна припустити, що вплив суспільствознавчої освіти тою чи іншою мірою позначається на формуванні всіх трьох компонентів соціальних уявлень.

Інформаційний компонент уявлень зазнає впливу з боку власне змісту освіти в процесі засвоєння наукових фактів, понять, методів аналізу інформації, встановлення зв'язків між поняттями та явищами, виявлення закономірностей через узагальнення та систематизацію, побудови теоретичних моделей суспільних відносин та визначення структури соціальних взаємодій. **Поле уявлень** формується в процесі здобуття досвіду соціальних взаємодій через опанування способів соціальної взаємодії, засвоєння норм поведінки, розвитку рефлексії та саморегуляції поведінки в ситуаціях взаємодії. Розвитку цього компонента уявлень сприяють активні методи та інтерактивні методики, які застосовуються в суспільствознавчій освіті. На формування третього компонента соціальних уявлень — **настанов**, впливає система ставлень особистості, яка змінюється в освітньому процесі через розвиток соціально-психологічних механізмів активності учня, що забезпечується особистісно орієнтованим навчанням, спрямованістю його змісту і форм на забезпечення умов для становлення суб'єкта соціальної активності.

Традиційна освітня парадигма ґрунтується на розумінні засвоєння знань, як процесу переробки інформації, її структурування і систематизації відповідно до потреб і можливостей суб'єкта.

Прихильники теорії соціальних уявлень вважають такий підхід надто схематичним, посиляючись на те, що мислення оперує значеннями, які не є результуючою сприймання фактів і правильності висновків, а значною мірою визначаються попереднім досвідом, ідеологією тощо. За цих обставин, з огляду на результати проведених досліджень, можна очікувати, що перетворення наукових знань студентів в уявлення здорового глузду будуть блокуватися емоційними репрезентаціями (особливо це стосується моральних, політичних та правових уявлень).

Трансформація наукового знання в соціальні уявлення передбачає не просто засвоєння інформації, а активне її перетворення, створення спрощених схем і моделей, які можуть вбудовуватись у концептуальні системи і забезпечувати соціальну взаємодію і соціальну адаптацію. Нині можна

говорити про низький рівень соціальної адаптації студентської молоді, особливо у сферах політики і моралі, де частка негативних ставленнєвих репрезентацій є надзвичайно великою, що, безперечно, гальмуватиме процес перетворення наукового знання, сприятиме підміні його міфологізованими конструктами.

Ефективні освітні впливи на формування соціальних уявлень неможливі без розуміння механізмів, що забезпечують процес перетворення знань.

Перший крок на шляху перетворення наукового знання в уявлення здорового глузду — *персоніфікація*. На цьому етапі абстрактне, безособове знання пов'язується з особистістю, набуває індивідуалізованих ознак.

Суспільствознавча освіта досі не зорієнтована на викладання знань з інтерпретацією їх під кутом індивідуальної цінності, не спрямована на розвиток ставлень, серед яких найбільш важливими, на сучасному етапі суспільних трансформацій, є ідентифікація, толерантність, відповідальність та соціальна активність.

Наступний крок — *трансформація поняття в наочний образ*, перенесення абстрактних знань у сферу фігуративного досвіду. При цьому наукове знання до певної міри спрощується, примітивізується і водночас збагачується, доповнюється деталями і відтінками, конкретизується.

Зосередженість суспільствознавчої освіти на запам'ятовуванні учнями другорядних деталей, окремих фактів, уникання схематизації, відтинання емоційної складової від власне наукового змісту гальмує трансформацію наукових знань в репрезентації здорового глузду. Очевидно, має бути встановлене певне співвідношення між часткою наукової інформації, яка засвоюється на рівні репродукції, і тією, яка опановується з опертям на досвід, індуктивність в навчальному процесі; учнівську ініціативу, обговорення, співпрацю; розмірковування над глобальними проблемами, їх оцінку, інтерпретацію.

Далі поняття приводиться у відповідність з предметами, явищами, подіями і образ набуває ознак реальності. Поняття відноситься до певного

класу, типу, розряду і “вбудовується” в онтологію тверезого глузду (*онтологізується*). Цей етап тим успішніший, чим вищою є відповідальність учня за власні знання, зважаючи на власні цілі; зорієнтованість освіти на розширення світогляду та життєвого досвіду учнів через обговорення тем, групову та науково-дослідницьку роботу, упровадження і моделювання демократичних принципів у школі. Частка наукових знань в структурі соціальних уявлень залежить від швидкого реагування освіти на зміни у свідомості та поведінці дітей; колегіальності та співпраці в навчальному процесі; підходу до учнівського колективу як до спільноти, що розвивається; розширення взаємодії з дорослими та суспільством.

Сформоване уявлення долучається до сприйняття нового знання, його опису, класифікації і пояснення. Тобто соціальні уявлення функціонують не лише як імпліцитні теорії, а й як атрибутивні схеми, з допомогою яких люди намагаються пояснити поведінку інших чи соціальні ситуації.

З огляду на це суспільствознавча освіта має враховувати особливості соціальних уявлень молоді, бути готовою до гальмівного впливу уявлень на процес засвоєння наукових знань.

Окремими завданнями освіти мають стати: формування вмінь раціонально аргументувати твердження, відчувати протиріччя, розводити несумісні уявлення, розрізняти причини і наслідки.

Серед завдань суспільствознавчої освіти — підвищення соціально-адаптивних можливостей особистості через актуалізацію в освітньому процесі механізмів зміни соціальних настанов, “розвінчування” стереотипів і передсудів. До факторів зміни настанов найчастіше відносять: вплив переконуючого повідомлення; безпосередній вплив досвіду взаємодії індивіда (груп) з іншими, які мають відмінні судження, ставлення тощо; соціальний тиск з боку групи.

Ефективність першого з перелічених факторів визначається, насамперед, особистісними характеристиками вчителя. Можна очікувати, що соціальні настанови будуть змінюватись на користь демократичних репрезентацій у тому

разі, коли педагог, який викладає дисципліни суспільствознавчого циклу, не лише володітиме необхідним обсягом знань, а й матиме чітку і послідовну громадянську позицію, вмітиме різнобічно і толерантно аналізувати і висвітлювати події та явища суспільного життя, матиме виразну ідентифікацію, демонструватиме послідовність у своїх судженнях та оцінках, володітиме широким репертуаром стратегій комунікації. До певної міри це суперечить вимогам щодо деідеологізації та деполітизації освіти, тому необхідно чітко визначити допустимі межі “політичності” викладачів дисциплін суспільствознавчого циклу.

Настановам, заснованим на віруваннях, переконаннях та ідеології, як стверджує Жан-П’єр Деконши (10, с.359–369), властива мінімізація когнітивної складової, а обробка соціальної інформації за їх наявності ґрунтується на уявленні про те, що світ у своїй основі розумний і справедливий. При намаганнях збільшити частку наукового знання в соціальних уявленнях необхідно враховувати, що переконуючий вплив сприймається краще тоді, коли в освітньому процесі використовуються рольові ігри, враховуються механізми когнітивного дисонансу та підкріплення.

Чи не найскладнішим завданням суспільствознавчої освіти є осмислення і, в разі необхідності, нейтралізація досвіду взаємодій індивіда (груп) з іншими, які мають відмінні судження, ставлення тощо. Без позитивного досвіду таких взаємодій неможливо змінити настанови на користь толерантності, активності, відповідальності. Цей досвід набувається, головним чином, шляхом залучення до виконання навчальних проєктів, участі в громадській діяльності, завдяки демократизації взаємин у шкільному житті.

Тиск з боку групи як фактор зміни настанов буде найбільш ефективним тоді, коли буде спрямованим на зміну поведінки індивіда через виконання певних ролей, залучення до нових видів діяльності (наприклад, до волонтерської), виконання окремих дій, які сприятимуть розширенню когнітивної і ставленнєвої складових соціальних уявлень.

1.3. Методологічні засади дослідження соціальних уявлень

Позаяк ядро уявлень є стійким утворенням, сподівання на ефективність зусиль суспільствознавчої освіти, спрямованих на його зміну, видається занадто оптимістичним. Саме тому при дослідженні впливу суспільствознавчої освіти на соціальні уявлення молоді ми обмежились двома складовими уявлень — інформаційною його підструктурою та настановами. При цьому перші два етапи формування соціальних уявлень (анкерування і об'єктивація) взагалі не аналізувались. В межах даного дослідження ми зосередились лише на результатах двох останніх етапів — побудови семантичного простору значень певної категорії (поняття) та натуралізації, прийняття знання як певної реальності.

Посилаючись на когнітивістські теорії, М.Х'юстон і В. Штрюбе (12, с.113-114) вказують на необхідність врахування при дослідженні процесу формування соціальних уявлень того, що:

- соціальні судження стосовно тих чи тих явищ лише частково визначаються стимулами актуальної ситуації. Значною мірою вони визначаються *наявними знаннями, які залучаються в процесі аналізу ситуації*;
- ймовірність того, що нова інформація змінить попереднє знання визначається можливостями переробки інформації та рівнем мотивації, тобто *на остаточне судження істотно впливає загальний обсяг наявної інформації та глибина її переробки*;
- *в процесі формування соціальних суджень суб'єкт послуговується як довільно актуалізованою інформацією, так і тією, що актуалізується мимовільно.*

Соціальні категорії, як елементарні структури соціального знання, можуть бути представлені у конструктах, що різняться за рівнем абстракції — прототипах і окремих репрезентаціях (12). *Прототипи* являють собою уявлення про загальну чи усереднену тенденцію категорії, абстрактне відображення властивостей, що з нею асоціюються. *Окремі репрезентації* є

відображенням конкретних прикладів, а не їх властивостей. Ступінь абстракції інформаційної складової соціальних уявлень не єдиний критерій їх оцінювання. Аналіз соціальних категорій може здійснюватись також за змістом — категорії, пов'язані з певною соціальною групою і з власним “Я”. Окремий інтерес становить розрізнення соціальних уявлень за завершеністю і цілісністю структури знань, що виявляється у формі сценаріїв, які відображають типовий спосіб поведінки в певній ситуації. К.А.Абульханова–Славська пропонує розрізняти соціальні уявлення за переважанням когнітивного чи ставленнєвого (емоційного, морального) начала. На думку автора переважання емоційних компонентів у соціальних уявленнях блокує можливість переведення проблеми в план теоретичного розгляду, унеможлиблює її неупереджений аналіз (1, с.51).

З огляду на це дослідження соціальних уявлень не може обмежитись лише раціонально-логічними, рефлексивними складовими. Як стверджують дослідники міфа (Лосев О.Ф., Барт Р. та ін.), і услід за ними С.Московічі (5), поєднання міфа і логіки є властивістю людської свідомості. Як стверджує З.В.Синкевич (11), поруч із свідомими інформаційними регуляторами соціальної поведінки, в конструюванні соціальної дійсності бере участь соціальне несвідоме, що виявляється у формах масової поведінки та масового мислення. Масова поведінка втілена у соціальних почуттях, стереотипах і рутині буденності, у соціальних настроях і традиціях святкування; масове мислення – у міфах, обрядах та ритуалах, фолк теоріях, іделогії, ментальній традиції, схемах і алгоритмах смислотворення (11, с.28). Соціальне несвідоме через “...субкультуру групи, рольові нормативні очікування і тиск, який чинить група на кожного свого члена” (11,с.19), бере участь у конструюванні реальності, що й відображається у соціальних уявленнях. Серед чинників формування соціальних уявлень одне з чільних місць посідає ідеологія. Можна припустити, що кризові періоди соціального розвитку, коли відбувається зміна ідеологій, відсутні усталені способи, алгоритми і схеми інтерпретації подій і явищ, супроводжуються зростанням частки міфологізованих способів

пояснення дійсності. З огляду на особливості соціальної ситуації в Україні, ми вирішили перевірити і це припущення.

Масова поведінка при цьому розглядається як спосіб існування певного соціального цілого, яке через соціальне мислення долучається до інтерпретації дійсності. А отже, дослідивши особливості масового мислення молоді, як чинника конструювання реальності, визначивши базові конструкти, що структурують буденну свідомість, можна певними чином зорієнтувати зміст суспільствознавчої освіти на розвиток нових, адекватних соціальному запиту уявлень. Зрозуміло, що аналіз і цілеспрямоване конструювання соціальної дійсності, у тому числі й з допомогою суспільствознавчої освіти, не знімає міфологічних моделей її інтерпретації, а лише доповнює їх. Більше того, навряд чи можна стверджувати, що прагнення до цілковитого викорінення таких моделей не призведе до зворотного результату – поглиблення дезадаптації. Однак ймовірно, що певним чином організований освітній процес прискорить трансформування соціальної архаїки чи, принаймні, часткове зняття ототожнення суб'єктивного і об'єктивного, відображуваного і дійсного, бажаного і реального у соціальних уявленнях.

Визначення особливостей впливу змісту суспільствознавчої освіти на формування соціальних уявлень молоді в класичному психолого-педагогічному дослідженні передбачає проведення формуючого експерименту, здійснення якого межах даної теми було надзвичайно проблематичним. Окрім того видається практично неймовірною валідизація результатів такого експерименту, адже неможливо проконтролювати всю сукупність соціальних взаємодій, які впливають на формування соціальних уявлень.

З огляду на викладене, комплекс методик, з допомогою яких досліджувались особливості соціальних уявлень молоді, включав: асоціативний експеримент і метод контент-аналізу (для виявлення особливостей ставленнєвої складової в структурі соціальних уявлень), інтерв'ювання, методіку розв'язання задач (ситуацій), методіку репертуарних решіток Келлі (для вивчення особливостей окремих видів соціальних уявлень – політичних,

правових, громадянських, уявлень про прийнятність тих чи тих способів соціальних взаємодій та уявлень про ідентичність). Дані досліджень опрацьовувались з використанням методів математичного аналізу, у т.ч. кореляційного та факторного аналізу.

1.4. Емпіричне дослідження соціальних уявлень студентської молоді

Для вивчення змісту соціальних уявлень ми обрали психосемантичний підхід. Дослідження проводилось у два етапи.

На першому застосовувалась досить поширена і відома техніка семантичного аналізу — асоціативний експеримент. Респондентам пред'являлись слова-стимули і пропонувалось назвати перші асоціації, що спали на думку. Перелік цих слів був визначений на основі аналізу навчальних програм загальноосвітньої школи і стосувався різних сфер соціального життя — політики, права, моралі, громадянських цінностей. Всі поняття вивчались у школі, а наші респонденти ще й додатково опановували їх, навчаючись на першому курсі НаУКМА за спеціальністю “політологія”.

На другому етапі респондентам пропонувалось дати визначення цих же понять.

Аналіз отриманих даних здійснювався за двома напрямками:

1) асоціації класифікувалися за рівнем абстракції, ступенем міфологізованості, завершеністю і цілісністю, співвідношенням когнітивного і ставленнєвого начал;

2) особливості освітнього впливу виявлялися шляхом порівняння змісту засвоєних наукових понять, що стосуються соціального життя суспільства, та змісту інформаційної складової соціальних уявлень, представленої асоціативним рядом, актуалізованим респондентами при пред'явленні цих же понять.

Гіпотеза дослідження:

1. Частка наукового змісту у інформаційній компоненті соціальних уявлень зумовлює ступінь міфологізації поля соціальних уявлень і визначає

спрямування настанов у бік власної активності та усвідомлення відповідальності за своє життя.

2. Низький рівень обізнаності щодо механізмів та функцій соціальних інститутів та явищ корелює з домінуючими протестними настановами, агресивно-негативістським ставленням до соціального життя.

У дослідженні взяли участь 56 студентів другого й третього курсів факультету суспільних наук НаУКМА.

Аналіз отриманих даних здійснювався за такими показниками:

- наявність базових характеристик категорій (понять)* у дефініціях та асоціативних рядах;
- ступінь абстракції асоціацій (прототипи-окремі репрезентації);
- наявність сценаріїв у асоціативних рядах;
- ступінь стереотипізації асоціацій;
- частка моральних уявлень у різних видах соціальних уявлень і їх змістове ядро;
- переважання когнітивного чи ставленнєвого змісту асоціацій.

За результатами кількісного і якісного аналізу отриманих даних були виявлені особливості правових, громадянських, політичних уявлень молоді, а також уявлень студентства про сутність моральних категорій.

Правові уявлення

Таблиця 1

Поняття та їх базові ознаки	Частка респондентів, що актуалізували базові ознаки поняття(у%)		Частка актуалізованих моральних категорій у асоціативному ряду (у%)
	У дефініції	У асоціативному ряду	
Права:			30,4
1) загальнообов'язкові норми	3,6	9,0	
2) регулятори відносин	30,4	5,4	
3) створюють можливості життєдіяльності	41,1	10,7	

* Базові характеристики понять були виділені з дефініцій, представлених у словниках.

Закон:			25,0
1) нормативний акт	62,5	21,4	
2) регулятор відносин	12,5	7,2	
3) обов'язково чинний для всіх	19,6	16,1	
Конституція:			5,4
1) основний закон держави	98,2	48,2	
2) сукупність норм і принципів державного життя	7,2	3,6	
3) закріплюють основні засади державного устрою	9,0	3,6	

2,5% респондентів у дефініціях поняття “*права*”, і кожен четвертий у асоціативних рядах пов'язують і почасти ототожнюють *право* і *обов'язок*, що більшою мірою властиво тоталітарній культурі. Показовим є те, що лише кожен десятий в асоціативних рядах згадав про права людини. Ще менше — 3,6% респондентів згадали в контексті права про демократію.

Натомість 41,1% студентів асоціюють з поняттям “права” “закон”, що може інтерпретуватись як стійке відчуття незахищеності прав.

Уявлення про *права*, які на нашу думку можна кваліфікувати як *сценарії*, актуалізували 32,1% з тих, хто взяв участь у дослідженні. До *конкретних репрезентацій* вдалися близько 29% респондентів, до *прототипів* – 33,9%. Уявлення про права 26,8% респондентів можна віднести до *стереотипів*.

Серед “*моральних*” асоціацій із словом “права” переважали такі: відповідальність, справедливість, рівність. Ймовірно, саме ці значення задають поле ціннісних очікувань молоді.

Як видно з табл.1, втрати “наукового знання” в змісті соціальних уявлень про *закон* ще більші, ніж це було у випадку з категорією “права”. Причому, якщо в соціальних уявленнях про права більше втрат було у розумінні функцій права, то у асоціаціях із законом втрачається сутність самого явища. Респонденти визначають закон як право, практично не розрізняючи ці поняття, ототожнюючи їх. Кожен четвертий, асоціюючи закон із моральністю, згадує про відповідальність у сенсі “відповідальність перед законом”.

Рівень абстракції асоціацій досить високий — 32,1% із них можна віднести до *прототипів* і лише 9,0% до *конкретних репрезентацій*. 21,4% респондентів запропонували асоціативні ряди, які можна кваліфікувати як

сценарії. Уявлення про закон 19,6% студентів можна кваліфікувати як *стереотипні*.

В уявленнях про Конституцію втрати наукового знання про сутність та функції цієї правової репрезентації однакові. Порівняно малою є частка моральних асоціацій, як і уявлень на рівні *сценаріїв* (5,4%). Ті, хто вдавався до понять із сфери моралі, переважно згадували про відповідальність та чесність (брехню). Частка *прототипів* і конкретних *репрезентацій* однакова — по 26,8%, частка *стереотипів* порівняно мала – 14,3%.

Співвідношення *когнітивного і ставленнєвого начал* у правових уявленнях — на користь когнітивного (відповідно 71,2% і 28,6%). При цьому позитивно забарвлених емоційних конструктів в уявленнях про право значно менше, ніж забарвлених негативно (39,6% проти 60,4%). У ставленнєвих репрезентаціях права переважають позитивні емоції, у репрезентаціях закону — в 2,5 рази більше негативних емоційних конструктів.

Уявлення про моральні категорії

Таблиця 2

Поняття та їх базові ознаки	Частка респондентів, що актуалізували базові ознаки поняття(у%)		Частка актуалізованих моральних категорій у асоціативному ряду (у%)
	У <i>дефініції</i>	У <i>асоціативному ряду</i>	
Відповідальність:			28,6
1) дотримання законів	1,8	0	
2) виконання взятих зобов'язань	25,0	23,2	
3) прийняття відповідальних рішень (прогнозування наслідків своїх дій)	12,5	0	
4) підзвітність	3,6	0	
Моральні норми:			28,6
1) норми поведінки	94,6	1,8	
2) регулятори ставлень людей один до одного та до суспільства	23,2	1,8	

28,6% респондентів, що актуалізували з поняттям “відповідальність” асоціації морального ряду, згадували переважно про порядність, чесність, надійність.

Показовим є те, що у семантичному полі значень 38% респондентів з відповідальністю межує покарання. 3,6% пов’язують відповідальність з власним “Я”. Соціальні уявлення про відповідальність 16,1% респондентів можна кваліфікувати як *сценарії*, уявлення кожного четвертого досить абстрактні, відносяться до групи *прототипів*; кожен восьмий з респондентів має уявлення рівня *конкретних репрезентацій*. До *стереотипів* можна віднести уявлення 16% опитаних.

Уявлення студентів про моральні норми мають високий ступінь абстракції: 46,4% з них можна віднести до *прототипів* і 26,8% — до *конкретних репрезентацій*. Уявлення на рівні *сценаріїв* продемонстрували 46,4% респондентів, до *стереотипних* можна віднести уявлення 17,9%.

Серед “моральних” асоціацій найчастіше трапляється “совість”. Практично відсутні асоціації пов’язані з власним “Я”.

В моральних уявленнях переважають когнітивні конструкти (57,7%) над ставленнєвими (42,3%). В структурі останніх частка позитивно забарвлених майже вдвічі більша — 64,6% проти 35,4% з негативним забарвленням. З одного боку

Громадянські уявлення

Таблиця 3

Поняття та їх базові ознаки	Частка респондентів, що актуалізували базові ознаки поняття (у%)		Частка актуалізованих моральних категорій у асоціативному ряду (у%)
	У дефініції	У асоціативному ряду	
Людина:			14,3
1) свідомість	9,0	5,4	
2) мова	7,2	1,8	
3) мислення, розум	42,9	21,4	
4) продукт еволюції	3,6	0	
5) знаряддя праці	0	0	

Громадянин:			26,8
1) ідентифікація	5,4	17,9	
2) статус	62,5	50,0	
3) права	32,1	32,1	
Інтереси громадян:			16,1
1) все розмаїття інтересів людей	42,9	60,7	
Громадське самоврядування:			7,2
1)самостійне вирішення громадянами (громадами) питань внутрішнього законодавства	76,8	48,2	

В уявленнях про людину 46,4% респондентів на першій позиції – соціальні її характеристики, решта 53,6% учасників експерименту актуалізували, насамперед, біологічні.

Ті, хто вдаються до асоціацій морального ряду, переважно згадують про чесність, відповідальність, гуманність.

21,4% оперують **стереотипами** (людина розумна). 60,7% респондентів вдаються до **конкретних репрезентацій**, 39,3% — до абстрактних (**прототипів**). Уявлення, що можуть кваліфікуватись як **сценарії**, актуалізували 23,2% респондентів.

До виявів **стереотипів** тоталітарного мислення можна віднести уявлення про громадянина, в яких це поняття класифікується виключно як атрибут держави, країни, Батьківщини, і зовсім не пов'язується з соціальною функцією особистості. Частка респондентів, що актуалізували такі асоціації, є досить значною — 51,8%.

Уявлення на рівні **прототипів** виявлені майже у 52%, а на рівні **окремих репрезентацій** — у 28,6% учасників експерименту. Близько 38% студентів у асоціативному ряду відтворили **сценарії** громадянської поведінки.

Серед асоціацій морального ряду частіше за все зустрічаються: відповідальність, патріотизм, чесність, порядність.

Уявлення про інтереси громадян частіше представлені на рівні **конкретних репрезентацій** (50% респондентів) і значно рідше — на рівні **прототипів** (12,5%). 21,4% асоціацій представлені у формі **сценаріїв**.

Яскравим виявом *стереотипів* “старого” світосприймання є переконаність значної частки респондентів у тому, що держава має забезпечити реалізацію їх інтересів — таких виявилось близько 20%. Серед “моральних” асоціацій частіше за все актуалізуються чесність і рівність.

Аналіз змісту запропонованих дефініцій вказує на дещо спрощену, але досить непогану обізнаність респондентів у функціях і формах існування громадянського самоврядування. Водночас асоціативний ряд досить примітивний. Переважають *конкретні репрезентації* (35,7% проти майже 40% *абстрактних*). Лише 9% респондентів мають уявлення, які можна віднести до типу *сценаріїв*. Порівняно мало моральних категорій у асоціативних рядах, власне, йдеться про одну категорію — рівність.

В уявленнях про громадянськість ставленнєвих репрезентацій найменше — лише 20%. Дві третини з них — позитивно забарвлені, третина — містить негативні емоції. Стійке переважання позитивних конотацій має місце тоді, коли йдеться про людину і громадянина, негативні емоції домінують у репрезентаціях, що стосуються інтересів громадян.

Політичні уявлення:

Таблиця 4

Поняття та їх базові ознаки	Частка респондентів, що актуалізували базові ознаки поняття (у%)		Частка актуалізованих моральних категорій у асоціативному ряді (у%)
	У дефініції	У асоціативному ряді	
Демократія: 1) влада народу 2) виборність влади 3) контроль над владними інститутами	32,1 7,2 17,9	17,9 5,4 7,2	17,9
Цінності демократії: 1) принципи демократії	66,1	64,3	14,0
Держава: 1) владно упорядковане суспільство 2) адміністративно-територіальний устрій	55,4 42,9	28,6 30,4	16,1
Влада: 1) легітимізоване підпорядкування 2) примус	39,3 12,5	16,1 12,5	35,7

Політична система:			3,6
1) соціальна структура	39,3	17,9	
2) класові відносини	10,7	7,2	
3) форма організації влади	39,3	19,6	
Політичні партії:			7,2
1) добровільні об'єднання людей	55,4	19,6	
2) здійснення ідей	21,4	7,2	
3) задоволення інтересів	51,8	12,5	
Політичні вибори:			41,1
1) спосіб зміни влади	33,9	5,4	
2) вільне волевиявлення у формі виборів	48,2	9,0	
3) голосування за кандидатів	9,0	3,6	

Як видно з табл. 4, як наукові, так і соціальні уявлення про особливості суспільства, яке Україна офіційно буде вже впродовж 14 років, дуже приблизне. Показовою є частка респондентів, в соціальних уявленнях яких представлені дві найважливіші форми існування демократії — виборність влади і контроль над владними інституціями.

Уявлення про *демократію* у формі *конкретних репрезентацій* виявлені у 12,5% респондентів, у формі *прототипів* — у 30,4%. Ті, що можуть кваліфікуватись, як *сценарії* — у 25% учасників експерименту. 35,7% респондентів мають уявлення, які можна кваліфікувати як *стереотипні*.

В ряду асоціацій морального забарвлення найчастіше згадуються справедливість, чесність, рівність.

Слід відзначити значну емоційну забарвленість асоціацій — майже у 29% респондентів вона виражено позитивна і у 25% — виражено негативна. В уявленнях про *цінності демократії* переважають *конкретні репрезентації* (64,3%), *прототипів* — вчетверо менше (16,1%). Уявлення, які можна віднести до *сценаріїв*, продемонстрували 23,2% респондентів. Як *стереотипні* можна визначити уявлення лише 5,4% студентів.

Ті, хто вдавався до моральних експектацій, згадували переважно про рівність і чесність. Частина асоціацій із сфери моралі частіше пов'язаний з захищеністю і порядком, власне тим, що впродовж тривалого проміжку часу очолює рейтинги політичних очікувань українців.

Уявлення про державу 78,6% респондентів мають **високий ступінь абстракції**, 14,3% — представлені **конкретними репрезентаціями**. Ті, що можна кваліфікувати як **сценарії**, виникли у 23,2% респондентів.

Асоціації, які є виявами **стереотипів**, актуалізували 12,5% учасників експерименту.

У дефініціях влади часто визначення влади підміняється переліком владних інститутів (10,7% респондентів) або осіб, що здійснюють владні повноваження (12,5%). В окремих випадках дефініції підміняються переліком наслідків владних повноважень або ж очікувань тих, хто прагне здобути владу.

Уявлення про владу мають досить високий ступінь абстракції — 53,6% уявлень на рівні **прототипів** проти 26,8% на рівні **конкретних репрезентацій**. 53,6% уявлень можна кваліфікувати як **сценарії** владної поведінки.

Асоційовані з владою поняття із сфери моралі частіше негативно емоційно забарвлені (брехня, нахабність, жорстокість тощо).

Слід зазначити, що 14,3% респондентів взагалі не змогли назвати бодай якісь ознаки поняття "політична система"

Частка **прототипів** і **конкретних репрезентацій** майже однакова — відповідно 30,4% і 28,6%. Зовсім незначною (3,6%) є частка уявлень на рівні **сценаріїв** і менше 2% — можна віднести до **стереотипів**.

Незначною є й частка “моральних” асоціацій — актуалізуються поняття “рівність” і “хабарництво”. Загалом частка негативно забарвлених асоціацій становить 16,1%.

У 32,1% дефініцій **політичні партії** пов’язуються із владою (прагнення здобути владу чи просто як тотожні).

Частка уявлень на рівні **конкретних репрезентацій** дещо перевищує частку **прототипів** — 33,9% проти 30,4%. Досить значною є й частка уявлень на рівні **сценаріїв** — 26,8%. Уявлення про політичні партії 17,9% респондентів можна віднести до стереотипів.

Серед “моральних” складових уявлень про політичні партії частіше за все зустрічаються поняття “обман”, “зловживання”.

Політичні вибори: уявлення 37,5% респондентів можна кваліфікувати як *прототипи*, 30,4% — як *конкретні репрезентації*, 48,2% — як *сценарії*. До *стереотипних* можна віднести уявлення близько 16% студентів.

Серед асоціацій зі сфери моралі частіше зустрічаються: чесність, фальсифікації, бруд, рівність. Уявлення з позитивним емоційним забарвленням, всупереч очікуванням, переважають — 28,6% проти 25%.

Майже третина (30,4%) політичних уявлень про політичні вибори являють собою репрезентації ставленнєвого характеру, серед яких абсолютно переважають негативно забарвлені (77,5%). Найбільше негативу міститься у емоційних репрезентаціях політичних партій (100%), влади (близько 83%) та політичних виборів (80%).

Загальні висновки

1. Змістове наповнення інформаційної компоненти соціальних уявлень молоді не включає майже половини наявного ресурсу наукових знань.
2. Частка наукових знань у соціальних уявленнях різних типів неоднакова. В моральних і правових уявленнях вона менша, ніж у громадянських та політичних.
3. Соціальним уявленням молоді властива висока ступінь абстракції — уявлення, які можна віднести до прототипів, зустрічаються значно частіше, ніж такі, що відносяться до конкретних репрезентацій. Виключення становлять уявлення про людину, інтереси громадян та цінності демократії, де частка конкретних репрезентацій у першому випадку виявилась у півтора, а у двох наступних — у чотири рази більшою.
4. Частка моральних експектацій у соціальних уявленнях є дуже істотною, можна навіть говорити про перенасиченість соціальних уявлень стереотипами і емоційними компонентами. Ядром семантичного поля моральних значень є очікування рівності, чесності, відповідальності. При цьому розуміння сутності відповідальності надзвичайно схематичне, почасти це поняття просто підміняється. Майже відсутнє уявлення про політичну відповідальність. Соціальні уявлення щодо відповідальності

(моральні уявлення) рідше представлені у вигляді сценаріїв у порівнянні з політичними чи правовими уявленнями. (Щоправда, так само мало уявлень на рівні сценаріїв продемонстрували респонденти стосовно поняття “політична система”). Тобто, можна говорити про те, що незважаючи на регулярні апеляції до моралі, молодь радше декларує моральність, а ніж виявляє її.

5. Отримала підтвердження гіпотеза про те, що низький рівень обізнаності щодо механізмів та функцій соціальних інститутів та явищ корелює з домінуючими протестними настановами, агресивно-негативістським ставленням до соціального життя. Уявлення на рівні прототипів у студентів, які не змогли визначити запропоновані поняття, значно частіше мали негативне емоційне забарвлення, а у конкретних репрезентаціях, як правило, вказувались негативні зразки.
6. Переважання когнітивного начала над ставленнєвим в різних групах соціальних уявлень неоднакове — частка емоційних репрезентацій виявилась найменшою в групі громадянських уявлень (20%), найбільшою — в групі моральних (42,9%). У політичних та правових уявленнях до ставленнєвих можна віднести третину репрезентацій, при цьому більшість із них (відповідно 60,4% і 77,5%) — негативно забарвлені.

Література

1. *Абульханова-Славская К.А.* Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования // Психол. журнал, Том 14, №4, 1994. — С.39-55
2. *Андреева Г.М.* Психология социального познания. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 288с.
3. *Андреева Г.М.* Наследие А.Н.Леонтьева и современная психология социального познания // Мир психологии. — 2003. — №2. — С.124–135.
4. *Донцов А.И., Емельянова Т.П.* Концепция социальных представлений в современной французской психологии // Вопросы психологии. — 1984. — №1. — С.147–152.
5. *Московичи С.* Социальные представления: исторический взгляд // Психологический журнал. — 1995. — Т.16. — №1. — С.3-14

6. *Поддьяков А.Н.* Философия образования: проблема противодействия// Вопросы философии.1999.№8.С.119-128
7. Психология XXI века/ Под ред.В.Н.Дружинина—М.:ПЕР СЭ, 2003.—863с.
8. *Равен Джон* Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация—М.: Когито-центр,2002.—395с.
9. Социальная психология в современном мире /Под ред. Г.М.Андреевой, А.И.Донцова.— М.: Аспект Пресс,2002.—335с.
10. Социальная психология//под ред С.Московичи.— 7-е изд.— Москва-Санкт-петербург .— Изд-во “Питер”.—2007.
11. *Синкевич З.В., Крокинская О.К., Поссель Ю.А.* Социальное бессознательное.— Питер, 2005.— 266с.
12. *М.Хьюстон, В.Штрёбе* Введение в социальную психологию.—М., 2004.— 594с.
13. Емельянова Т.П. Социальное представление – понятие и концепция: итоги последнего десятилетия // Психологический журнал. – 2001. – Т.22. – №6. – С.39.

2. Особливості політичних уявлень студентства

І.В.Жадан

Становлення демократичної політичної культури в Україні відбувається досить повільно, незважаючи на певні амбіції українців, їх задеклароване спрямування до Європи і позиціювання себе як європейської нації. На тлі в цілому задовільно сформованої когнітивної складової політичної культури та високого ступеню політичної заангажованості політичний вибір суспільства в цілому і всіх без виключення соціально-демографічних груп зокрема не має достатньо ознак, які б дозволяли кваліфікувати його як компетентний, а у ставленні до влади все ще домінують стереотипи попередньої системи. Пошук причин такої ситуації привів нас до вивчення особливостей політичних уявлень, як специфічної форми пізнання, знання здорового глузду, зміст, функції та відтворення яких соціально обумовлені. Політичні уявлення, як мотивують і спрямовують чинник формування політичних ставлень, значною мірою визначають поведінку індивідів і груп у політичному процесі.

Політичні уявлення входять до структури соціальних уявлень, а отже мають ту ж саму природу. Відповідно й визначення політичних уявлень базується на дефініції соціальних: категорія “політичне уявлення” означає специфічну форму пізнання, а саме, знання здорового глузду, зміст, функції та відтворення яких соціально обумовлені. У ширшому плані ***політичні уявлення – це утворення буденного практичного мислення, спрямовані на опанування й осмислення політичного контексту існування, явищ та процесів політичного життя.*** Соціальна детермінованість змісту й самого процесу уявлення наперед визначені контекстом і умовами їх виникнення, каналами циркуляції, нарешті, функціями, які вони забезпечують у взаємодії з політичним світом і людьми» - так можна перефразувати найпопулярніше визначення соціальних уявлень Д.Жодле (3), спроектувавши його на більш конкретний об’єкт пізнання – політичний світ та його події і явища.

Більш функціональну характеристику політичних уявлень можна дати, скориставшись визначенням соціальних уявлень Сержа Московічі. ***Політичні***

уявлення - складна багаторівнева система уявлень представників соціальних груп про політичні дії, ідей та цінності. Політичні уявлення виконують двоєдине завдання: по-перше, допомогти людям (групам людей) орієнтуватися в політичному світі та впливати на нього; а по-друге, забезпечити членам суспільства можливість спілкування через опанування певного “коду” для соціальних обмінів, найменування і класифікації різних аспектів політичного життя, індивідуальної та групової історії (4).

Структура політичних уявлень певної групи або індивіда безпосередньо визначає сприйняття політикуму і політичної влади, характер взаємин особистості (групи) з політичною системою.

Система уявлень про політику — це конфігурація ідей і установок, в якій вони знаходяться у функціональній взаємозалежності і яка являє собою бачення картини світу з ймовірними причинно-наслідковими зв'язками, гомогенне всередині певної групи.

Вивчення особливостей політичних уявлень має практичне значення, оскільки, по-перше, виявлення причин політичних процесів і явищ, як і достовірне прогнозування політичної поведінки, неможливе без знання їх (уявлень) структури та змісту. По-друге, визначивши особливості політичних уявлень молоді та ті їх складові, які потребують корекції, ми отримаємо змогу впливати на процес формування політичних уявлень засобами суспільствознавчої освіти, а отже й розвиток політичної культури молоді.

З метою визначення особливостей політичних уявлень студентської молоді було проведено дослідження з використанням методики репертуарних решіток Келлі та методу контент-аналізу даних.

Для формування тріад ми скористалися поняттями й асоціативними рядами, отриманими при вивченні змісту інформаційної компоненти соціальних уявлень. Відібрані поняття, що традиційно пов'язуються з політичною сферою суспільного життя, а саме: політичні права, політична відповідальність, закон, держава, демократія, політика, влада, політичні партії, свобода, інтереси громадян, політичні вибори, справедливість, чесність,

прозорість, були проранговані і з переліку понять, які пропонувались респондентами найчастіше, було сформовано тріади, а далі й бланк для опитування за методикою репертуарних решіток Келлі, що ґрунтується на теорії особистісних конструктів.

Техніка персональних конструктів особистості, або репертуарних решіток (TRP) – одна з дослідницьких технік, що дозволяє подолати когнітивний захист респондента і реконструювати систему смислових розподілів, протиставлень і узагальнень, яка лежить в основі суб'єктивних оцінок, ставлень, передбачень особистості. Останні й репрезентують уявлення респондента про політичний світ.

Студентам було запропоновано за будь-якою ознакою (за їх вибором) обрати два найбільш схожих елементи з трьох і вказати, чим вони відрізняються від третього.

Для проведення дослідження, задавшись надійністю ($P < 0,05$ при значеннях σ не більше 0,25, m не більше 0,04), ми розрахували необхідну кількість респондентів, яка склала 40 осіб.

Дослідження планувалося як пілотажне, однак статистичний аналіз отриманих даних показав, що вибірка є репрезентативною та підлягає нормальному закону розподілу, оскільки показники повної асиметрії та ексцесу коливаються у межах (+-3). Показники коефіцієнту варіації V не перевищили 25%, що свідчить про однорідність вибірки. Це дозволяє поширювати виявлені тенденції на всю вибіркову сукупність, а отже на основі отриманих результатів ми можемо визначити базові тенденції політичних уявлень студентської молоді.

У дослідженні взяли участь 20 студентів, що навчаються за фахом політологія (НаУКМА) та 20 студентів інших спеціальностей (студенти НАУ, Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна”, Донецького національного технічного університету)*.

З метою визначення базових категорій, які структурують поле політичних уявлень студентів, був проведений факторний аналіз отриманих даних. За

* У проведенні дослідження взяла участь студентка 2 курсу НаУКМА Федоренко О.

основу була взята шести факторна модель, однак подальший аналіз дав підстави для об'єднання 3-4 і 5-6 факторів. Таким чином ми отримали 4 – факторну модель, що ілюструє систему політичних уявлень молоді.

До першого фактору увійшли вибори з тріад понять, які репрезентують уявлення молоді про **відповідальність**: політиків і політики, влади, громадянина.

Поняття “відповідальність” і “політик” пов’язані в уявленнях менше третини респондентів, при цьому серед студентів, які здобувають політологічну освіту, таких виявилось менше, ніж серед решти (33% проти 40%). У коментарях щодо мотивів такого поєднання переважна більшість респондентів вказали: “Політик має бути відповідальним”. Натомість поки що влада і політика жорстко пов’язуються з корупцією (більше 64% респондентів) і непрозорістю (56,4%). Основні функції влади — порядок і стабільність у державі, в політичних уявленнях студентства існують відокремлено від влади (75%). Якщо порядок із владою пов’язує кожен п’ятий з респондентів, то стабільність із владою пов’язують лише 5% студентів.

Громадянин (особа) в уявленнях респондентів пов’язується радше з країною (57,5%), ніж з правами (12,5%) чи обов’язками (17,5%). Заслуговує на увагу специфічне уявлення студентів про права і обов’язки, представлене у поясненнях щодо причин об’єднання цих понять у діяду: права й обов’язки визначаються як правила, за якими можна грати чи не грати в залежності від власного бажання. А оскільки влада не обтяжена прагненням до дотримання законності (66,7%), то й громадянин може дозволити собі відійти від правил.

Другий фактор об’єднав вибори з тріад, що описують **засади політичної взаємодії громадянина і влади**, як то: сила, закон, мораль, відповідальність, компетентність. В уявленнях студентів поняття “влада” і “сила” практично тотожні (так стверджують 76,9% респондентів), а “громадянин” — жертва цієї сили, слабкий, не спроможний захистити себе від сваволі сильної влади. Поняття “громадянин” і “влада” пов’язані в уявленнях лише 5,1% студентів, тоді як “держава” і “влада” — 56,4% респондентів.

Не дивно, що політика за цих обставин не пов'язується в уявленнях студентів з мораллю — лише 12,5% респондентів обрали цю пару понять. Натомість стійку діаду утворюють поняття “мораль” і “людина” (65,0%).

Політику і закон об'єднали у діаду 27,5% респондентів, ще менше (20%) — пов'язують політику і відповідальність. В уявленнях більшості респондентів (52,5%) відповідальність і закон пов'язані як суто юридичні категорії (відповідальність за порушення закону). Тобто відповідальність як основа політики в політичних уявленнях студентів не фігурує.

До третього фактору увійшли вибори з тріад, що дають змогу визначити особливості уявлень студентства *про характер стосунків між людиною і державою*.

Громадянин і держава в уявленнях половини респондентів взаємопов'язані, причому громадянин виступає умовою існування держави, як і у випадку діади “людина – суспільство” (57,5%). Свобода в уявленнях студентів знаходиться в опозиції суспільству, яке за своєю природою є не свободним, а тому всіляко прагне її обмежити. Патріотизм не поєднується зі свободою, натомість достовірно корелює з поняттям “Батьківщина”.

Діада “держава і право” стереотипно сприймається більшістю студентів (42,5%) за аналогією з назвою навчального курсу і визначається як складові політики. Громадянин же, на думку переважної більшості респондентів (92,5%), не наділений правами і в політичних уявленнях стоїть осторонь тандему держава-право.

Держава, як і влада, мало асоціюються в уявленнях молоді з демократією (відповідно 23,0% і 10,3%), натомість чітко виписаний тандем влада-держава (66,7%).

Очевидно, саме відстороненість “влади-держави-суспільства” від “людини-громадянина-демократії (свободи)” визначає особливості уявлень щодо права, обов'язку й відповідальності.

В уявленнях респондентів переважають діади “я-право” й “я-відповідальність” (по 35,9%). Права й відповідальність поєднують 28,2%

студентів. В тріаді “відповідальність, політика, людина” ще більш впевнено лідирує діада “відповідальність-людина” (52,5%).

Діада “права – рівність”(46,2%) домінує в уявленнях над “права – закон”(28,2%) і “закон – рівність”(25,6%).

Отже, на тлі далеких від демократичних уявлень щодо сутності зв’язків між людиною (громадянином) і державою (суспільством, владою) і стійкого стереотипу “права-рівність”, в уявленнях студентської молоді чітко означений загалом ліберальний профіль відповідальності особистості.

Четвертий фактор об’єднав вибори з тріад, утворених поняттями, які відображають *очікування молоді щодо демократії* (справедливість, порядок, верховенство закону і дотримання прав) та *уявлення про механізми їх реалізації*.

Більше половини респондентів (55%) в тріаді “закон, справедливість, право” обрали діаду “закон-право”. Однак аналіз коментарів студентів щодо всіх варіантів виборів з цієї тріади дає підстави для висновку про те, що практично всі учасники дослідження єдині в уявленнях про право і закон як засоби забезпечення справедливості. При цьому більшість студентів-політологів сходиться на тому, що закон витікає з права. Аналогічні пояснення даються до вибору діади “закон-справедливість” з тріади “демократія, закон, справедливість”.

Уявлення про демократію менш однорідні. Проведений аналіз коментарів респондентів вказує на наявність двох груп уявлень: 1) демократія і справедливість — тісно пов’язані між собою і є метою суспільного розвитку; 2) демократія не завжди справедлива, частіше навпаки і взагалі є формою хаосу і безладдя. Більшість з респондентів, які обрали діаду “порядок-демократія” супроводжують свій вибір твердженням про те, що справжня демократія повинна встановити порядок.

До цього ж фактору увійшла тріада “вибори, політика, фальсифікації”, з якої діаду “вибори-фальсифікація” обрали три чверті респондентів. Ці

результати мають зворотною кореляцію з вибором діади “демократія-закон” (18%).

Більше половини респондентів (51,3%) переконані у тому, що свобода і права — суть одне й те ж, без прав не існує свободи і рівень свободи визначається обсягами прав. Натомість відповідальність в уявленнях студентів — це щось протилежне свободі, не обов’язкове, вимушене. Частіше за все це поняття асоціюється з кримінальною відповідальністю чи відповідальністю за порушення прав і свобод інших.

Незважаючи на задекларовані прагнення до порядку і закону, більшість респондентів не пов’язують поняття “контроль” і “обов’язок”, натомість контроль в уявленнях студентів пов’язаний з примусом (51,3%), тобто готовності до упорядкування життя на рівні контролю за виконанням обов’язків не сформована.

Загальні висновки

1. Семантичний простір значень, що відображають уявлення студентської молоді про політику, структурують уявлення про відповідальність, про засади політичної взаємодії громадянина і влади, про стосунки громадянина і влади, а також очікування молоді щодо демократії та уявлення про механізми реалізації цих очікувань.

2. Відповідальність політики, яку (політику) молодь ототожнює (чи сприймає як синонім) з владою, існує в уявленнях студентства як очікування, реалії ж зовсім інші — політика (влада) корумпована, непрозора і не забезпечує ні стабільності, ні порядку. Поняття “відповідальність” асоціюється переважно з послідовністю, що можна кваліфікувати як наукову складову уявлень. Натомість переважають уявлення студентства про відповідальність як таку, що взагалі притаманна людині, але не політичній силі, владі тощо.

3. Незначна частка виборів діад “громадянин-права” і “громадянин-обов’язки” дає підстави для припущення про не сформованість у респондентів

уявлення про громадянина в тому сенсі, в якому воно існує в розвинених демократіях.

4. Політична дійсність в уявленнях студентів відображається в площині протиставлення сильної влади-держави з одного боку і морального, але беззахисного перед державою громадянина з другого.

5. Загалом можна говорити про наявність певної суперечності між значущістю категорії “мораль”, яка є базовим параметром політичних уявлень студентства з одного боку, і вузьким відображенням простору існування моралі (відокремлено від влади, політики, відповідальності) з другого. Можна припустити, що така ситуація спричинена абстрактністю і розмитістю змістових характеристик самої категорії “мораль”.

7. В уявленнях студентів суспільство (держава, влада) не асоціюються з демократією — “влада-держава-суспільство” відсторонене від “людини-громадянина-демократії (свободи)”. Більше того, в уявленнях респондентів суспільство за своєю природою протилежне свободі і прагне всіляко її обмежувати.

8. В політичних уявленнях студентів досить переконливо представлені закон і право як механізми утвердження справедливості. Водночас демократія не фігурує в числі таких механізмів.

9. Зв'язку між свободою і відповідальністю в уявленнях студентів не виявлено, свобода радше пов'язується з правами.

10. Не отримала належної кількісної репрезентації і діада “компетентність-політика”, а отже немає підстав для висновку про те, що між цими категоріями в політичних уявленнях студентів існує зв'язок.

11. На основі викладеного можна зробити висновок про “мозаїчність” політичних уявлень студентства — в окремих сегментах вони відповідають усталеними зразкам демократичної і навіть ліберально-демократичної політичної культури, в інших — залишаються близькими до тоталітарної.

Література

1. Гозман Л.Я., Шестопап Е.Б. Политическая психология — Ростов-н/Д.: Фенікс,1996.
2. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология.—М., “Новая школа”.— 1996.— 351с.
3. Макаров М. Основы теории дискурса.— М., «Гнозис».— 2003.
4. Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд // Психологический журнал. — 1995. — Т.16. — №2. — С.3–14.

3. Мораль і право в соціальних уявленнях

Л.Н.Овдієнко

Кожен індивід самостійно інтегрує і модифікує соціальні форми, створені культурою в цілому й певними групами людей зокрема. Відбувається перетворення “наукового” в “популярне”, необхідне людині для осмислення навколишнього світу, полегшення процесу комунікації з іншими людьми з приводу різних подій і вибудовування для себе відносно зрозумілої картини світу.

Автор теорії соціальних уявлень С. Московічі (1) наголошує на тому, що наука і здоровий глузд ніколи не співпадають і не зводяться одне до одного як “нижчий” до “вищого” чи навпаки. Вони існують як специфічні форми світосприйняття і ставлення до світу. Незважаючи на те, що здоровий глузд змінює зміст і форму своїх репрезентацій, він продовжує “бути”, а не підмінюється науковими теоріями чи логікою науки. Здоровий глузд необхідний у повсякденному житті людей, він пояснює їх повсякденні дії, поведінку, допомагає у взаєминах з іншими. Він чинить опір будь-яким намаганням, що прагнуть перетворити його поняття та образи в експліцитні правила та процедури. Радше відбувається взаємообмін, взаємозбагачення і наукових уявлень, і уявлень здорового глузду. Наукові поняття повсякчас і спонтанно стають уявленнями здорового глузду, а останні досить часто перетворюються в наукові та автономні.

Соціальні уявлення народжуються в повсякденному, буденному мисленні з метою осягнення та інтерпретації навколишнього світу. Саме на їх основі пересічний громадянин пояснює для себе все, що відбувається в соціумі, долає непевність орієнтації в ньому, звикає до нової інформації, адаптується.

На думку А.М. Славської в структурі соціальних уявлень особлива роль відводиться інтерпретації, котра постає як здатність індивідуальної свідомості виробляти власну думку, а також вибудовувати змістові композиції, схеми, “версії”, пояснення, особливо тоді, коли позиція особи невизначена або зазнає певних змін [2]. З феноменом інтерпретації, стверджує психолог, ми маємо

справу в усіх формах соціальної дійсності. Вони допомагають людині виявляти свій новий стан за обставин, що змінюються, і якось визначатися в них, знаходити своє місце.

На відміну від науково-пізнавального процесу, інтерпретація не ставить за мету пошук істини – вона допомагає досягти достовірності, певності, завершеності світобачення. Інтерпретація пов'язана з оцінюванням моменту (як легкого, важкого, напруженого, безвихідного) і дає можливість зробити загальний висновок про подію. Зрозуміло, оцінки, погляди, думки людей про одну і ту ж саму ситуацію можуть бути різними і навіть протилежними, але взаєморозуміння досягається шляхом зіставлення різних інтерпретацій, їх зближення, зведення до спільної точки зору.

А.М. Славська стверджує, що саме інтерпретація є основним механізмом повсякденного правового мислення громадян у суспільствах, що трансформуються. “Там, де ще не спрацьовують закони, – пише вона, – де не існує їх розуміння, де нема звичного для старшого покоління “порядку”, завдяки інтерпретації особистість кожного разу самовизначається, упорядковує своє буття, вносить зрозумілість, ясність та організованість у суспільне життя, у свої взаємини з іншими людьми, установами та різними соціальними структурами. Вона (інтерпретація – О.Л). є робочим механізмом правової свідомості, доки правові уявлення не набули чіткості та окресленості правових норм” [2].

Автор теорії соціального мислення Абульханова К.А. вважає, що соціальні уявлення виникають у особистості не лише шляхом безпосереднього контакту з дійсністю, але й із суспільної свідомості.(3) Практична більшість форм суспільної свідомості релігія, ідеологія, мораль, естетика – окрім науки, на її думку, створені сукупністю відповідних релігійних, правових, моральних та інших уявлень. Окрім вербалізованих уявлень вона виділяє невербалізовані, що частіше носять образний характер і навіть виявляються в яскравих екзистенційних переживаннях особистості. Саме вони створюють фундамент особистісної ідентичності – або більш цілісний і гармонійний або нестійкий,

такий, що породжує постійну особистісну тривожність. За Абульхановою К.А. існують як залежні так і незалежні соціальні уявлення, та уявлення, що перебувають у стані протиріччя. На її думку, нині для російського менталітету характерними є протиріччя між моральними, правовими та економічними уявленнями, що відображає стан сучасного суспільства і його самосвідомості. Протиріччя уявлень усвідомлених і не усвідомлених, як і протиріччя уявлень на рівні свідомості – показник активної свідомості особистості, особливо, якщо ці протиріччя, хоча б до деякої міри (навіть інтуїтивно) помічаються або осмислюються нею. Ті уявлення, які не збігаються за змістом, у свідомості особистості породжують питання та проблеми або викликають нерозуміння ситуації чи подій, що відбуваються. Це найчастіше властиво правовим та моральним уявленням, що заторкають систему ставлень “особистість – суспільство”

Продуктивним у дослідженні проблем соціального мислення видається і поняття “габітус”, яке ввів у науковий обіг французький дослідник П. Бурдьє. Габітус (лат., фр. – habitus) означає: 1) конституція, загальний вигляд, форма; 2) у соціології – “характерна поведінка соціальної групи” [3].

Аналогічне змістове наповнення поняття знаходимо в трактуванні габітусу П. Бурдьє. На думку вченого, габітус – це моделі осмислення соціуму, що виникають у результаті інтеріоризації структур соціальної дійсності [4]. З даного визначення випливає, що, по-перше, досягнення соціальної дійсності не може відбуватися в соціальному вакуумі; по-друге, когнітивні структури, які мають соціальне походження, також соціально структуровані; по-третє, в осмисленні соціальної дійсності задіяні не тільки окремі індивіди, а й соціальні групи. Отже, уявлення індивідів мають різні варіації залежно від їх соціальних позицій і габітусу або систематизованої моделі світосприймання та оцінювання, а також когнітивних і ціннісних структур, які є результатом досвіду індивідів та соціальних груп.

Виділення в соціально-психологічній проблематиці уявлень про право є результатом відображення радикальних суспільних перетворень, швидкого

темпу суспільних змін, що вимагають такої ж швидкої адаптації людини до соціуму.

Більшість дослідників правосвідомості (Г.Ф. Єфремова, А.Г. Белобородов та ін.) виділяють такі її структурні елементи: когнітивний емоційний та конативний. Зазначені елементи виконують відповідно пізнавальну, ціннісну і регулятивну функції. Особливо важливе значення, на думку дослідників, мають емоційний та конативний компоненти, оскільки для того, щоб правосвідомість могла бути регулятором поведінки, знання про право як систему норм і практику їх реалізації має бути засвоєно на рівні ціннісних орієнтацій, отримати певну емоційну оцінку й утвердитися на рівні нормативної поведінки.

Емоційно-ціннісне ставлення до правової сфери формується як результат правової соціалізації, інтеріоризації правових норм, поглядів, ідей, суджень, що оцінюються відповідно як потрібні або непотрібні, корисні або некорисні, справедливі або несправедливі. Названі ставлення характеризують об'єктивну цінність правової сфери в структурі життєдіяльності людини і в подальшому визначають певну правову орієнтацію, яка регулює поведінку людини у відповідних ситуаціях.

Правова соціалізація покликана формувати позитивне ставлення до правової реальності. Але це далеко не завжди так. Під впливом негативних явищ, які існували або існують у суспільстві, чи на основі власного негативного досвіду вирішення правових проблем формується негативне ставлення до правопорядку, правових норм та інститутів.

Соціальний простір, у якому люди живуть і взаємодіють, неоднорідний і різноманітний, але, попри, все існують структури, що безпосередньо впливають на формування уявлень людини та її світобачення.

Перші доступні для неї соціальні уявлення про навколишній світ людина, точніше дитина, отримує в сім'ї. Зрозуміло, це ще не її власні уявлення, та вони сприймаються і оточуючими, і самою дитиною, якщо вона вже здатна їх усвідомлювати, як власні. У подальшому житті вони будуть уточнюватися, розвиватися, змінюватися внаслідок впливу таких соціальних інститутів, як

школа, групи однолітків, вищі навчальні заклади, установи, організації, колективи співробітників і т. ін. Проаналізувати весь комплекс суспільних впливів було б важкою і навіть непосильною (а може, і непотрібною?) справою.

Вітчизняні та зарубіжні соціальні психологи, зокрема А. Адлер, Г.М. Андреєва, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, І.В. Жадан, Г. Крайг, М.М. Слюсаревський, вважають, що школа відіграє значну роль у процесі становлення та соціалізації людини. Саме в школі відбувається формування самостійних моделей бачення світу. Тут, на відміну від сім'ї, активно розвивається когнітивна складова світобачення, усвідомлюється низка соціальних вимог, впроваджуються прийнятні для суспільства стереотипи та еталони оцінювання різних соціальних явищ. І вже на цьому етапі можуть виникати суперечності між уявленнями, сформованими, наприклад, сімейним оточенням, і тими, які пропонує школа. Як результат, виникає потреба у зіставленні, коригуванні, власному виборі.

Чи можна дослідити, яким чином зароджуються, передаються і “працюють” соціальні уявлення в повсякденному житті людини? Так, можна. І це дає змогу не лише описати уявлення як соціальний феномен, а й глибше зрозуміти інші феномени, такі як наука, релігія, мораль, право.

Щоб дослідити особливості правових та моральних уявлень сучасної молоді, ми вибрали психосемантичний метод. До анкети, за допомогою якої вивчався стан політичної культури громадян України [5], було включено ряд суджень, що торкалися правових та моральних уявлень. Дослідження проводилося за репрезентативною вибіркою. У ньому взяли участь 2517 респондентів, серед яких – 1754 дорослих і 765 старшокласників та студентів з усіх областей України та Автономної Республіки Крим. Отримані дані було опрацьовано за допомогою методів математичної статистики і факторного аналізу.

Факторний аналіз отриманих даних дав змогу виділити основні вектори, які визначають семантичний простір значень молоді, пов'язаних правом та мораллю. За основу було взято шестифакторну модель.

Найбільш інформативним і значущим за факторною вагою виявився перший фактор, що дістав назву **“можливість правового суспільства як такого”**. До нього увійшли судження:

№ п/п	Зміст судження	Факторна вага (Ф1)
1.	Закони – це святина для кожного	0,686
2.	Громадянин повинен дотримуватися норм і правил, які регулюють суспільне життя	0,622
3.	Я приймаю більшість норм і правил	0,558
4.	У законі відображається воля більшості	0,543
5.	Закони існують для того, щоб їх обходити	0,493
6.	Для того, щоб мати політичні і соціальні права, їх необхідно вимагати законним шляхом	0,469
7.	Права людини – найбільша суспільна цінність	0,422

Другий і третій фактори об’єднали судження, що стосувалися функціонування законів і права в сучасному суспільстві. Вони дістали спільну назву – **“закони і право як цінності сучасного світу”**:

№ п/п	Зміст судження	Факторна вага (Ф2)
	Закони справедливі тільки для тих, хто має владу	0,601
	Свобода – це вигадка для наївних, насправді її немає в жодній країні	0,579
	Людина, яка ототожнює себе з певною спільнотою, групою, втрачає власні моральні цінності	0,552
	Права мають тільки начальники, а підлегли повинні їм підкорятися	0,440
	Людина, яка прагне бути вільною у виборі своїх життєвих цілей, обов’язково прийде до конфлікту з тими, хто її оточує	0,422
		(Ф3)
1.	Людство ще не досягло того рівня розвитку, коли необхідність дотримання прав людини могла б усвідомлюватися як глобальна умова виживання	0,596
2.	Я не цікавлюся політикою, не розумію й не аналізую перебіг політичних подій	0,561
3.	Той, хто слабкий і не може постояти за себе, має менше прав	0,521

Четвертий фактор об’єднав судження, які торкалися особистісної свободи людини та відповідальності її перед суспільством, і був названий **“свобода і відповідальність особи”**:

№ пор.	Зміст судження	Факторна вага (Ф4)
	Кожна людина повинна мати право вільно висловлювати свої думки	0,519
	Свобода особистості і вільний вибір своїх цілей зовсім не суперечать дотриманню суспільних норм і правил	0,470
	Політики мають нести відповідальність перед суспільством	0,439
	Права мають тільки начальники, а підлеглі повинні їм підкорятися	0,390

У п'ятому і шостому факторах об'єднано судження, що характеризують ставлення молоді до політики та моралі.

№ пор.	Зміст судження	Факторна вага (Ф5)
	Почуття власної гідності, потреба в самовираженні лише заважають людині в прийнятті суспільних норм і правил	-0,687
	Я не цікавлюся політикою, не розумію і не аналізую перебіг політичних подій	-0,585
	Толерантність, повага до прав і свободи вибору неможливі без утиску прав одних заради інших	-0,438
	Будь-які права – це насамперед обмеження в чомусь	-0,428
		(Ф6)
	Захист честі і гідності – приватна справа особи, і кожен сам вирішує, як краще це зробити	0,559
	Варто підтримувати лише тих політичних діячів, яким властива висока моральність і безкорисливість	-0,494
	Свободи не може бути забагато	0,475

Кількісно-якісний аналіз оцінок молодіжного масиву в межах виявлених факторів дав підстави зробити висновок, що старшокласники та студенти сьогодні в цілому визнають пріоритет демократичних цінностей правової держави. Однак вони сумніваються, що закони відображають волю більшості і всі дотримуються їх відповідно до чинного законодавства, натомість вважають закони справедливими переважно для можновладців. Свобода, на їхню думку, можливо, десь і є, але це також викликає сумніви. Песимістично оцінює молодь і ситуацію щодо дотримання прав людини, яка хоче, може і має право бути вільною. А от моральні цінності, на переконання більшої частини респондентів, не залежать від ототожнення себе з певною спільнотою вони, радше атрибут особистості і або є або немає. Можна припустити, що на сучасному етапі розвитку суспільства саме морально-ціннісні уявлення виконують роль регулятора міжособистісних стосунків та поведінки молоді, оскільки правові

уявлення ще не мають чіткого підґрунтя правових норм. Можлива також наявність протирічч між моральними та правовими уявленнями, між “старими” вже віджилими та “новими” уявленнями більш характерними для молодіжного середовища, між особистісно значущими та соціально-значущими. Саме ці протиріччя можуть породжувати ситуацію невпевненості і соціальної тривожності. Виявлення протиріч, пошук можливостей їх вирішення, може свідчити також про активність “роботи” суспільної свідомості зокрема підростаючого покоління у напрямі бажаних демократичних суспільних перетворень.

Загальні висновки

Теоретичний та емпіричний аналіз соціальних уявлень і, зокрема, правових та моральних дає підстави стверджувати:

- соціальні уявлення – це специфічні форми пізнання дійсності; вони є фактором конструювання реальності, яка вибудовується на основі досвіду як окремої людини, так і групи людей; . Виділення у соціально-психологічному дискурсі уявлень про мораль та право - результат швидкого темпу суспільних змін, що вимагають такої ж швидкої адаптації людини до соціуму. Однак дослідження зазначених уявлень досі лишалося поза увагою вітчизняних науковців і психологів-практиків.
- соціальні уявлення загалом і правові та моральні зокрема не потребують додаткових інтелектуальних зусиль для своєї актуалізації та формуються на базі когнітивного, оцінного й практичного досвіду людини, а також “рекрутуються” безпосередньо із суспільної свідомості.
- можна припустити, що на сучасному етапі розвитку суспільства саме морально-ціннісні уявлення виконують роль регулятора міжособистісних стосунків та поведінки молоді, оскільки правові уявлення ще не мають чіткого підґрунтя правових норм;

- виявлені протиріччя між моральними та правовими уявленнями, між “старими” вже віджилими і “новими”, між особистісно-значущими та соціально-значущими можуть свідчити про пошук засобів вирішення цих протиріч та активність “роботи” суспільної свідомості, особливо у молодіжному середовищі, у напрямі бажаних демократичних суспільних перетворень.

Література

1. *Московичи С.* Социальные представления: исторический взгляд // Психол. журнал. – 1995. – №2. – Т. 16. – С. 3–13.
2. *Славская А.Н.* Правовые представления российского общества // Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики. – М.: Ин-т психол. РАН, 1997. – С. 83..
3. *Абульханова К.А.* Социальное мышление личности / Современная психология: состояние и перспективы развития. Ч.3. Социальные представления и мышление личности. – М.: Изд-во “Инст. психол.РАН”, 2002 – С.88-103.
4. Новый французско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1998.
5. *Бурдые П.* Социология социального пространства: Пер. с франц. /М.: Институт экспериментальной психологии; СПб. Алетейя, 2005.- С. 74..
6. *Жадан І., Кисельов С.* Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. – К.: Пандем, 2004. – 80 с.

4. Правові уявлення студентської молоді

А. Дідук

4.1. Теоретико-методологічні засади дослідження правових уявлень

Актуальність теми зумовлена потребою зрозуміти соціально-психологічні особливості утвердження у спільноті соціально-правових норм, насамперед у сучасних умовах суспільного розвитку. Адже відбувається не стільки вироблення правил існування людини у суспільстві, скільки „вживлення” правової норми у світ уявлень, переживань та ставлень особистості, що уможлиблює її життєдіяльність у соціумі. Усвідомлення гарантованості та загальнообов'язковості соціальної норми для всього суспільства дозволяє індивіду отримати відносно безпечну, стійку та стабільну інформацію про правову наповненість реальних подій та взаємин, користуватися нею у власному житті, водночас наділивши її особистісним смислом. Отже, акцептація особою форми зовнішньої соціальної регуляції відбувається через пошук нею гарантії власної безпеки.

Право як система взаємопов'язаних, взаємопогоджених і взаємодіючих правил сконденсувало у собі традиційні та найбільш прийнятні і адекватні форми суспільної взаємодії. Однак, по-перше, воно існує у системі структурно-функціональних вимірів, внутрішня природа яких не до кінця з'ясована у психологічній науці. У зв'язку з цим питання про психологічну природу трансформації в особистісну схему світобачення суспільних прав та норм залишається відкритим, що зумовлює необхідність зрозуміти цілісну картину сприйняття правових норм. Залишається також дискусійною проблема суб'єктності особистості у правовій площині. По-друге, хоча упродовж багатьох десятиріч проблема правової освіти широко досліджувалася науковцями, все ж вона сьогодні зазнає гострої кризи та потребує серйозного доопрацювання. Зміни в соціально-економічному та політичному розвитку суспільства оголили дуже болючі соціально-правові проблеми співжиття.

Проблемність сучасного правового становлення особистості пов'язана з розбалансованістю, розмитістю та нечіткістю у неї уявлень про правову дійсність, особливо у межах гарантованості, обов'язковості та межах дозволеного. Одночасно відчувається сплеск інтересу громадян до права як останньої інстанції справедливості. Право стає для них значимим мірилом особистісної свободи та відповідальності, інструментом взаємодії з іншими. У такий спосіб сьогодні відбувається активізація процесу категоризації особою нової інформації про право. З іншого боку, розширюються також державні правові орієнтири: ідеї демократизму та гуманізму, справедливості та свободи людини, рівності громадян перед законом, взаємної відповідальності держави та особи, верховенства права, гарантування державою правових приписів. Це дає підстави говорити про руйнування старих стереотипів правової взаємодії та виникнення гострої потреби пошуку нових підходів у правовій освіті з метою спрямованого впливу на правову свідомість українців у демократичному ключі.

Специфіку правової свідомості особистості доцільно, на наш погляд, розкрити через правові уявлення, які існують у системі соціальних. Вивчення правових уявлень як результат відображення молоддю соціальної реальності викристалізовує вплив останньої на правову свідомість особистості, що є **метою** нашого дослідження.

Концепція соціальних уявлень С.Московічі доповнена А.Тешфелом, Р.Харре, К.О.Абульхановою-Славською, Г.М.Андрєєвою А.І.Донцовим, Т.П.Ємельяною [1, 3, 4, 5, 6] дозволяє розширити класичний підхід до проблеми правової культури та є теоретико-методологічною основою нашого дослідження.

Визначаючи теоретично-методологічні засади дослідження правових уявлень, ми виходили з того, що правові уявлення – це світоглядно-психологічна характеристика особистості, обумовлена її правовою самоідентифікацією, яка визначає особливості правової взаємодії з іншими. Правові уявлення складають особливий стан світосприйняття та самовідчуття людей, характер їхніх уявлень про свої права та обов'язки, ставлення до законів

та законності, інтеріоризацію правових норм та готовність жити за законом. Зрозуміти смислову наповненість життєвого світу, знайти наріжний камінь взаємодії з іншими людьми з приводу правових явищ та подій, побудувати для себе „відносно несуперечливу картину світу” (за С.Московічі, [1, с.4]), означає сформувати соціально-правову компетентну особистість, наповненість якої визначається через правові уявлення.

Концепція соціальних уявлень С.Московічі є сьогодні впливовою теоретичною моделлю у соціальній психології, оскільки вона дозволяє розширити розуміння аспектів соціалізації особистості, зокрема, правової. Правові уявлення є тим ланцюгом, який зв’язує в єдине ціле індивідуальне та групове. Вони народжуються у процесі комунікації та є результатом домовленості між людьми. Саме через формування правових уявлень відбувається вироблення в особистості певних правил життя. Для них характерна як динамічність, так і залежність від минулого досвіду. Тобто, в рамках теорії соціальних уявлень людина – істота, яка активно створює свої знання в процесі комунікацій, які відбуваються у суспільстві. Цінність використання такого підходу полягає у тому, що він допомагає розглянути соціальний процес групового конструювання права як соціального об’єкта, розкрити зв’язки між чинниками правових уявлень, які розкривають зміст правової свідомості особистості.

Процес входження особистості у правовий простір неоднозначний та підпорядкований ряду психологічних чинників, а саме, трьом основним групам ставлень особистості: ставлення до себе як суб’єкта права (правова самоідентифікація), ставлення до інших (усвідомлення людиною обов’язків перед іншими людьми, соціальними групами та суспільством; вміння визнавати та цінувати іншого як окрему особистість; вміння вимагати від іншого; почуття солідарності як основний елемент порозуміння у суспільстві) та до закону як необхідного елемента суспільної форми співжиття (уявлення про справедливість закону; повага до закону та законності; вміння користуватися своїми правами; усвідомлення правової відповідальності). Від характеру

правових уявлень значною мірою залежить поведінка людини у суспільстві – правомірна, соціально корисна чи неправомірна, соціально шкідлива та небезпечна.

Вивчення правових уявлень уможлиблює також осмислення особливостей їхнього впливу на процес правової освіти, оскільки навчіння не є пасивним відбитком отриманої суми знань. Правовий світогляд особистості визначається не стільки отриманою системою правових знань, як їхнім ціннісно-смісловим наповненням. Процес здобуття правових знань не може відбуватися однозначно та прямолінійно, правові знання при цьому зазнають певної деформації. Як констатує В.О.Васютинський, норма як спонука „особи поводитися й мислити відповідно до соціальних вимог”, все ж може нею „інтерпретуватися майже як завгодно, надавати їм будь-яких змістів згідно з наявними в неї символічно-сенсовими схемами світобачення” [2, с.63]. Суб’єкт пізнання може втратити значну частку наукової інформації, бо якісь складні характеристики важливих явищ перетворюються в спрощені. Під впливом таких трансформацій правові знання відходять від реального змісту об’єкта чи події і отримують певну автономію. По-третє, оскільки громадянин живе і проявляє свою активність у певному суспільстві, тобто, у системі, яка має власну історію й власну логіку культурного, соціального, політичного й економічного функціонування, відповідно й правові уявлення формуються по-різному, в залежності від того, який обсяг прав особистості визнає суспільство: чи надає воно їй автономного статусу, чи обмежує системою залежностей. Така ситуація засвідчує, що **правові уявлення** можна трактувати мотиваційно-сміисловою настановою особистості загалом та структурним компонентом навчіння зокрема. Тобто, розуміння сутності відображення особою правової дійсності як детермінанти процесу учіння набуває актуальності та потребує дослідження.

Базовими складовими правових уявлень у ході теоретичного аналізу проблеми визначено: уявлення про закон та систему права, уявлення про власні права і свободи, уявлення про цінність групової норми, усвідомлення правової відповідальності та позиція щодо участі у суспільно-правовому житті.

Емпіричне дослідження була присвячене вивченню особливостей правових уявлень студентства, оскільки цей період співпадає зі стадією інтеграції особистості в спільноту, відбувається активне формування та вираження правової позиції особистості. За основу було взято припущення Жадан І.В., що “є підстави для твердження про те, що вплив соціальних уявлень на процес і якість засвоєння нового знання і способів поведінки є взаємним, а спрямовані освітні впливи здатні змінювати соціальні уявлення значно швидше, ніж можна було очікувати” [7, с.6].

Такий теоретичний підхід зумовив вибір методу дослідження. Оскільки нас цікавило дослідження не обсягу правових знань студентів, а особливостей відображення ними правових явищ (представленість права в особистісній картині світобачення), то було обрано метод експериментальної психосемантики і розроблено інтерактивне дослідження правових уявлень у формі смислової вербалізації правових конструктів. Студентам було запропоновано техніку репертуарних решіток Дж.Келлі [8, 9]. Задано валідні конструкти (правові терміни: право, закон, Конституція, права, обов’язок, законслухняність, провина, злочин, правопорушення, покарання, відповідальність та ін.), кожен із яких був представлений двома полюсними константами. Всього студентам було запропоновано 43 тріади. Респондентам пропонувалося вибрати два поняття із трьох, об’єднавши їх за будь-якою ознакою, першою, яка спаде на думку, та вказати, що для них є спільне. У дослідженні взяли участь 50 студентів Києво-Могилянської академії. Для опрацювання даних були застосовані методи якісного та кількісного аналізу.

4.2. Особливості правових уявлень .молоді

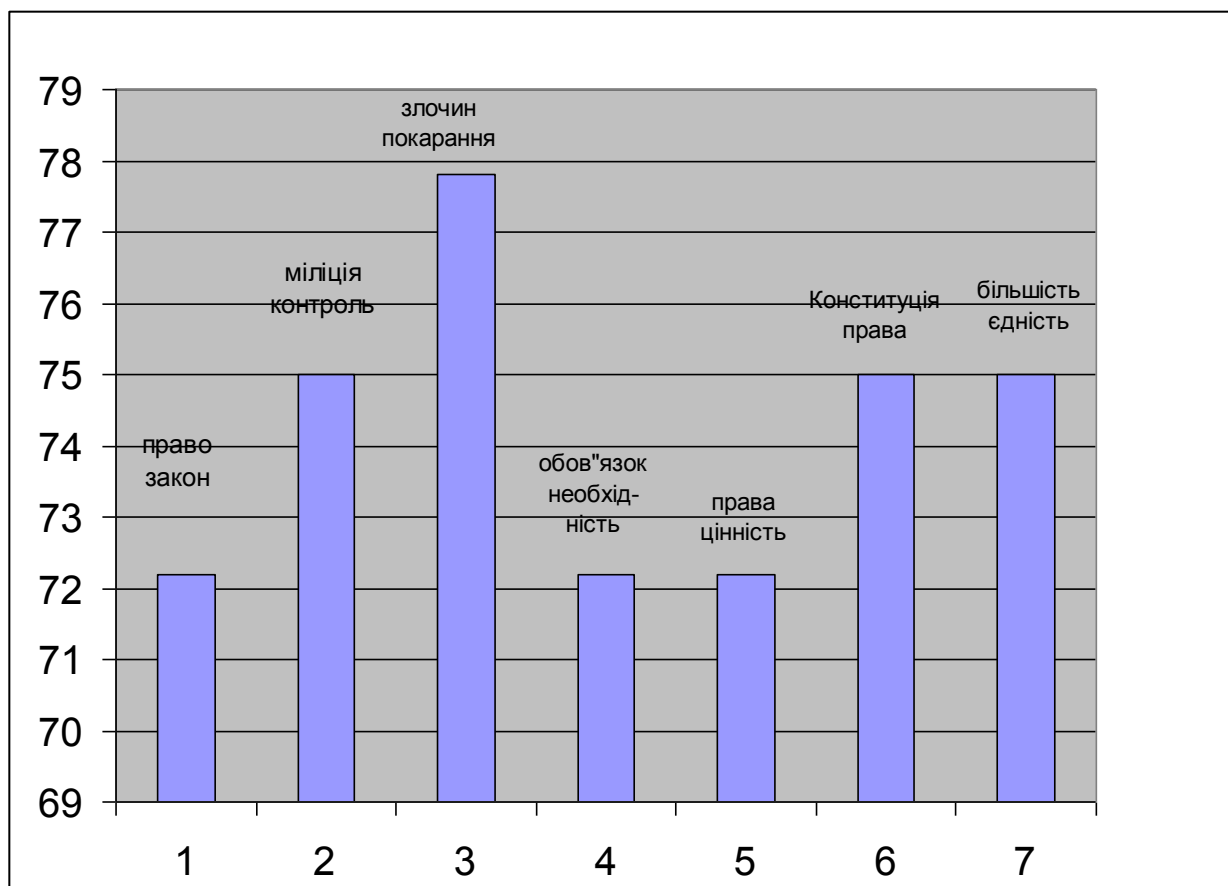
Вивчення психологічних особливостей правових уявлень молоді за допомогою техніки репертуарних решіток Дж.Келлі дало можливість отримати дані, якісно-кількісний аналіз яких дав змогу вивчити домінуючі уявлення студентів про правову дійсність. Виявлено також фактори, що структурують правову свідомість сучасної молоді. Це дозволило встановити психологічні

особливості відображення правових уявлень у правосвідомості студентства, визначити критерії та показники сформованості правової культури молоді, виявити внутрішні протиріччя у сприйнятті нею правової дійсності та з'ясувати психологічні аспекти репрезентацій особистості у правовому полі.

Кількісно-якісний аналіз правових конструктів респондентів, показав, що в уявленнях студентів у значущій мірі право пов'язано з законом (72,22%), міліція - з контролем (75%), а права визнаються цінністю (72,22%). Респонденти також переконані, що на злочин чекає покарання (77,78%), обов'язок є необхідністю (72,22%), Конституція захищає їх права (75%), а більшість асоціюється з єдністю (75%) (див. діаграму 1).

Діаграма 1

Діаграма розподілу студентами значущих правових конструктів (у %)

У такий спосіб репрезентована у правосвідомості студентства складна структура образу права.

Психосемантична репрезентація значущих правових уявлень респондентів представлена у Табл.1.

Таблиця 1

Правові репрезентації в уявленнях студентів

№	Об'єднані поняття	Що спільне
1	права, закон	<p>1) усвідомлення, що закон – джерело і регулятор права (44%):</p> <ul style="list-style-type: none"> - права повинні відповідати закону; права закріплені законом; права регулюються законом; закон забезпечує права; закон декларує права; закон визнає права та обов'язки; закон захищає права; закон забезпечує; закон надає рівні права (34,5% - теорія, теоретична збірка (9,5%); <p>2) усвідомлення обов'язковості закону як механізму права (56%):</p> <ul style="list-style-type: none"> - встановлюється державними органами і обов'язкова для виконання; встановлені державою правила; належність державі держава (9,5%) - контроль; кожен має права; закон єдиний для всіх; обов'язки; мораль; відносяться до людей; потрібно дотримуватися (19,5%) - юриспруденція; юридичне; законодавство, Конституція, писані норми (27%).
2	міліція, контроль	<p>1) усвідомлення, що контроль основна функція міліції (84%):</p> <ul style="list-style-type: none"> - наші правозахисні органи контролюють ситуацію і порядок у країні; контролюють громадський порядок та безпеку; міліція здійснює контроль; функція органів правопорядку – контролювати; міліція контролює порядок; контролює ситуацію; контроль усіх сфер життя громадян; обов'язок міліції – контролювати; нагляд порядку; взаємопов'язані; ДАІ (79%) - контролює правопорушників; міліція контролює злочинність (5%) <p>2) усвідомлення єдності закону і відповідальності (13,4%):</p> <ul style="list-style-type: none"> - закон; відповідальність; забезпечує захист <p>3) емоційна оцінка (не довіряю (2,6%))</p>
3	злочин, покарання	<p>1) усвідомлення, що злочин карається законом (69%):</p> <ul style="list-style-type: none"> - злочин несе за собою відповідальність і карається законом; відповідальність перед законом; скоєний

		<p>злочин призводить до покарання; злочин завжди має бути покараний; злочин порушує закон і заслуговує на покарання; покарання отримує людина; міра однієї події; дія – наслідок; послідовність; за злочин ув'язнення; арешт; в'язниця; Достоевський Ф.М.;</p> <p>2) представлення механізму відновлення правопорядку (28,4%):</p> <ul style="list-style-type: none"> - закон, правосуддя; обов'язково; справедливість – (23%); - формальність (5,4%) не відповіли (2,6%)
4	обов'язок, необхідність	<p>1) усвідомлення значення обов'язку (56%):</p> <ul style="list-style-type: none"> - для правильного функціонування суспільств; хочеш мати права – виконуй обов'язки; кожна людина має обов'язки і це необхідна умова життя; необхідно виконувати обов'язки; обов'язок необхідний кожній людині; кожному необхідно мати обов'язки перед кимось; буденність; рутини тотожні поняття, синоніми (54%); - це вимога, поставлена особистістю перш за все до себе (2%); <p>2) усвідомлення зовнішньої детермінованості обов'язку (36%):</p> <ul style="list-style-type: none"> - обов'язок перед Батьківщиною; потреба; це потреба зобов'язання, безправність; залежність; <p>3) обов'язок як реальна детермінанта (8%):</p> <ul style="list-style-type: none"> - дійсно існують; це реальність (4%); - це уявні поняття; громадські обов'язки не є необхідністю (4%)
5	права, цінність	<p>1) усвідомлення цінності права (49%):</p> <ul style="list-style-type: none"> - мати права - це цінність для кожної людини; права людини – найвища цінність; права є цінністю; права простої людини-трудівника – найвища цінність; права – велика цінність, яку ми захищали на Майдані; права громадянина треба поважати; сім'я; необхідність; <p>2) природа та функції права (22%):</p> <ul style="list-style-type: none"> - набуті народом; захист людини; права – це моральні цінності людини; духовне; знаючи права, ми надаємо собі свободу дій в межах певних норм і законів; обов'язок; <p>3) усвідомлення механізмів забезпечення (26%):</p> <ul style="list-style-type: none"> - закони; держава; найбільша цінність для громадян забезпечена Конституцією (10,4%); - Помаранчева влада цинічно порушує права громадян

		<i>України; привілеї; абстрактність; лише прагнення (15,6%); не відповіли (3%).</i>
6	Конституція, права	1) усвідомлення ролі Конституції (73,4%): - <i>забезпечення прав, забезпечує, гарантія, гарантовані права, Конституція гарантує права громадянам, Конституція визначає права; Конституція надає права; права вписані в Конституції; для життя;</i> 2) дефініції Конституції (24,1%): - <i>сукупність правил поведінки; закон; закони України; законодавство; відноситься до юриспруденції; прокурор; створені державою;</i> не відповіли (2,5%)
7	більшість, єдність	1) механізми створення більшості (54,5%): - <i>більшість може утворитися завдяки єдності; наявність єдності утворює більшість; більшість людей єдині у своїх інтересах; об'єднанні спільними інтересами; дружба; спільна думка; народ; майдан; помаранчева революція;</i> 2) усвідомлення сутності єдності (35%): - <i>(необхідність; більшість має бути об'єднана; сила; допомога; можливе рішення та вихід зі скрути; мета; поки єдині – непереможні (30,5%); маси це загроза; еміграція (5%); конкретні репрезентації понять (партія „Єдність”, кількісні поняття) – (5%); не відповіли –(5%).</i>

За результатами аналізу репрезентаційної пари понять (право, закон), які запропонували студенти, можна констатувати, що вони усвідомлюють закон як регулятор права (44%), однак при цьому кожен четвертий із них зазначає декларативність цього зв'язку. 56% респондентів розуміють обов'язковість закону як універсальний механізм права: а саме, підкреслюється юридична приналежність (27%), наголошується необхідність дотримання закону для всіх (19,5%), визнається підпорядкованість державі (9,5%). Отже, молодь, визнаючи закон і право атрибутами держави, погоджується із таким способом підпорядкування.

Коментарі студентів до наступної обраної пари понять (міліція, контроль), свідчать про те, що переважна більшість студентів (84%) переконані, що

основною функцією міліції є контроль, із них 5% респондентів делегують контролюючу функцію міліції правопорушникам. Спостерігається також усвідомлення респондентами єдності закону і відповідальності (13,4%). Однак, на загал 2,6% студентів все ж відчувають гостру недовіру до міліції.

Вибір наступної пари понять (злочин, покарання) та обґрунтування такого вибору вказують на очікування студентів того, що злочин буде покарано законом (69%), дотримання закону також співвідноситься ними з системою правосуддя та принципом справедливості (23%), однак є випадки переконаності у формальності покарання (5,4%). Тобто, у студентів існує розуміння причинно-наслідкових зв'язків правових стосунків, розуміння дій міліції.

В уявленнях респондентів пов'язані „обов'язок” із „необхідністю”. Усвідомлення молоддю обов'язковості дотримання правових норм (56%) пов'язано з відчуттям „залежності”, „безправності” (36%) та доповнено переживанням реальності дотримання його іншими у житті (8%), при цьому частина з них трактує його як уявне і необов'язкове (4%). Ставленням до обов'язку як особисто-ціннісної категорії („це вимога, поставлена особистістю перш за все до себе”) зустрічається лише у 2%. У такий спосіб молоддю визнається необхідність виконання обов'язку, вона пов'язується з потребою жити у злагоді та усвідомленням зовнішньої детермінованості обов'язку. Однак у них спостерігається ставлення до обов'язку як до нав'язаних норм, та таких, що позбавляють їх свобод і прав.

Об'єднання „прав” з „цінністю” в уявленнях молоді репрезентує переконання у цінності прав людини (49%). Студентство розуміє сутність права (22%), зокрема зазначаючи, що „знаючи права, ми надаємо собі свободу дій в межах певних норм і законів”. Кожен четвертий із респондентів (26%), усвідомлюючи механізми забезпечення правових стосунків через закон та Конституцію (10,4%), все ж висловив недовіру до влади та негативізм (коментарі, на кшталт „порушує права”, „привілеї”, „абстрактність”, „лише прагнення” (15,6%)). Отже, молодь делегує інституту права захист своїх свобод, але майже кожен шостий висловлює невпевненість у його отриманні.

Переважна кількість респондентів поважає Конституцію як гаранта забезпечення своїх прав і свобод (73,4%). Частина респондентів запропонувала дефініції Конституції (24,1), як то: „сукупність правил поведінки”, „закон”, „юриспруденція”, „створені державою”. Тобто, особі властиво наділяти Конституцію вагомим авторитетом.

Результати дослідження дають підстави визначити також акценти сприйняття студентством суспільного життя та правових реалій через призму сучасних подій, особливо, помаранчевої ситуації зміни влади, що набуло особливої гостроти у поясненні явищ єдності та більшості. Встановлено, що у молоді існує розуміння механізму створення більшості („більшість людей єдині у своїх інтересах”) і цінності життя людей у єдності (54,5%), спостерігається спрямованість на ціннісно-орієнтоване об'єднання (30,5%), та все ж для кожного двадцятого „маси це загроза”, яка уможлиблює „еміграцію” (5%). У молодіжному середовищі існує розуміння значення життя у більшості „за спільними інтересами”. Таким чином, для студентів вкрай важливо жити у єдності для забезпечення та гарантії власного захисту, отримання допомоги та „виходу зі скрути”, досягнення стабільності у суспільстві. Молоддю висловлюється чітке прагнення до об'єднання.

Контент-аналіз значущих репрезентацій, насамперед, вказує на домінування переконання студентської молоді у тому, що „злочин завжди має бути покараний”, при цьому нею визнається відповідальність перед законом. Зв'язок між іншими репрезентаціями демонструє закріплення у свідомості респондентів за міліцією контролю як основної функції, переконання у гарантованості прав людини Конституцією та розуміння цінності життя людей у єдності. Відстежується також визнання студентством цінності прав людини, усвідомлення обов'язковості правових норм та зв'язку права із законом. У такий спосіб помітна значна стереотипність та шаблонність правових уявлень. Відзначимо, що у молодіжному середовищі правові уявлення тісно переплітаються з моральними категоріями.

Відображення сучасною молоддю правових явищ, продемонстроване в інтерпретаціях мотивів вибору пар понять, дозволяє проаналізувати їхні правові уявлення і з іншого боку. Так, хоча збережена причинно-наслідкова логіка правових явищ та подій, однак соціальна реальність розбалансовує даний взаємозв'язок. Молоддю цінує не так необхідність правових засад організації життя, як визнає владно-державницьку природу підпорядкування закону; по-друге, забезпечення дієвості закону пов'язано не з повагою та довірою, а контролем із боку правоохоронних органів (страхом бути покараним); по-третє, з одного боку, визнано необхідність виконання обов'язку, з іншого – це пов'язано з відчуттям „залежності”, „безправності”, а не з потребою жити у злагоді та усвідомленням того, що інші також мають зобов'язання.

Отже, правові уявлення студентів значною мірою стереотипізовані, сприйняття дійсності міфологізоване, а частка наукових знань в соціальних уявленнях незначна. Стереотипи правової свідомості витісняють раціональне та підсилюють схильність особистості до деструктивного відображення дійсності: зневіри, розчарування, агресивності.

Отримані результати дослідження, насамперед, показали, що правові уявлення, які відображають глибинні структури правового досвіду та визначають цілісну стійку систему смислових утворень правосвідомості особистості, утворюють ядро уявлень. Вони віддзеркалюють не лише окремі образи права, а існують у тісному зв'язку та створюють багатовимірну систему її ставлень до правових об'єктів, цінностей та явищ. Окрім того встановлено, що поле правових уявлень молоді, яке містить наукову інформацію, різко контрастує з правовими реаліями, що й провокує виникнення та переживання студентами когнітивного дисонансу.

Наступним кроком опрацювання результатів дослідження був факторний аналіз отриманих даних. За основу було взято шести факторну модель, на основі якої визначено чинники, що структурують семантичний простір правових уявлень , студентів. Виявлена структура правових уявлень дає змогу

проаналізувати, психосемантичну представленість права у особистій картині світобачення, визначити стан правосвідомості сучасної студентської молоді.

Репрезентація права та формування правових уявлень молоді визначаються складним комплексом психологічних факторів, а саме: **потребою особистості у захисті** (загроза, стабільність – 0,99; необхідність, зрада – 0,98; свобода, залежність – 0,94; захищеність, недовіра – 0,93; допомога, недосконалість – 0,92); **моральними цінностями** (теорія, права – 0,91; довіра, контроль – 0,9; норма, примус – 0,89; норма, ганьба – 0,86; переконання, необхідність – 0,85; контроль, обов'язок – 0,84); **усвідомленням необхідності правового контролю** (дозвіл, покарання – 0,83; контроль, права – 0,82; провина, необ'єктивність – 0,81; довіра, загроза – 0,8; безсилля, порушення – 0,79; права, тягар – 0,78; покарання, формальність – 0,77); **усвідомленням необхідності правової регуляції** (захист, залежність – 0,76; норма, свобода – 0,71; ілюзія, необхідність – 0,72; істина, привілеї – 0,7; порятунок, покарання – 0,69; схвалення, відмінність – 0,68; примус, Я – 0,67); **визнанням суспільної норми як цінності** (сумління, закон – 0,66; держава, людина – 0,65; відповідальність, осуд – 0,64; цінність, абстрактність – 0,62); **законослухняністю** (обов'язок, права – 0,58; Я, зміни – 0,55; держава, Я – 0,54; суспільство, схвалення – 0,53; права, свобода – 0,5).

Потреба у стабільності та прагнення бути захищеним є першим і визначальним фактором сприйняття соціальних відносин та найсуттєвішою спонукою для входження особистості у правову дійсність. Пари понять, обрані респондентами, розподілились у такому процентному співвідношенні: медицина - допомога (66,7%), життя у соціумі - це стабільність (55,6%), закон - це цінність (58,8%), людина має бути відповідальною (50%), однак міграція – це необхідність (58,33%), закон узалежнює (55,6%), а правосуддю висловлено недовіру 50-ма відсотками.

Контент-аналіз коментарів студентів до обраних пар понять показав, що студенти очікують на забезпечення власної безпеки, охорони життя та здоров'я (66,7%) кваліфікуючи проте свої надії як „безтурботність”, „мрія”; сподіваються

на захист власних прав і свобод, гарантованість їх дотримання (41,7%), констатуючи, що „закон забезпечує”, „демократія”, „наявність законів та їх дотримання – передумова вільного суспільства” та прагнуть відчувати, що держава їх захищає („допомога”, „опіка”, „захищає людину правосуддя”, „повинно забезпечувати захист”, „захищає невинних”); хочуть бути переконаними, що всі права особи діють на її користь, не утискають їхніх фізіологічних потреб (33,3%), визначають, що „закон захищає свободу”, водночас усвідомлюють, що закон узалежнює (55,6%). Закон для більшості студентів є цінністю (55,6%). Вони прагнуть стабільності (55,6%), переконані, що „життя у соціумі повинно бути стабільним”, стабільність – „запорука суспільного здоров'я”, порядку, визначеності („чіткість вимог”), захисту від хвороб, хаосу та злочинців, усвідомлюють, що існує „загроза з боку маргінальних соціальних елементів”. Потреба стабільності відображає прагнення тривалого виживання, потреба ж особистості у захисті є базовою за А.Х.Маслоу у , (цит. за [10, с.490]). Таким чином в уявленнях студентів реалізація особистістю своїх базових потреб невід'ємна від правового інституту захисту та допомоги.

Варто розглянути проблему й з іншого боку. За А.Х.Маслоу потреба у безпеці знаходить своє вираження у пошуку захисту чи то більш сильної особи, чи то системи (цит. за [10, с.491]). Описуючи риси українського менталітету О.Донченко стверджує, що „національна доля наклала відбиток на українців, які через психокультуру засвоюють страх перед усім новим” [11, с.259]. Як свідчать результати дослідження, молоддю гостро переживаються суспільні зміни („страшно”, „небезпека”, „стабільність не є абсолютною, весь час наражаєшся на загрозу”, „таке правосуддя не може захистити”), водночас кожен четвертий респондент вважає закон необов'язковим (33,3%). Тобто можна говорити про переживання молоддю невизначеності, почуття страху перед сучасним соціумом, як наслідок - визнання міграції як необхідності (58,3%). Очевидно індивід відчуває свою беззахисність та безпорадність, водночас йде процес пошуку гармонійної взаємодії з державою, визначаючи зв'язок закону з відповідальністю

(38,9%). Має місце також недовіра до правосуддя, яку гостро переживають респонденти (50%), констатуючи, що „сьогодні недовіра до правосуддя зростає”, „правосуддя не може нас захистити”, зростає „небезпека”, „корупція”. Можна припустити, що, потреба у безпеці не знаходить у сучасному суспільстві повного забезпечення через органи правопорядку та правосуддя. Водночас молодь визнає цінність закону та готова прийняти правові норми, які є засобом гармонізації співжиття з іншими. Переживання людиною актуальної значимості права та забезпечення правовими приписами апіорної небезпеки породжує у неї позитивне ставлення до закону, апіорне прийняття правових норм. Це є важливою ознакою та умовою самовизначення й розвитку суб'єкта. Довіра до світу діалектично пов'язана з довірою до себе, говорить Т.П.Скрипіна [12]. Людина, довіряючи і собі, і світу, одночасно прагне до динамічної рівноваги. Можливість одночасного співіснування довіри до себе та довіри до світу представлена А.В.Брушлинським як саморегулююча діяльність, яка є джерелом інтелектуальної активності людини (цит. за [12, с.205]). Відповідно, процес входження молоді людини у правовий простір можна розглядати як прояв довіри до закону, соціально-правових цінностей та самого себе як суб'єкта права. Почуття захищеності у правовій площині можна представити у вигляді призми, яка або посилює або зменшує вплив правових норм. Таким чином сучасна правова ситуація пов'язана з актуальною потребою особистості визначитися у невідомому просторі. Сьогодні молодь прагне зрозуміти діючі у суспільстві норми та правила, що до певної міри дисонує з негативним ставленням до правосуддя.

Система правових уявлень молоді репрезентується на рівні морально-ціннісних орієнтацій. Шлях гармонізації співжиття з іншими особистість шукає у площині **моральних цінностей**, які й сформували другий фактор. Респонденти вважають, що права задекларовані у законі (72,2%), міліція контролює (75%), обов'язок є нормою (62,7%), Конституція здійснює контроль (66,7%), правопорушення – це ганьба (63,9%), а порядність – переконання (50%).

Як бачимо, уявлення студентства про правові норми тісно переплетені з моральними, що вказує у тому числі й на їхню природну єдність. За результатами контент-аналізу, студенти оцінюють право та правові явища у контексті моральних категорій добра і зла („праота”, „життєві устої”, „традиція”, „порозуміння”, „краще суспільство”, „людяність”), порядності („порядна людина”, „порядність – необхідна умова свободи суспільства”, „порядність – вершина кожної людини (у кожного своя)”, „бути порядним – шляхетне переконання”), обов’язку, чесності („чесноти”), ганьби („правопорушення – це ганьба”, „чекає осуд”, „викликають сором”, „погане”, „правопорушення засуджується суспільством”). Можна припустити, що для культивування поваги до закону особі вкрай важливо бути переконаним у його справедливості („захист від несправедливості”). Очевидно, що формування моральних норм передує та тісно пов’язано з потребою правового переосмислення буття. Знання про право як систему норм та практика його реалізації репрезентуються у свідомості особистості у формі морально-ціннісних орієнтацій, закріплюються у нормативній поведінці через емоційне сприйняття. Така тенденція відстежувалась раніше [13, 14] і була уточнена В.О.Васютинським, який зазначає, що моральні норми, які досягли високого рівня інституціоналізації в суспільстві „є запобіжником надмірного відхилення від правових стандартів” [15, с.63].

Моральні уявлення передують правовому осмисленню суспільного буття. Співзвучність основних особистісних моральних цінностей із системою прав та норм може забезпечити гармонію між правом та людиною, а представленість морально-сміслових настанов у правосвідомості особистості є обов’язковою умовою адекватної правової поведінки.

Контент-аналіз пар понять та коментарів, що увійшли до третього фактора, дає підстави для висновку про те, що студенти загалом усвідомлюють необхідність права як органа контролю суспільної поведінки. В уявленнях молоді репрезентовані завдання правової системи („забезпечує порядок у країні”, „дозволяє гарно жити”). Респонденти сподіваються, що їх власні права

гарантовані та захищені Конституцією (75%), вони емоційно реагують на відхилення від цієї норми (дискримінація – порушення (67,5%), вірять у те, що порушники закону будуть покарані (77,8%), а провина тягне покарання (61,1%). Таке змістове наповнення фактора дозволяє констатувати усвідомлення студентами контролюючої (чи нормативної функції права) та означити цей фактор як **фактор правового контролю**.

В уявленнях респондентів відображена потреба дотримуватися норм права та підкорюватися вимогам закону („недовіра до правосуддя – це безглуздя”, „необхідна довіра до судової системи”, „потрібно довіряти діям міліції”), розуміння, що правопорушення небезпечні (63,9%). Молоді властиво сприймати правову норму як інструмент контролю, однак при цьому більше половини молоді поєднує її з функцією покарання, примусу („якщо не виконаєш обов’язок - тебе примусять”). За такої ситуації поведінка індивіда більшою мірою буде зумовлюватись страхом перед можливою санкцією („залежність”, „контроль”, „примус”, „тягар”, „тюрма”, „закон підпорядковує”, „залежність – людський стан”), атрибутивним підкоренням вимогам держави, а не існує й думка, що „закон – влада, якою судять”. При цьому правовий контроль у респондентів викликає відчуття загрози, а не довіри (органи правопорядку – загроза (50%)), переконаність у покаранні за провину (61,1%) межує з відчуттям необ’єктивності (30,6%). Порушення пов’язано з дискримінацією (63,9%), однак також із загостреним відчуттям безсилля перед ним (25%). Така ситуація свідчить про існування психологічного бар’єра між людиною та сучасною правовою дійсністю, що очевидно ускладнює механізм правового підпорядкування сучасного громадянина закону.

Окремий інтерес представляє ставлення молоді до таких правових явищ, як закон, покарання, провина, злочин, правопорушення. Студенти переконані, що карають „за провину” та „не виконання вимог”, що „покарання забезпечується законом”, „покарання має бути за законом”. Провина є синонімом „неправомірної дії”, „злочину”, „поганого вчинку”, вона тягне за собою „розплату”, правопорушення „обов’язково буде покаране”. Існує уявлення про

те, що закон визначає міру покарання („покарання будь-якого злочину має бути за законом”), паралельно представлені й категорії совісті („осуд”). Однак „не завжди кара об’єктивна”, покарання може бути здійснено „випадково”, „помилково”, „під впливом зовнішніх факторів”. Злочин сприймається більшістю як авантюра (69,4%), визначається як „обман”, „хитрощі”, „корупція”, „авантюра”, „ризик”. Правопорушення вважають „злом у державі”, „криміналом”, „ризиком”, „небезпекою”, „загрозою суспільству”, але зустрічаються й асоціації зі „свободою”. Правоохоронні органи, на думку кожного другого респондента, покликані контролювати, а не захищати. Цікавими є конструкти: „міліція контролює, а не довіряє”, „міліція не довіряє і змушена контролювати”, „там, де є довіра, не потрібен контроль”, „свобода – норма демократичного суспільства”.

Зазначимо також, що в уявленнях респондентів закон частіше узалежнює, ніж надає свободу (43,4%), або ж лише „декларує” її. У молоді превалює думка про те, що вона, насамперед, має права, а не обов’язки (46,8%). Водночас представлена і альтернативна репрезентація — „свобода є для нас законом”. Можна припустити, що у такий спосіб студенти демонструють спробу переосмислення нормативної функції права через демократичні цінності.

Отже, можна констатувати, що у свідомості студентів представлена нормативна функція закону. У них існує чітке уявлення про те, що закони наказують як діяти під загрозою санкцій та заборон. У такий спосіб, над переконанням у справедливості правових вимог домінує страх перед законом, переважає ставлення до контролюючої функції закону як негативної, караючої, що зумовлює формування у студентської молоді лише елементів законослухняної поведінки, а не стійкої поваги до норм закону та потреби їх дотримуватися.

Таким чином, у правовому світобаченні сучасних студентів репрезентована потреба дотримуватися норм права та підкорюватися вимогам закону. Однак характер підпорядкування особи закону неоднозначний. Так, підпорядкованість частіше носить характер ухиляння від карних санкцій, ніж визнання доцільності,

справедливості покарання та потребою відновлення правопорядку. Існує гостро виражений негативізм до правоохоронних органів, що пов'язано з уявленням про неефективність правового контролю. Така ситуація є серйозною перешкодою для розвитку в особистості внутрішньої відповідальності, суб'єктної правової поведінки.

Четвертий фактор включає смислові конструкти, які визначають дієвість закону, а тому отримав назву **правове регулювання**. Аналіз розподілу суджень, які до нього увійшли, свідчить про те, що обов'язок визнається необхідністю (72,2%), законослухняність трактується нормою (60%), активність пов'язана з „Я„ (61,1%), а закон - з привілеями (закон - привілеї (63,9%)). Інші конструкти не отримали значущих статистичних підтверджень.

У такий спосіб молоддю продемонстровано розуміння права як основного засобу державного впливу на суспільні відносини з метою їхнього упорядкування. Якісний аналіз тріад показав, що студенти усвідомлюють опосередкованість правових відносини нормами права („норма визначає обов'язки”). Можна констатувати розуміння права як засобу забезпечення власних прав та свобод („закон призначений для людини”, „захищає свободу громадян”, „правосуддя – захищеність від злочинців”). Респонденти також намагаються визначити, наскільки дієві норми закону („залежність закону очевидна, свобода – незалежна”, „мають бути”), узгодити власну свободу дій з поняттям обов'язку („закон передбачає певну залежність”, „кожна людина вільна у своїх вчинках”, „якщо людина виконує та поважає закон, вона матиме свободу”, „інколи примус є нормою”). Правова норма репрезентується студентами як „настрій суспільства”, „необхідна порядність”, „законослухняність”, існує розуміння, що „громадянин має обов'язково дотримуватися встановлених норм”, „незнання законів від покарання не звільняє”.

Молодь загалом має адекватні уявлення про обов'язок: для 72,2% респондентів обов'язок – це „вимога поставлена особистістю перш за все до себе”, „необхідність”, „існує насправді”, „хочеш мати права – виконуй

обов'язки", „для правильного функціонування суспільства", „перед Батьківщиною". Хоча у кожного сьомого респондента поняття обов'язку викликає сумнів: „ілюзія", „ілюзорна облуда демократії", „залежність", „безправність", „самообман", „уявне", „рутина".

Молоді у більшій мірі властиво відчувати відповідальність перед законом, ніж розглядати закон, як джерело права. Така тенденція виявлена й у дослідженнях А.М.Славської. Вона пояснює цю особливість як спадок тоталітаризму, зазначаючи, що у свідомості людей закон та права сприймаються лише як обов'язок особистості перед державою, але не як права. Права були витіснені, замінені лише обов'язками, констатує вона [16, с.77].

Підсумовуючи, можна говорити про репрезентовану в уявленнях студентства потребу „вписати" себе у суспільно-правове життя, усвідомлення правової норми як цінності, водночас деяке зміщення співвіднесення прав та обов'язків у бік останніх.

Зауважимо, що функція регуляції правових стосунків, на думку Ю.А.Зубка та В.І.Чупрова, забезпечується тільки тоді, коли правові цінності починають виконувати нормативну роль [17, с.39]. За такого бачення нормативна мотивація представлена у правових конструктах сучасних студентів досить неоднозначно, - по-перше, третина з них вважає, що в деяких випадках злочин виправданий, по-друге, молодь переконана, що „громадяни наділені правами теоретично" (15,6%). Хоча загалом ставлення до норм говорить про існування готовності підпорядкувати їм власну поведінку, все ж існує певний дисбаланс: спостерігається сприйняття покари як „несправедливої" та недієвої („правопорушники на свободі"). А.Г.Білобородовою наявність такого факту кваліфікується як серйозна деформація правосвідомості. Вона говорить, що не виражати солідарності із законами та не схвалювати їх, визнавати покарання несправедливим та незаслуженим, у більшій мірі властиво злочинцям, ніж законослухняним громадянам [18].

Відстежується також зорієнтованість на правову норму як засіб досягнення певної вигоди („привілей", „закон не для всіх", „продажність", „закон для

бідних”), що засвідчує існування негативізму у ставленні до дотримання законності. Така ситуація сприяє формуванню прагматичного підходу до використання законів Феміди, виникнення індивідуалістичних настанов. Зарубіжні психологи Ю.А.Зубок та В.І.Чупров у своїх дослідженнях зіткнулися із подібною тенденцією. Їхні результати засвідчили, що у російської та білоруської молоді спостерігається тенденція до росту інструментальних мотивів – ставлення до права як засобу реалізації певних особистих цілей. Вони пов’язують цей факт із соціально-політичними змінами, які відбулися у Росії та Білорусії [17, с.40].

Однак, демонстрація респондентами готовності до правової відповідальності та активності (активність, Я – 61,1%), вказує на поглиблене розуміння ними функцій правового контролю і дає можливість констатувати наявність критичного ставлення не стільки до правової норми, як до системи („недосконалість”, „недовіра до можливостей правосуддя у захисті”, „українське правосуддя не викликає довіри”, „мало довіри до міліції”) та осіб, які представляють правосуддя („недовіряю”).

Отже, можемо констатувати, що в уявленнях студентів сформована система очікувань та орієнтирів суспільно-правового буття. Ними усвідомлюється, що правові норми упорядковують життя у соціумі, що обов’язок є необхідним елементом гармонізації суспільного життя. Виявлена тенденція до критичного і прагматичного підходу молоді до реалізації правової норми, що виявляється у високому рівні очікувань щодо захисту власних прав та свобод, зорієнтованості на правове підпорядкування, критичну оцінку правової реальності. Все це репрезентує налаштованість на демократичне переосмислення правових норм та прагнення зменшення психологічної відстані між особистістю та законом. Водночас студентство по-перше, не переконана, що громадяни, організації та органи влади дотримуються законів, по-друге, відчуває більшою мірою відповідальність перед законом, ніж очікує від нього гарантій власних прав. Очевидно, що така ситуація провокує виникнення розчарування і негативізму та однобічне розуміння закону як обов’язку. Це значно звужує можливість

повноцінного діалогу особи з представниками правосуддя та гальмує ріст правової активності особи, усвідомлення себе особистістю, яка законними засобами здатна впливати на ситуацію в державі.

Студентами усвідомлюється **цінність суспільної норми**, її необхідність у спільному житті, про що свідчить наповнення п'ятого фактору. Прагнення до групової ідентифікації простежується в уявленнях про те, що відповідальність є потребою (67,7%), права людини - цінністю (58,8%), провина пов'язана з сумлінням (58,3%), а відданість - із державою (42,9%).

Респонденти вважають, що нормами права мають керуватися всі, що життя у соціумі підпорядковується спільним законам („свобода надається державою”), усвідомлюється взаємозалежність інтересів окремих людей, соціальних груп у суспільстві („єдність”, „людина невід'ємна від соціуму”, „спираючись на закони, ми підпорядковуємося суспільному життю”). Очевидно, життєвий світ має бути не лише безпечним, але й значимим та зрозумілим для особистості. У такому випадку людина повноцінно, без страху може з ним взаємодіяти. Впевненість особистості у підпорядкованості всіх громадян єдиним правилам і нормам формує у неї відчуття безпеки та захисту, колективної єдності та злагоди, уможливорює психологічний діалог з правовою нормою („людина повинна нести відповідальність за свої вчинки”, „людина відповідає за недотримання законів”, „закон визначає відповідальність”). Люди можуть консолідуватися навколо спільного для більшості відчуття солідарності, правильності, справедливості (закон – „це втілення соціальної справедливості”, „народне схвалення”), доцільності та гарантованості.

За результатами кількісно-якісного аналізу встановлено, що визнання респондентами цінності прав людини (55,6%) межує з відчуттям абстрактності цього явища (27,8%). Наявність такого факту може бути проявом відчуженості індивіда від закону, уявленням особи про недієвість останнього. Правова норма у такий спосіб трактується не визнаною та не забезпеченою державою.

Конструкти, які відображають розуміння цінності суспільної норми студентством, перенасичені моральними експектаціями, на що вказує частота

апелювання до таких понять як „відповідальність”, „сумління”, „відданість”, „людські принципи”, „несе відповідальність”, „відповідальна людина завжди має успіх”. Важливо наголосити, що відповідальність у нашому випадку представлена респондентами не як юридична категорія, а як моральна. Тобто, усвідомлення взаємної відповідальності та переконаність у важливості дотримання групової норми у нашому випадку забезпечується загостреним почуттям відданості та сумління, провини („совість”, „всі вчинки мають бути обдуманими”). Поява категорії відповідальності у відповідях студентів важлива з точки зору розгляду виникнення готовності у них відповідати за власні рішення та їхні наслідки, перехід зовнішнього контролю у внутрішній. За визначенням Т.М.Титаренко, відповідальність є морально-аксіологічним еквівалентом суб’єктності. Відповідальність і, передусім „відповідальність за себе, за своє життя, дає змогу відчувати справжню особистісну автономію, без якої легко виникає групова безвідповідальність” [19, с.76].

Очевидно, що виникнення внутрішньої відповідальності перед собою та іншими, усвідомлення власної відповідальності перед законом, можливе за умови усвідомлення необхідності існування правової норми. Однак цього все ж не достатньо. Жити за правом означає для особи визнати цінність закону для себе самої, взявши його за мірило співжиття та інструмент правового вчинку. Апелюючи до закону особа захищає власне життя та особистісну недоторканість, чим забезпечує як дієвість закону і власну вимогливість до дій правосуддя, так і ставлення до себе самої як суб’єкта права.

Отже, студенти усвідомлюють суспільну значимість закону та цінність існування суспільної норми для самих себе. Це є важливою умовою становлення відповідальності перед собою та іншими. Тільки взаємопроникнення правової та моральної відповідальності здатне забезпечити формування істинної відповідальності – визнання та захист цінностей свого оточення як своїх власних. Однак правова норма повністю підміняється розумінням суспільної норми, що свідчить про недостатню її сформованість у правосвідомості студентства.

Шостий фактор, що структурує правову свідомість студентів, був названий нами фактором **законослухняності**. Молодь демонструє переконання у забезпеченні власних прав Конституцією (Конституція - права (75%)). Вони також розуміють, що правопорушення - небезпечні (63,9%), а для забезпечення власного добробуту потрібно працювати (забезпечення – праця (30,6%)). Водночасу психосемантичній структурі уявлень сучасної молоді законослухняність, як необхідна складова правової свідомості особистості, виявилася найменш змістовно представленою. Контент-аналіз спектру статистично значимих суджень, що увійшли у цей фактор, свідчать про існування позитивного ставлення у молоді до Конституції (75%), усвідомлення нею необхідності домовленостей у суспільстві (33,3%), розуміння небезпеки правопорушень (63,9%) та очікування забезпечення від держави (38,9%). Репрезентується, що Конституція – це „закони та права людини”, „писані норми”, „сукупність правил поведінки”, „права для життя”, „гарантії”. Існує переконання, що „права надають свободу”, „у світі має бути домовленість”, „рівність і свобода – необхідні людині як повітря”, однак немає однозначності у підході до понять права і обов’язки. Тут, вочевидь, знову виявилась суперечність, що вже відзначалась вище, — між ставленнями особи до власних прав та обов’язків.

Важливість та значимість законослухняності відзначалась у шерезі досліджень (І.В.Жадан, Ю.В.Чуфаровський, Ф.Є.Шерегі, [20, 21, 22]). Зокрема, вона трактується „як готовність індивіда підпорядкувати власну поведінку дисципліні наявних у суспільстві правил, дотримуватися встановлених законів, виконувати настанови чинної влади” (І.В.Жадан [20, с.53]). Така готовність пов’язана з визнанням необхідності законів, переконаністю у тому, що останні покликані забезпечити інтереси кожного. Особистості важливо усвідомити, що суспільні норми обмежують індивідуальні свободи і при цьому визначити її допустимі межі. Водночас важливо не допустити повного підпорядкування власних інтересів зовнішнім вимогам, ототожнитись із державою, почати сподіватись лише на державне забезпечення, а не на свої власні сили. В

останньому випадку, на думку В.Речицького, відчутно зменшується безпека індивіда [23, с.65]. Важливою складовою законослухняності є здатність особи критично оцінити норми права і у випадку їх недосконалості домагатися їхнього покращення законним шляхом. У такий спосіб, для досягнення законослухняності як готовності особи підпорядковувати свою поведінку правовій нормі, їй необхідно отримати цілісну систему правових уявлень, а саме: відчутти їх реальну цінність, усвідомити можливості права, переконатися у їхній дієвості та визнати сумісність суспільних і індивідуальних. Лише особистість, яка вирішила для себе проблему узгодження суспільних норм та індивідуальних, може адекватно і повноцінно діяти у правовому полі, лояльно ставитися до правових норм та інституцій.

За результатами дослідження можна говорити про наявність в уявленнях студентів налаштованості на законослухняність, однак рівень її сформованості є не достатнім, а зміст звуженим. Законослухняність важливо розуміти як результат сформованих адекватних правових уявлень. Виявлена виражена дистанційність та звужена змістова представленість у свідомості молоді чинника законослухняності свідчить про її неготовність визнати закон основним інструментом правового вчинку, а чинник його дотримання трактувати базовою особистісною потребою, а тому лояльне ставлення до органів права не можна вважати сформованим.

Таким чином, правові уявлення є результатом багатовимірного відображення особистістю реальності. За результати факторного аналізу, головними чинниками правової свідомості українського студентства можна вважати:

- потребу особистості у захисті та стабільності;
- моральні норми та цінності;
- усвідомлення необхідності правового контролю;
- усвідомлення необхідності правового регулювання;
- визнання цінності суспільної норми;
- законослухняність.

Їх правомірно розуміти як складові правової свідомості сучасної особистості.

Встановлено, що правова свідомість сучасної молоді характеризується сьогодні певною проблемністю. Правові уявлення студентства не позбавлені деякої розбалансованості. З одного боку молоддю продемонстроване позитивне емоційне ставлення до права та розуміння, що право покликане захищати права та свободи особи, що правопорушення небезпечні, а злочин тягне за собою покарання. Законослухняність при цьому визнано нормою, обов'язок - необхідністю, а правопорушення - ганьбою. Водночас, наявна переконаність у формальності та абстрактності таких правових явищ, як злочин та покарання, закон часто пов'язується із привілейованістю. Право сприймається молодіжним середовищем як утиск з боку держави, сувора регламентація всіх сторін життя. Дотримання закону скоріше пов'язується зі страхом перед юридичною відповідальністю, ніж особистісним переконанням. Домінує також звичка пасивно виконувати певні правила, право сприймається у репресивному варіанті. Сучасні українці продовжують жити у просторі, де норма права підмінена нормою закону, тобто знанням законів, а не переконанням жити за законом. Зокрема, знання законів, пов'язується з прагненням не дати себе обдурити чи прагматичним прагненням обійти його для власної потреби. Така ситуація є серйозною перешкодою для розвитку в особистості внутрішньої відповідальності, суб'єктної правової поведінки. Натомість, негативізм до правових явищ та інститутів, виявлений у відповідях студентів, можна кваліфікувати як внутрішню незадоволеність реальністю та прагнення до критичного оцінювання, що пов'язано зі суперечливим представленням у свідомості правових уявлень.

За результатами дослідження, з'ясовано, що норми права, як такі, безпосередньо поведінку особистості не визначають. Індивіди значною мірою орієнтуються на групові норми співжиття, моральні цінності, якими живе суспільство. Правова норма підмінюється суспільною нормою, що свідчить про її абстрактність та недостатню сформованість у правосвідомості студентства.

Водночас можна відзначити, що у молоді домінує орієнтація на правові норми: високий рівень очікувань щодо захисту власних прав та свобод, розуміння потреби підпорядкування закону та необхідності дотримання його норм, прагнення встановити межі дієвості законів, зростання критичної оцінки правової реальності, що зумовлює переосмислення правових норм через призму демократичних цінностей. Усвідомлення контролюючої та регулюючої функцій права сприймаються молоддю через призму реальних ставлень до закону та до правових норм. Особливо гостро переживаються негативні прояви, якими характеризуються інститути права. Тобто, правова норма у житті особи репрезентується як необхідна спонука, яка набуває сьогодні особистісно-ціннісної ваги. Однак її відображення досить розмите та абстрактне, вона виступає основним чинником правової поведінки. Очевидно, що у свідомості сучасного студентства правова норма представлена як незріле утворення.

Правова ситуація, яка виникла сьогодні, пов'язана з актуальною потребою особистості визначитися у сучасному правовому просторі. Існує потреба особистості зрозуміти діючі у суспільстві норми та правила, що пов'язано з переосмисленням понятійно-категоріальних вимірів права, зокрема, одностороннього розуміння закону як обов'язку, відповідальності як примусу. Правові уявлення також вцент наповнені стереотипами та ускладнені деструктивними репрезентаціями. Звідси — гостра потреба вивчення нових шляхів правової соціалізації особистості.

Виявлений у дослідженні психосемантичний простір правових уявлень студентської молоді доводить складність і багатоплановість феномена, водночас вказуючи на необхідність подальшого аналізу конструктів у контексті соціальної категоризації правових явищ та об'єктів. При правовій соціалізації особистості правові норми поступово складають соціальні стереотипи поведінки, стаючи звичними рамками правової поведінки. В основі такого стереотипу лежить індивідуальна правосвідомість, ґрунтована на суспільній правосвідомості.

Рівень правових уявлень можна оцінити за мірою абстракції — вони можуть бути представлені у формі прототипів, окремих репрезентацій або сценаріїв правової поведінки. Виявлено, що найбільш мірою правові уявлення студентства репрезентовані у формі пояснень-прикладів, тобто окремих репрезентацій (45,3%). Цей відображає однобічне, часто викривлене сприйняття механізмів права, воно насичене найбільшою кількістю розбалансованих, дисонуючих зв'язків. Яскраво виявилась ірраціональність правових уявлень, недостатнє та викривлене відображення всієї палітри функцій та механізмів права. Так, міліція ототожнюється із контролем, а не захистом, як те декларує теорія права, органи правопорядку з – загрозою, а не довірою, потреба захисту – з проявом страху. Відповідно, спостерігається й викривлене, часто негативне, ставлення до правових засад та інституцій: злочин - формальність, права людини – абстрактність, закон - необов'язковість.

Уявлення на рівні репрезентацій-прототипів (40,1%) свідчать про сформованість у молоді загальних, усереднених образів властивостей правової дійсності. Контент-аналіз протитипів вказує на абстрактність відображення особою властивостей права, які часто репрезентуються на рівні загальноприйнятих декларацій. Вони не позбавлені спрощеності, поверховості та однобічності відображення правових засад. Наприклад, закон – захист, закон – дотримання, права – юриспруденція, Конституція – виконання зобов'язань, правопорушення – не виконання норми, права – гарантія, держава піклується про громадян. Звідси схематичність у розумінні правових засад, завищені чи, навпаки, спрощені очікування щодо правової норми, та, відповідно, неготовність до продуктивного діалогу з законом.

У такий спосіб сформовані правові уявлення молоді мають інтуїтивний характер усвідомлення та осмислення. Спостерігаються шаблонність мислення, відсутність розуміння логічності перебігу правових явищ, деформованість причинно-наслідкового розуміння зв'язку правових явищ, перенасиченість абстрактними константами та прояви особистісного неприйняття. Встановлені зв'язки пояснюються респондентами загальноприйнятою семантикою правової

ситуації, що свідчить про нав'язаність норм особистості ззовні, домінуванням традиційного уявлення про норми життя. Вони ґрунтуються на засвоєних особами схемах сприйняття та оцінювання, які відображають неусвідомлення особою адекватних мотивів підпорядкування праву та, відповідно, позбавленості особистісного смислу.

Правові уявлення на рівні сценаріїв, що вирізняються розумінням логічності перебігу правових явищ, причинно-наслідкового зв'язку, продемонструвала найменша частка респондентів (14,6). Прикладами сценаріїв можуть бути: „людина, залежність – обставини”, „необхідність, міграція – заради мети”, „злочин, покарання – справедливість”, „людина, самодостатність – самореалізація”. Уявлення містять життєві стратегії та сценарії: „хочеш мати права – виконуй обов'язки”, „Я, протест, – для досягнення мети”. Такі сценарії вказують на глибоку вживленість правових приписів в особистісну систему світобачення, високу частку вмісту адекватної вираженої правової інформації. Однак, результати дослідження виявили незначну міру представлення у свідомості студентської молоді усвідомлених правових зв'язків та недостатню представленість у структурі правових уявлень молоді завершеності та цілісності відображення.

Це свідчить про те, що сучасна особистість відчуває труднощі у досягненні правової ідентичності. Позиція індивіда у правовому просторі, його правовий досвід опосередковано пов'язані з актуальними умовами відображення, що характеризує наявність в особистості надситуативної правової ідентичності, яка згідно теорії Ю.Л.Качанова визначається як ідентичність, позбавлена усвідомлення особистістю змістового компоненту [24, с.616]. Надситуативна правова ідентичність розкриває індивіду „почуття соціального” через норми і правила соціальної дії, схеми сприйняття, оцінювання та мислення, способи комунікацій та шляхи вирішення проблем, діє на рівні емоційного сприйняття та ототожнення, одночасно все ж не інтегруючись на усвідомленому рівні. У такий спосіб, ми отримуємо ситуацію, коли правова ідентичність сучасної особистості не інтегрована з її особистісними смислами, а детермінована

безпосереднім сприйняттям актуальних проблем правової дійсності та фіксуванням на значимості для особи права. Відповідно, у такій ситуації особа не відчуває себе суб'єктом права. Втрата ідентичності провокує виникнення в особистості відчуття тривожності та страху, бажання знайти нові правила існування, яке нашоується на стримуючі фактори у вигляді старих стереотипів та абстрактних правових уявлень. Психологічна відстань між людиною та законом у такій ситуації є глибокою, що породжує їхню відчуженість. Розбалансоване існування людини та права стає серйозною загрозою існування як для інституції влади, так і для особи.

Отже, для сучасної молоді характерна надситуативна правова ідентичність. Правові уявлення студентства постають у досить вузькому та поверхневому баченні, не поглиблені розумінням змісту самого явища та рідко представлені структурною завершеністю.

Насамкінець зазначимо, що описані вище результати дослідження свідчать про переживання сучасним студентством етапу переоцінки та переосмислення настанов і цінностей, особливо - правових. У такий спосіб, правову ситуацію, яка склалася в молодіжному середовищі, правомірно оцінити як перехідну, коли відбувається активне переосмислення правових ставлень через призму сучасної дійсності. Так, на зміну некритичному та часто байдужому ставленню до закону, характерному для тоталітарної системи організації державної системи, приходить інша система ставлень, для якої характерне: лояльне ставлення до закону, усвідомлення всієї палітри функцій правової норми, узгодження суспільних та індивідуальних норм, обстоювання загальнолюдських цінностей. Хоча існують негативні тенденції правосвідомості молоді: сформованість навичок ситуативної правомірної та законослухняної поведінки, сприйняття права як утистки з боку держави, підпорядкованість дотримання закону страху перед юридичною відповідальністю, а виконання обов'язку - відчуттю „залежності” та „безправності”, низька оцінка ефективності правової системи, є й вагомими позитивами: відхід від правової ідеалізації, усвідомлення правової самоцінності,

того, що право покликане захищати права та свободи особи, спроба узгодити суспільні та індивідуальні норми у контексті демократичних цінностей, зростання лояльного ставлення до влади.

Причиною виникнення дисонансу між правовими уявленнями, насамперед, є часткова втрата правової самоідентичності у ситуації надситуативного способу правового осмислення дійсності, загроздження психосемантичного простору правових уявлень стереотипами та відсутність чітких орієнтирів у намаганні особи досягнути правового „Я”. Особистості доводиться постійно вибирати між природнім прагненням до стабільності і звичними рамками її забезпечення та необхідністю коригування старих уявлень, чи то навіть самої системи особистісних цінностей. Для того, щоб правова ідентичність вийшла за рамки надситуативної, вона має бути усвідомлена та прийнята особистістю у якості особистісної правової ідентичності. Зазначимо, що особистісні переживання студентів демонструють яскраву потребу переосмислення діалогу особи з законом, що є важливою передумовою її готовності до правового переосмислення дійсності.

Узагальнюючи сказане, можна констатувати, що поряд із позитивними надбанням, правова освіта, не позбавлена деяких методологічних промахів, додатково зазнаючи серйозної ревізії реаліями сучасного суспільства. Тому необхідне як переосмислення „теоретичного каркасу”, так і дієва цілеспрямована робота над проблемними аспектами. Для того, щоб надати поштовх розвитку демократичній правовій культурі, пропонуємо деякі рекомендації щодо акцентів, які варто розставити, вибудовуючи зміст сучасної правової освіти.

4.3. Правова освіта як чинник розвитку правових уявлень молоді

Ефективна правова соціалізація особистості можлива лише за умови симбіозу правової освіти та правового виховання, орієнтованого на гуманістичні цінності.

Оскільки за радянської системи освіти правова освіта ґрунтувалася на суб'єктивно-психологічних характеристиках правосвідомості, зокрема, загостреному почутті законності та справедливості, формуванні поваги до закону через страх покарання за його порушення, то це залишилося серйозною перешкодою у формуванні й у сучасного громадянина активної позиції щодо участі у суспільно-правовому житті та виникненню у нього правової суб'єктності. Інерційність цього процесу зумовлює ряд соціально-психологічних проблем у відображенні правової реальності й сучасною молоддю. У такий спосіб сьогодні виникла гостра потреба пошуку нових підходів у правовій освіті з метою подолання негативної стереотипності та надання цілеспрямованого поштовху демократичним перетворенням в українській спільноті.

Правові уявлення як форма пізнання правової дійсності забезпечують її активне соціально-психологічне відтворення та сприяють взаємодії індивіда з спільнотою. Розв'язання основних завдань сучасної правової освіти лежить у площині формування правової суб'єктності (ставлення до себе як суб'єкта права; готовності відповідати за власні дії та їх наслідки) через призму правових уявлень, які, насамперед, розгортаються у системі ставлень до закону та до правової норми.

Формування поваги до закону та правової норми доцільно розглядати у контексті виявлених актуальних та проблемних аспектів правових уявлень сучасної молоді. Насамперед, постає необхідність формування правової свідомості, при якій повага до права та до закону стає особистим переконанням кожної людини. Стоїть завдання забезпечення не просто зовнішньої правомірної поведінки в особистості, а поведінки, заснованої на глибокому усвідомленні необхідності та потреби в правових нормах, на переконанні в їх цінності та доцільності.

Повага до закону передбачає таке ставлення, при якому людина практично у своїй діяльності та мотивації визнає особистісну цінність закону. Важливим при цьому бачиться формулювання І.Грицяка про те, що формувати уявлення про

правову норму як взірць поведінки, доцільно у такому контексті: дотримуюсь правової норми не тому, що за її недотримання настає відповідальність, а тому, що „так вимагає закон” [25, с.112]. Наочно це виявляється у тому, що ременем безпеки потрібно користуватися не тому, що оштрафують, а – це турбота про власну небезпеку. Зауважимо, що право доцільно презентуватися, закріплювати і утверджувати через соціально-моральні цінності, за такої ситуації підпорядкування особи закону є найбільш природнім та дієвим. Важливе визнання, що право закріплює та утверджує соціально-моральні цінності.

Якщо особа впевнена, що право і закон діють неефективно та несправедливо, відповідно, у неї формується переконання, що правові знання не можуть стати запорукою особистої і громадської безпеки та вагомим важелем при захисті особистих прав у суді. Відчужене та критичне ставлення до права посилює в індивіді правовий негативізм. Добровільно людина може погодитися з правовою підпорядкованістю лише за умови визнання її доцільності, справедливості, потребою відновлення правопорядку, переконанням, що несправедливість обов’язково буде покарано, що формує вимогливе та лояльне ставлення до закону та правових інституцій.

Необхідне розуміння того, що право здійснює безпосереднє регулювання відносин людей не завдяки притаманним йому функціям як то контроль, а через категорії прав, свобод та обов’язків. Забезпечення функції довіри до правових інституцій можливе через усвідомлення особистістю останніх як справедливого та неупередженого посередника між „Я” та державою, іншими. Це допоможе сформуванню позитивне ставлення до них.

Основним положенням правової освіти є *теза про свободу людини та концепція активності особистості*. Реалізація тези про свободу людини здійснюється через усвідомлення особистістю надання правом її допомоги у досягненні автентичного існування, яке полягає в усвідомленні сутності існування, відкритті себе як значущої та гідної особистості, що посилює здатність до здійснення правового вибору та розуміння відповідальності за свій

вибір. Особистість має усвідомлювати, що бути людиною, означає бути вільною.

Усвідомлення індивідом визнання суспільством та правом *цінності особистісної свободи* є необхідним елементом правової освіти, оскільки людина психологічно ближче знаходиться до свободи, ніж до порядку та підпорядкування. Саме свободу особи у першу чергу покликана захищати Конституція. Людина делегує інституту права вирішення та забезпечення особистої безпеки, регулювання конфліктів у правовому полі. Однак відчуття індивідуальної свободи не можливе без протиріч. Психологічна привабливість свободи дисонує з потребою рахуватися з думкою інших. У зв'язку з цим особистості важливо зрозуміти допустимі межі свободи, для того, щоб не втратити розуміння: свобода - вища особистісна цінність, але вона закінчується там, де починається свобода іншого. Також не менш важливе усвідомлення, що служіння суспільству, не означає, принесення себе в жертву.

Механізмом формування таких правових уявлень є усвідомлення учнями розподілу права на природне (сукупність універсальних норм та принципів, що лежать в основі всіх правових систем світової цивілізації) і позитивне (правові норми, які оформлені як система законодавства, що підтримується силою певної держави) [22, с.112]. Важливо довести до їх розуміння положення, що правова система в державі буде більш дієвою, коли в ній норми позитивного права будуть відповідати нормам природного права. Таке розуміння не дозволить поглинути суспільній думці свою власну, розтоптати гідність та сформує вміння критично сприймати інформацію, самостійно її аналізувати, послідовно обстоювати свої права.

Інтеріоризація соціальних норм і соціального контролю є одним із принципів механізмів, який забезпечує адекватне ставлення до права, що полегшує психологічне входження індивіда в соціум. Гарантованість та загальнообов'язковість соціальних норм у масштабі усього суспільства сприяє виникненню почуття солідарності - елементу порозуміння, що дозволяє

особистості отримати інформацію про правову наповненість реальних подій та взаємин, користуватися ними у власному житті.

Важливо, щоб норми прав, свобод та обов'язків, зафіксовані в правових документах, визнавалися особистостями взірцями поведінки, відповідно до яких вона свідомо зіставляла свої дії або вчинки, оцінювала їх та прогнозувала наслідки. Важливо, щоб саме через правові норми відбувалося регулювання соціальних відносин, а не через ідеологічні приписи чи загострене почуття законності та справедливості. Взаємодія з „іншими” у правовій площині забезпечується як почуттям солідарності, потребою жити у злагоді, так і визнанням загальної та взаємної відповідальності перед законом. Вкрай цінною тезою правової освіти є та, щоб особа має бути позбавлена необхідності повністю ототожнюватися з іншими. У процесі формування соціально-схвалюваної форми поведінки важливо відчувати впевненість у дієвості правової норми, що полегшить розв'язання правового конфлікту на користь суспільних інтересів, зменшить психологічну відстань між „Я” та іншими.

Інша складова правових уявлень пов'язана з принципом рівності перед законом, яка, на жаль, у молодіжному середовищі знаходить бачення як „влада капіталу”. Перманентна боротьба між гілками влади, явища корумпованості та привілейованості підривають віру особи, по-перше, у здатність права, закону, держави захистити її права, по-друге, у можливість правовими нормами і приписами забезпечити достойні умови життя та, по-третє, вирішення конфлікту правовим шляхом. Це все породжує ознаки правового нігілізму: від скептичного ставлення до права аж до повної зневіри у його реальних та потенційних можливостях. Отже, важливо, щоб особистість почала переживати особистісну значимість „життя за правом” та переконаність у тому, що права одні для всіх, що перед законом всі рівні. Така ситуація також дозволить особистості усвідомити потребу у правовий спосіб домагатися справедливої реалізації своїх законних інтересів.

Відтак, наголосимо, існує потреба у доповненні змісту правової освіти. Серед напрямів правової освіти пріоритетними, на нашу думку, є *цінування*

індивідуальної свободи, повага до права та закону, визнання правової норми як взірця поведінки, інтеріоризація соціальних норм і соціального контролю, лояльне та вимогливе ставлення до закону та інституцій права. Такий підхід може забезпечити виникнення, становлення та подальший саморозвиток відповідальної та суб'єктної правової позиції особистості. Вкрай важливим на сьогодні завданням правової освіти є формувати почуття внутрішньої відповідальності перед іншими за свої вчинки.

У підсумку зазначимо, що у процесі правової освіти важливо зосередити увагу на таких категоріальних правових поняттях та уявленнях, як, по-перше, усвідомлення абсолютної цінності прав людини і свободи особистості; почуття власної самоцінності та гідності; усвідомлення своїх обов'язків та прав у спільноті; усвідомлення власного вкладу у життєдіяльність групи; ставлення до себе як до носія громадянських цінностей (**самоідентифікація**); по-друге, почуття солідарності; відчуття задоволення від включення у спільноту; здатність перейматися проблемами спільноти та готовність їх вирішувати; розуміння важливості спільного вирішення проблем та досягнення згоди; усвідомлення колективних цілей та інтересів; усвідомлення представлених у спільноті стереотипів стосунків і статусних позицій; здатність оцінити себе з позиції іншого; повага до групової думки та оцінки; толерантність; відповідальність перед іншими за свої вчинки; вимогливість (**ставлення до інших**); по-третє, повага до закону; поваги до Конституції як основного закону; визнання норм права; усвідомлення права як цінності для власного життя; очікування щодо здатності самореалізуватися у країні; переживання почуття внутрішньої згоди із законами держави; прийняття існування правових умовностей; реалістичне та критичне сприйняття соціально-правової ситуації; домінування демократичних цінностей; усвідомлення цінності правової норми, її функцій та дієвості; законослухняність; впевненість у справедливості закону та рівності всіх перед ним (ставлення до закону та законності).

ЛІТЕРАТУРА

1. Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд // Психологический журнал. – 1995 – Том 16. – №2. – с. 3-13.
2. Васютинський В.О. Колективно-феноменологічна природа дотримання і порушення соціальних норм // Актуальні проблеми юридичної психології: Тези доповідей Всеукраїнської наук.-практ.конф./ Ред. кол.:Є.М.Мойсєєв, В.М.Дзюба, О.М. Джужа та ін. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 62–66.
3. Московичи С. Общество и теория в социальной психологии // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М., 1984. – 260с.
4. Андреева Г.М. Образ мира в структуре социального познания // Мир психологии. – 2003. - № 4 (36). – с. 31-49.
5. Абульханова-Славская К.А. Социальное мышление личности: проблемы и стратегии. // Психологический журнал. - 1994. - Т. 15., №4. - С. 39-55.
6. Донцов А.И., Емельянова Т.П. Концепция социальных представлений в современной французской психологии // Вопросы психологии. – 1984. - №1. – С. 147-152.
7. Жадан І. В. Механізми впливу соціальних уявлень на процес на учіння// Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Київ. – 2005 – Вип.12(15) – С.189–198.
8. Похилько В.И., Федотова Е.О. Техника репертуарных решеток в экспериментальной психологии личности // Вопросы психологии. – 1984. - №3. – с. 151 – 157.
9. Сикевич З.В. Социологическое исследование: практическое руководство. – СПб.: Питер, 2005. – 320 с.
- 10.Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. –СПб. Питер Пресс, 1997. – 608 с.
- 11.Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політики (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. - К.: Либідь, 2001. – 334.
- 12.Скрипкина Т.П. Психология доверия: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Изд-ий центр «Академия», 2000. – 264 с.
- 13.Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Основні поняття та категорії права: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. – К.: Істина, 2001. – 144 с.
- 14.Циба В.Т. Системна соціальна психологія. Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 328 с.
15. Васютинський В.О. Інтеракційна психологія влади. – К., 2005. – 492 с.
- 16.Славская А.Н. Интерпретация как предмет психологического исследования. // Психол. журн. - 1994. - Т. 15. - №3. - С. 78-87.
17. Зубок Ю.А., Чупров В.И. Правовая культура молодежи в ракурсе трансформационных стратегий // Социс. – 2006. - № 3. – С.37-46.

- 18.Белобородова А.Г. Образ права в структуре правосознания (психосемантический аспект) // Актуальные проблемы юридической психологии. - М., 1998. – С. 48-56.
- 19.Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
- 20.Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. Методичний посібник. – К.: Тандем, 2004. – 80 с.
- 21.Шереги Ф. Социология права: прикладные исследования. _ СПб.: Алетейя, 2002. – 447 с.
- 22.Чуфаровський Ю.В. Юридическая психология: учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 472 с.
- 23.Речицкий В.В. Свобода и государство. – Харьков: Фолио, 1998. – 144 с.
- 24.Качанов Ю.Л, Проблема ситуационной идентичности личности. // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ-М», 2000. - С. 613 - 623.
- 25.Грицяк І. Формування правової свідомості як засіб захисту прав людини в умовах європейської інтеграції // Права людини в Україні: стан справ, проблеми, перспективи. - К.: Видавничий дім „КМ Академія”, 2003. – С.111-114.

5. Національна ідентичність в соціальних уявленнях молоді

Скнар О.М.

5.1. Методологічні засади дослідження

Динамічний розвиток суспільства, характерний для України, призводить як до появи у повсякденному обігу великої кількості нової, у тому числі наукової інформації, так і до стрімкого зростання кількості джерел цієї інформації. Наші сучасники стикаються з необхідністю обробки, засвоєння величезного об'єму нових знань, а, отже, й понять, термінів тощо. Саме соціальні уявлення спрямовані на їх освоєння і осмислення. Вони перебудовують наукові, професійні і побутові знання, що сприяє адаптації молоді до запитів і реалій соціальних відносин.

У кожного суб'єкта пізнання, на думку С.Московічі, існують “ідентифікаційні матриці” (сітка освоєних раніше понять), які допомагають упорядкувати соціальні явища шляхом класифікації й ідентифікаційного співставлення з узвичаєними прототипами. Так відбувається “входження” нової інформації в когнітивну структуру людини і надалі вона зазвичай керується уявленнями, які поділяють члени її групи. Основа ідентифікаційної матриці складається з множини ідентичностей: загальнолюдської, професійної, гендерної, етнічної тощо. Інформацію в ідентифікаційній матриці розподіляє ідентичність або група ідентичностей, яка переважає у певний момент [1, 2, 3, 4]. Тобто та ідентичність, яка домінує, й визначає основні параметри порівняння власної групи (наприклад, національної спільноти) з іншими та організує свою ієрархію соціальної взаємодії.

Важливо підкреслити, що соціальні уявлення виступають як “фактор, який конструює реальність не тільки для окремого індивіда, але і для цілої групи” [5, 6]. Тому підхід, який базується на концепції соціальних уявлень, враховує соціальний контекст та орієнтується на колективного суб'єкта. У своєму дослідженні ми будемо дотримуватись розуміння *соціальних уявлень*, запропонованого С.Московічі, а саме, як тієї частини індивідуальних свідомостей, яка типова для представників визначеної соціальної групи,

наприклад молоді [1].

Водночас цікавими в контексті нашого дослідження є положення, які стосуються розробки теорії ядра та периферії соціальних уявлень. Так, Ж.Абрик з колегами розробив теорію, згідно якої в соціальних уявленнях існує центральне ядро, пов'язане з колективною пам'яттю та історією групи. Воно є стабільним і стійким та не чутливим до конкретного контексту. Тоді як периферійна система забезпечує інтеграцію індивідуального досвіду кожного члена групи. Ця система рухлива, несе в собі певні протиріччя, чутлива до контексту, адаптується до конкретної реальності, припускає диференціацію змісту, а також охороняє центральне ядро від зовнішніх впливів. За результатами емпіричних досліджень авторами теорії було з'ясовано, що структура уявлення залежить від зміни атитуда, але змінюється при цьому лише периферійна система, тоді як ядро залишається стабільним [7]. Власне ці висновки дали нам підставу припустити саму можливість впливу на соціальні уявлення, наслідком якого може стати їх певна трансформація, коригування, зокрема, засобами освіти.

Одним з найважливіших завдань соціальних уявлень є репрезентація групових норм та цінностей. Тож уявлення постають узагальнюючою ознакою соціальної (і, зокрема, національної) спільноти. Отже, загальний для визначеної групи діапазон інтерпретацій і пояснень, а також символічних моделей поведінки, норм і цінностей, які подані у поняттях, метафорах та образах, допомагає членам групи досягти згоди і зменшити поле “невизначеності”. Таким чином соціальні уявлення забезпечують збереження стабільності психологічної життєдіяльності групи, що особливо важливо для суспільств, ознаками яких є нестабільність, мінливість, невизначеність, відсутність чітких орієнтирів і яким, на жаль, є наше суспільство.

Не можна не погодитись з Г.У.Солдатовою, яка зауважує, що виходячи з особливостей пострадянського простору, *найбільше “навантаження” по орієнтації індивідів у суспільстві припадає саме на національну ідентичність як вид соціальної ідентичності* [8].

Національна ідентичність формується в процесі соціалізації особистості. Основою соціалізації людини є культурно й етнічно детерміноване суспільство. Адже національна належність є певною даністю від народження, яка в процесі засвоєння рідної мови через культурне середовище, оточення формує певні стандарти й моделі поведінки людей. І хоча національна ідентичність часто погано відрефлексована, вона є тією категорією, через яку багато людей усвідомлюють себе.

Національна ідентичність, яка є складовою соціальної ідентичності, виникає внаслідок усвідомлення свого членства в певній етнічній групі разом з ціннісно-емоційним значенням, що надається цьому членству. Формування національної ідентичності відбувається під впливом різноманітних соціальних процесів і досягається шляхом категоризації соціуму та ідентифікації себе з певними категоріями, за рахунок яких людина й отримує свою національну ідентичність (яка є складовою соціальної ідентичності) [9].

Перш ніж перейти до розгляду питання етносоціальних уявлень, варто дати визначення основних понять, які ми будемо використовувати.

В дослідженні, представленим у цьому розділі, поняття “етнос” і “нація” будуть вживатись як синоніми, хоч тотожними ми їх не вважаємо. Перше з понять є більш широким і найчастіше визначається як “група, члени якої мають спільну назву і комплекс схожих рис в культурі, міф про спільне походження та колективну історичну пам’ять, пов’язують себе з певною територією та почуттям солідарності” [11], тоді як нація є формою етнічної спільноти людей, а точніше її державною формою. Якщо етнічне походження неможливо змінити, то національну приналежність навіть можна свідомо обрати: адже причетність до певної нації визначають як політичні, економічні, ситуативні чинники, так і свідомо орієнтація людей, ідеологічні цінності [12].

Ми розводимо поняття *етнічності* та *етнічної ідентичності*. Якщо етнічність є скоріше описовою категорією, що приписується суб’єкту суспільством, то етнічна ідентичність виступає, переважно, як самокатегоризація, яка досягається людиною в процесі конструювання образу

навколишнього світу та свого місця в ньому [10].

Важливо також з'ясувати співвідношення понять *етноідентичності* і *національної ідентичності*. Ці терміни вживаються одними авторами як синоніми [9, 13], тоді як інші наголошують на сутнісних відмінностях між ними [10, 11]. Пам'ятаючи про те, що перше з названих понять є більш широким, порівняно з другим, все ж вважаємо за можливе використовувати означені поняття як синонімічні, оскільки поняття “етнічність” є базовим для етнічної класифікації, а поняття “нація” є державною формою етнічної спільноти людей. До того ж, ми будемо досліджувати уявлення про національну ідентичність титульного (українського) етносу. До того ж на рівні буденної свідомості уявлення про сутність цих понять “характеризується певним синкретизмом” [10].

Щодо понять “*етнічна ідентичність*” та “*етнічна самосвідомість*”, то їх не можна ототожнювати. Т.Г.Стефаненко визначає етнічну ідентичність, насамперед, як “результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, це певний ступінь ототожнення себе з ним та відособлення від інших етносів” [14]. Вона вказує, що, не зважаючи на те, що етнічна ідентичність – це психологічна категорія, яка стосується усвідомлення індивідом належності до певної етнічної спільноти, проте не зводиться до неї, тому що: 1) містить у собі шар несвідомого та 2) включає в себе ціннісні й емоційні значення, що надає людина своєму членству в групі [14]. Подібну думку поділяє й Г.У.Солдатова: “З одного боку, етнічна ідентичність вужче. Це когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості. З іншого – ширше, тому що містить у собі шар несвідомого” [8].

Що стосується понять “*етнічна свідомість*” та “*етнічна самосвідомість*”, то в науковому обігу можна зустріти три варіанти їх розуміння. У першому з них ці поняття вживаються як синоніми. У другому – етнічна самосвідомість розглядається як частина етнічної свідомості (М.Шульга, Й.Вирост). У третьому випадку заперечується їх співвідношення як цілого та частини й наголошується на відмінностях між ними (П.І.Гнатенко):

національна свідомість охоплює передусім уявлення та знання про інші спільноти (звичайно, з позицій власного етносу), тоді як поняття національної самосвідомості наголошує на формуванні уявлень і знань щодо власної етнічної групи, усвідомлення та переживання своєї належності до неї [13].

Ми будемо виходити з того, що *етнічна (національна) свідомість* – це “система поглядів, ідей, уявлень етнічної спільноти, яка виникає на основі взаємодії з іншими етнічними групами. Це рівень суспільної свідомості, який обмежений рамками буденного досвіду, закріпленого у традиціях і звичаях і включає в себе безпосереднє відбиття практичної діяльності, мораль і норми звичаєвого права, естетичні уявлення і звичаї, уявлення про етнічну належність на певній етнічній шкалі, а також стан і форми самовиділення етнічної групи” [9]. В *етнічній самосвідомості* представлені уявлення людей про власну етнічність, свій етнос і його культуру.

Ми поділяємо думку тих дослідників, які вважають, що “стрижньову, системоутворюючу роль у структурі етнічної самосвідомості відіграє *етнічна ідентичність*” [9, 10, 13].

В.Ю.Хотинець розглядає етнічну самосвідомість як “цілісне утворення, що проходить в своєму становленні два рівня: 1) типологічний, на якому формується уявлення про етнічні особливості спільнот; 2) ідентифікаційний, на якому формується етнічна самоідентифікація” [15]. Надалі у даному дослідженні ми зосередимось саме на першому, типологічному рівні.

Як слушно вказує Г.У.Солдатова, *етносоціальні уявлення*, що поділяються тією чи іншою мірою членами даної етнічної групи, *складають головний зміст етнічної самосвідомості*. Вони формуються в процесі внутрішньо-культурної соціалізації та в процесі взаємодії з іншими народами. Значна частина цих уявлень – результат усвідомлення спільної історії, культури, традицій, території та державності.

Етносоціальні уявлення відображають сукупність думок, поглядів, переконань, вірувань, ідей про етнос, націю та виражаються у міфах, легендах, історичних оповідях, прислів'ях і приказках, а також у буденних формах

мислення. Загальне знання, з одного боку, пов'язує членів групи, а з іншого – слугує основою для її відмінності від інших етнічних груп [8].

Центральне місце серед етносоціальних уявлень займають *образи своєї та інших етнічних груп*. Саме вони складають головний зміст етнічної ідентичності як когнітивно-мотиваційного ядра етнічної самосвідомості. В структурі етнічного образу вона виділяє: установочні утворення (стереотипи, упередження, забобони); цінності і ціннісні орієнтації; психологічні універсалії [8].

Етнічні образи формуються на основі трьох взаємопов'язаних процесів: 1) ототожнення людини з етнічною групою та її самовизначення через етнічну групу (тобто мова йде про самоідентифікацію); 2) диференціація власної та інших етнічних спільнот та усвідомлення міжетнічних відмінностей (йдеться про етнічну ідентифікацію та міжетнічну диференціацію) та 3) усвідомлення ставлення до власної та інших етнічних груп [8].

Етнічна ідентичність здобувається в процесі етнічної ідентифікації, яка є складним комплексом когнітивних, афективних та конативних процесів. Розглядаючи етнічну ідентичність в такому ракурсі, дослідники виділяють в її структурі відповідні компоненти [8, 9]. Водночас Т.Г.Стефаненко вважає включення конативного (поведінкового) компонента надмірним розширенням терміна [14]. До того ж важливо підкреслити, що за С.Московічі, соціальні уявлення (або репрезентації, як перекладають деякі автори) – це “...психосоціальне явище, яке включає в себе єдність когнітивного та емоційного” [16].

Останнім часом все більше зацікавленості викликає ідея про те, що етнічна ідентичність включає, крім поверхового усвідомлюваного, більш глибокий неусвідомлюваний шар. Так, Г.Лебон, Г.Тард, К.Юнг та ін. вважають змістовим компонентом ідентичності *етнічне несвідоме*. Таку думку поділяє низка дослідників [8, 12, 17]. Психопсихологи визначають етнічне несвідоме як придушену або витіснену більшістю представників етнічної спільноти інформацію, яку кожне нове покоління поділяє з наступним. У кризових, критичних соціальних ситуаціях порушується компенсаторний зв'язок між

колективним несвідомим і груповою свідомістю. Пошкодження рівноваги, балансу між ними призводить до змін як у змісті етнічної ідентичності, так і в структурі: відбувається ідентифікація з колективною “тінню” або з архетипами [8].

Розглянемо *когнітивний* та емоційний компоненти національної ідентичності детальніше. Означені компоненти нерозривно пов’язані один з одним. Емоційна значущість групового членства – важливий бік процесу ідентифікації. Емоційний компонент ідентичності полягає у переживанні факту своєї належності до групи в формі різноманітних почуттів – любові, ненависті, образи та ін. Це питання ґрунтовно дослідив М.Баррет [11]. В когнітивний блок він включив такі елементи:

- знання про існування національної групи;
- категоризація себе як члена національної групи;
- знання про національну територію;
- знання про національні емблеми, символи, інститути, звичаї, традиції, історичні події та історичні фігури, які символічно репрезентують націю. (На думку М.Баррета, ці знання на психологічному рівні слугують індикаторами національної ідентичності);
- віра у спільне походження та споріднення членів національної групи;
- віра в те, що існують типові характеристики представників певної національної групи – національні риси та національні стереотипи;
- вірування щодо тісного взаємозв’язку індивіда та національної групи (йдеться про ступінь подібності себе до національного типу) [11].

Попри те, що серед дослідників немає згоди стосовно компонентів когнітивного блоку етнічної ідентичності, найважливішими, за Т.Г.Стефаненко, є етнічна обізнаність (яка включає знання про етнічні групи – свої та чужі, про їх історію, звичаї, особливості культури) та етнічна самоназва [14].

Етнічна ідентифікація, як раціонально-пізнавальний акт, це усвідомлення себе як члена етнічної спільноти, а також свого місця серед інших етнічних груп та власної позиції в системі міжетнічних стосунків [9]. *На основі знань про власну*

та чужі етнічні групи формується комплекс етнічних уявлень. В цьому когнітивному процесі особистість усвідомлює певні якості, риси й властивості, які притаманні людям відповідної етнічної спільноти. Це може бути мова, особливості поведінки, традиції та звичаї, цінності, норми, історична пам'ять, національний характер, релігійні вірування, міфи, авто- та гетеро-стереотипи та ін. Саме етнічні стереотипи “найчастіше визначають в якості емпіричних референтів етнічної ідентифікації” [8, 9]. Таким чином, *результатом раціонально-пізнавального моменту ідентифікації є формування узгодженої системи групових етнічних уявлень*. О.М.Васильченко виділяє елементами цієї системи певні етнічні образи з властивими їм цінностями, стереотипами, упередженнями, забобонами [9].

Щодо *емоційного компоненту* національної ідентичності, то він виявляється в стабільному емоційному зв'язку особистості з етнічною спільнотою. Переживання своєї належності до групи проявляється у формі різних почуттів. Ці почуття можуть визначатися як базовими, так і вторинними, “соціалізованими” емоціями. Почуття, що активно діють в процесі залучення особистості до групи, називаються ідентифікаційними. Водночас, згідно концепції К.Ізарда, емоції “схильні” склеюватися в комплекси афектів (йдеться про сукупність емоцій, поєднаних ситуацією) [8]. Афективні комплекси, базові або “соціалізовані” емоції взаємодіють з когнітивними структурами етнічної самосвідомості. При цьому найбільш емоційно “зарядженою” є її центральна частина – етнічна ідентичність – яка існує в формі етнічних почуттів (комплексних афективно-когнітивних утвореннях) [8].

До афективного блоку національної ідентичності М.Баррет включив наступні елементи:

- суб'єктивна актуальність національної ідентичності;
- ступінь прихильності до національної ідентичності (готовність відмовитись від неї та значення, яке надається членству в даній національній групі);
- почуття належності до національної групи;
- ступінь прихильності та почуттів до національної території;

- соціальні почуття типу національної гордості, національного сорому, національної провини тощо;
- національна самоповага [11].

У загальному вигляді можна сказати, що емоційний (афективний) компонент етнічної ідентичності проявляється в позитивних (задоволеність членством в етнічній спільноті, бажання до неї належати, гордість за досягнення свого народу) чи негативних (заперечення власної етнічної ідентичності, почуття приниження, надання переваги іншим групам як референтним тощо) етнічних атитюдах [14].

Отже, етнічна ідентичність – це не тільки прийняття певних групових уявлень, готовність до схожого способу мислення, але й етнічні почуття, що поділяються членами своєї спільноти.

Дослідження особливостей національних репрезентацій українців, а особливо молоді, яка адаптується до змін, викликаних трансформацією суспільства, дасть змогу скласти уявлення про перспективи розвитку суспільства і визначити напрями та форми освітніх впливів на процес розвитку етносоціальних уявлень.

5.2. Соціальні уявлення студентів про етнічні особливості українців

Для коректної організації й проведення експериментальної частини дослідження передусім необхідно, ґрунтуючись на теоретичному аналізі етно-психологічних джерел, виокремити базові показники етнічної ідентичності в структурі соціальних уявлень людей, і, зокрема, студентської молодіжної аудиторії.

Як зазначалось вище, етнічна ідентичність є когнітивно-мотиваційним ядром етнічної самосвідомості. Тому доцільно провести короткий огляд розроблених (існуючих) на сьогодні в науковій соціально-психологічній літературі структур етнічної самосвідомості. Їх аналіз і дасть нам змогу виділити основні показники для вивчення етноідентичності в структурі соціальних уявлень молоді.

Структура етнічної самосвідомості, запропонована В.Ю.Хотинець, включає такі 6 компонентів:

1. усвідомлення особливостей етнічної культури своєї етнічної спільноти;
2. усвідомлення психологічних особливостей своєї етнічної спільноти;
3. усвідомлення тотожності зі своєю етнічною спільнотою;
4. усвідомлення етнопсихологічних особливостей;
5. усвідомлення себе в якості суб'єкта своєї етнічної спільноти;
6. соціально-моральна самооцінка етнічності [15].

В.М.Павленко та С.О.Таглін [13] виділяють три структурні компоненти національної самосвідомості та розкривають їх змістове наповнення таким чином:

1. Образ національної спільноти, який представлений знаннями про національну проблематику взагалі та емоційно-ціннісним ставленням до них і включає:

- знання про свою національну спільноту та емоційно-ціннісне ставлення до них;
- знання про інші національні спільноти та емоційно-ціннісне ставлення до них.

2. Образ типових рис члена національної спільноти (автостереотип), що представлений:

- уявленнями про типові риси члена своєї національної спільноти (національний автостереотип) та емоційно-ціннісним ставленням до них;
- уявленнями про типові риси членів інших національних спільнот (національний гетеростереотип) та емоційно-ціннісне ставлення до них.

3. Самообраз індивіда як члена національної спільноти, який представлений:

- певним ступенем ідентифікації себе з національною спільнотою;
- переживанням належності до національної спільноти.

Л.М.Дробіжева виділяє такі головні компоненти етнічної самосвідомості: усвідомлення приналежності до свого народу, усвідомлення інтересів свого народу, уявлення про культуру, мову, територію []. Останній компонент присутній практично в усіх дефініціях етнічної самосвідомості.

Таким чином, у нашому дослідженні головними показниками етнічної і, зокрема, національної ідентичності, як її державної форми, визначено: образ національної спільноти та образ типових рис члена національної спільноти (когнітивний та емоційний компоненти).

Вибірка. Слід зазначити, що в різних соціально-вікових групах проблема етнічної ідентичності набуває різної специфіки й загостреності. Це стосується, зокрема, молодіжної студентської аудиторії. Вибір саме молодих людей в якості випробуваних обумовлений передусім тим, що ця вікова група в умовах трансформації суспільства потребує соціальної адаптації. Сформовані етносоціальні уявлення стають для молоді опорою, орієнтирами в нашому суперечливому суспільстві. Почуття належності до великої соціальної групи (етнічної спільноти) викликає впевненість у завтрашньому дні, психологічну стабільність у молодих людей, що, в свою чергу, сприяє їх адаптації в соціумі.

Всього у дослідженні взяли участь 84 респонденти. У пілотажному дослідженні для апробації анкети було опитано 47 осіб. В основній частині дослідження були задіяні 37 учасників, з яких до експериментальної групи увійшли студенти Національної аграрної академії, які слухають курси соціології та політології – 15 осіб (з них 12 дівчат та 3 хлопці). Контрольну групу становили студенти того ж вузу і курсу, які також слухають курси соціології та політології – 22 особи.

Схема організації експериментального дослідження передбачала поетапну реалізацію серії дослідницьких процедур, об'єднаних єдиною логікою, що зумовлена дослідницькими завданнями.

Експериментальне дослідження проводилось у кілька **послідовних кроків**. Спочатку, на основі теоретичного аналізу наукової етнопсихологічної літератури, ґрунтуючись на дослідженнях В.М.Павленко та С.О.Тагліна, були визначені *базові показники* для дослідження національної ідентичності в структурі соціальних уявлень молоді: образ національної спільноти та образ типових рис члена національної спільноти.

Наступним кроком був відбір блоку методик, адекватних меті та

завданням дослідження. Було використано три групи методик: 1) *методики, спрямовані на вивчення образу національної спільноти*: проєктивні методики: незакінчених речень, асоціацій; 2) *методики для вивчення уявлень про психологічні особливості власної етнічної спільноти*: методика діагностики міжособистісних стосунків Т.Лірі та 3) *методики, спрямовані на вивчення уявлень щодо образу типового члена національної спільноти та дослідження етнічних автостереотипів (когнітивного та емоційного компонентів)*: діагностичний тест відносин (ДТВ Г.У.Солдатової), семантичний диференціал на основі фразеологізмів і особистісний семантичний диференціал, розроблені О.М.Васильченко.

Після проведення констатуючого дослідження (через 2 тижні) з учасниками експериментальної групи проводився соціально-психологічний тренінг з елементами формуючого впливу, тоді як стосовно контрольної групи такий вплив не здійснювався.

Наступним кроком (через 4 тижні) було проведення контрольного дослідження за тим же блоком методик, що й до тренінгу.

В соціально-психологічному тренінгу, розробленому і проведеному спільно з О.Л.Вознесенською у листопаді 2005р., застосовувався широкий арсенал арт-технологій. Його детальний опис представлено нижче.

Контент-аналіз відповідей респондентів на відкриті запитання, спрямовані на з'ясування уявлень молоді стосовно *образу національної спільноти*, дав змогу виділити основні смислові блоки цих уявлень.

Встановлено, що вислів “образ національної спільноти” у більшості студентів асоціюється, насамперед, з певним *єднанням, спільністю, згуртованістю*. Вони зазначають, що це “об’єднання певних соціальних груп людей”, які мають “спільне історичне походження”, “багату культурну спадщину, звичаї, особливий менталітет” та “об’єднані спільними думками, діями” й “почуттями”, а також “інтересами, цінностями”. Тут можна відзначити наявність такої об’єднуючої характеристики етносоціальних уявлень, як *усвідомлення спільності походження*. На думку опитаних, це об’єднання людей

є згуртованим, консолідованим, “має спільні орієнтири у поглядах, розгляді питань чи вирішенні національних проблем” та “прагне одної мети” – “відродження й свободи нації”, а також “розвитку й процвітання України”. Отже, ще однією особливістю цієї групи уявлень є наявність виразної *ідеї цілісності, єдності й специфічності національної групи*.

Встановлено, що для багатьох респондентів “образ національної спільноти” уособлений в таких поняттях, як *народ, нація, національна приналежність*. Цікаво відзначити, що ця смислова група представлена двома полюсами: на позитивному акцентується “самобутність нації”, шанобливе ставлення до свого народу, гордість за його досягнення, тоді як на негативному йдеться про неповагу до нього, зневажання. Тож можемо засвідчити вияв як позитивних, так і негативних етнічних атиюдів. Водночас відзначається наявність “характерних рис певної нації”, що може свідчити про наявність в уявленнях певних етнічних констант.

Аналіз проєктивних завершень випробуваними незакінченого речення “Для мене Україна – це...” дозволив виділити три основні смислові категорії уявлень студентства щодо образу своєї етнічної спільноти та з’ясувати емоційне ставлення до неї респондентів.

Для більшості респондентів “Україна” асоціюється з *батьківщиною, державою, громадянством*. Цікаво, що у висловлюваннях студентів простежується усвідомлення приналежності скоріше до таких міжпоколінних спільностей, як сім’я, рід, ніж до нації. Так, зазначається, що це “... Батьківщина моя і моїх батьків ...”, “.... моє коріння, мої друзі, родичі – все близьке моему серцю”. Підкреслюється, що це “земля моїх прашурів; не змінив би це повітря життя нізащо”. Таким чином у цій групі уявлень виявилась *ідея вертикальної родинної спорідненості*.

Це також “Батьківщина, яку будували мої предки й яку продовжувати будувати мені, та наступним після мене нащадкам”. Уявлення про Україну як державу є неоднозначними: з одного боку сконцентрована група визначень, в яких наголошується на “великому потенціалі”, “перспективності”, “силі”

держави та йдеться про повагу, любов, гордість і готовність зробити власний внесок для її процвітання. Незважаючи на те, що цей полюс уявлень кількісно значно переважає протилежний, проте наявний й інший, в якому держава асоціюється з “бідністю”, “убогістю”, беззаконням та вважається такою, що не лише “не має могутнього лідера і господаря водночас”, а й взагалі майбутнього.

Друга велика група уявлень утворилася навколо смислової категорії “країна”, яка асоціюється, з одного боку, з місцем народження, зростання, та навчання. У низці висловлювань помітним є відчуття нерозривності між минулим, теперішнім та майбутнім: “... країна, в якій я живу і народилась. Це стежки мого дитинства. Тут живуть мої батьки, бабусі й дідусі. Для мене це країна, в якій я житиму і будує своє майбутнє”. Це може свідчити про бачення цілісності свого життя. До речі, це єдиний блок уявлень, в якому власне майбутнє життя часто пов’язується з Україною. З іншого ж боку, як і в попередній групі уявлень, вказується на “соціальну бідність” країни, зазначається, що в ній “...не працюють жодні закони” та простежується невизнання, неприйняття країни.

Загальний емоційний фон висловлювань – позитивно забарвлений. Так, країна характеризується такими прикметниками, як “рідна”, “любима”, “шанована”, “гарна”, “мальовнича”, “квітуча” тощо. Крім цього, в третині висловів вживається “мій” (“моя”), що свідчить про наявність у студентів відчуття приналежності до України.

Ще одна група уявлень студентства щодо образу України об’єднана категорією “територія” – це “місце проживання”, “земля, на якій я живу”, “територія, на якій я мешкаю”. Тут уявлення про національну ідентичність виражено через *ідею спільності території, рідної землі.*

Таким чином, нами виділено основні блоки соціальних уявлень студентської молоді стосовно образу національної спільноти, які утворені навколо смислових категорій “єднання, спільність, згуртованість”; “народ, нація, національна приналежність”; “батьківщина, держава”; “країна” і “територія”. Виявлено як позитивне (шанобливе ставлення до свого народу, гордість за його

досягнення, задоволеність членством у національній спільноті), так і негативне (неповага до нього, зневажання) спрямування етнічних атиюдів. Водночас засвідчено значне переважання позитивного емоційного забарвлення, ставлення до своєї етнічної спільноти.

За методикою Т.Лірі ми отримали дані, які дали змогу дослідити уявлення респондентів про типові стилі міжособистісного спілкування сучасних українців і скласти узагальнений портрет останніх.

Таблиця 1

Середній бал оцінки рис типових сучасних українців

Номер тенденції	Базові риси	Середній бал *
I	<i>впевненість у собі – самовпевненість</i>	6,64
II	<i>домінантність – владність</i>	6,74
III	<i>вимогливість-непримиренність</i>	5,59
IV	<i>скептицизм-упертість</i>	5,89
V	<i>поступливість-лагідність</i>	4,75
VI	<i>довірливість-слухняність</i>	6,28
VII	<i>добросердечність-несамостійність</i>	5,95
VIII	<i>готовність прийти на допомогу-безкорисливість</i>	5,5

Аналіз результатів дослідження міжособистісної поведінки типових представників українського етносу дав змогу виявити таке. По-перше: в уявленнях студентської молоді, найбільш вираженою тенденцією характеру українців є “впевненість у собі – самовпевненість” (II октанта). Ця тенденція відображає уявлення респондентів про сучасних українців як впевнених у собі, незалежних і діловитих. Можна припустити, що саме ці якості є цінними для сучасного студентства. Крім цього, на думку опитаних, типовим українцям властива поведінка з елементами егоцентризму, вони не прагнуть підтримувати загальногрупові інтереси, а, навпаки, воліють зайняти відокремлену позицію у групі. Мають творчий, нешаблонний стиль мислення.

Наділяються типові українці також лідерськими рисами (I октанта), їм атрибутується прагнення до домінування й незалежності, намагання активно впливати на оточення; характеризуються здатністю брати на себе

* Максимально можливий бал — 16.

відповідальність (тенденція “домінантність – владність”). Згідно уявлень респондентів, вони, зазвичай, орієнтуються на власну думку та мінімально залежать від зовнішніх умов середовища. Характерним для них є здатність до спонтанної самореалізації та висока мотивація досягнення. Вони гарні порадики, наставники, організатори, мають властивості керівника. [18, 22]. Обидві названі тенденції, на нашу думку, відображають уявлення про те, які риси, якості й властивості необхідні українцеві для досягнення успіху в соціумі. Очевидно, ділові характеристики займають одне з перших місць в ієрархії цінностей сучасних студентів. Вимальовується типаж українця, який можна назвати “Успішна, ділова людина”.

По-друге, визначено, що найменш вираженою є тенденція “поступливість – лагідність” (V октанта), що свідчить про те, що в уявленнях студентів, українців найменше характеризують такі якості, як критичність до себе, скромність, сором’язливість та несміливість. Не відзначаються сучасні українці, в уявленнях респондентів, делікатністю, ніжністю, терпимістю до недоліків та вмінням пробачати (характерологічна тенденція VIII “готовність прийти на допомогу – безкорисливість”). У характерологічному портреті українців слабо виявлені почуття відповідальності й готовність допомагати оточуючим [18, 22].

На окрему увагу заслуговує аналіз двох основних тенденцій, якими є “домінування” і “дружелюбність”. Так, в образі типових сучасних українців, в уявленнях респондентів, значно переважає “домінування”, через що їм важко організувати ефективну з психологічного погляду взаємодію, і що може породжувати очевидні конфлікти, неправильне розуміння стосунків людей [18].

В уявленнях респондентів типові українці характеризуються такими рисами, як егоцентричність, підвищений рівень домагань, нонконформність, виражене почуття суперництва, спонтанність, експансивність, нестандартне мислення, висока пошукова активність, яка поєднується з розсудливістю.

Образ типових рис члена національної спільноти досліджувався методами психосемантики. Отримані дані оброблялись за допомогою факторного аналізу методом головним компонент з наступним обертанням

факторного простору Varimax. Статистична значущість факторів оцінювалась за критерієм Хамфрі.

За результатами факторного аналізу виявлені особливості уявлень студентів про типових представників українського етносу та відтворений типовий образ члена національної спільноти.

Факторизація простору пар якостей, за якими оцінювались типові українці, дала змогу виділити чотири значущих фактори, які пояснюють 48,6 % дисперсії даних.

Таблиця 2

Значення шкал		Навантаження на фактор	Значення шкал		Навантаження на фактор
Ф 1			Ф 2		
егоїстичний	- чуйний	0.724	красивий	- звичайний	0.699
поступливий	- упертий	-0.713	веселий	- депресивний	0.658
заздрісний	- безкорисливий	0.657	розумний	- тупий	0.648
жадібний	- щедрий	0.653	сильний	- млявий	0.639
дружелюбний	- озлоблений	-0.601	любимий	- ненависний	0.625
добрий	- злий	-0.586	релігійний	- атеїст	0.563
щирий	- лицемірний	-0.560	гостинний	- затворник	0.560
доброзичливий	- злопам'ятний	-0.559	амбіційний	- без претензій	0.488
транжира	- хазяйновитий	0.472	люблячий	- байдужий	0.482
демонстративний	- скромний	0.460			
обмежений	- інтелектуальний	0.417			
Ф 3			Ф 4		
принижений	- гордий	0.639	критичний	- довірливий	0.766
лінивий	- працелюбний	0.625	грубий	- ніжний	0.544
хаотичний	- гармонійний	0.594	хитрий	- наївний	0.532
тривожний	- упевнений	0.478			
самотійний	- залежний	-0.475			
аполітичний	- активіст	0.470			
замкнутий	- комунікабельний	0.401			

На основі аналізу змістового наповнення факторів кожен з них отримав назву. Перший, найбільш значущий фактор (внесок у сумарну дисперсію 23,9 %), ми означили як *ступінь егоїзму*. Як видно з Табл.2, у цьому факторі по критерію егоїстичності вималювався образ українців, якому властиві як егоїзм, упертість, заздрість, скупість, так і доброта, дружелюбність, доброзичливість, які, респонденти, схоже, вважають лицемірством та наділяють цей образ ще й властивістю довго пам'ятати про заподіяні кривди й образи. Характерні також

демонстративне транжирство, показушність та інтелектуальність.

Власне йдеться про уявлення студентської молоді щодо міри вираженості в образі типових українців такої якості, як егоїстичність. Зважаючи на значущість навантаження даного фактора, можна припустити, що, в уявленнях студентської молоді ступінь вияву егоїзму – альтруїзму є важливою, виразною психологічною особливістю, притаманною типовим представникам українського етносу.

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 11,7 %) був інтерпретований нами як фактор *презентабельності у соціумі*. У цьому факторі (табл.1) зібрані ознаки, які, в уявленнях респондентів, є важливими для адекватного представлення, презентації українців у соціальному середовищі. Такими визначальними ознаками виявились: зовнішня привабливість; характеристики інтелекту, зокрема, з огляду на когнітивну складність – простоту; вольові властивості; релігійність; високий рівень домагань та відкритість душевним, людським почуттям.

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 7,1 %) був названий нами фактором *адаптованості*. В ньому відображено уявлення студентів про вміння, здатність (або ж, навпаки, неспроможність) українців пристосовуватись до мінливих умов соціального буття – як до вимог, норм, цінностей суспільства, так і до особистих потреб, інтересів тощо. Власне тут йдеться про вміння вибудувати оптимальну систему стосунків з оточуючими; важливими при цьому є як здатність до праці, комунікабельність, політичне самовизначення, так і самопочуття, самовідчуття у соціальному середовищі. Тож в уявленнях респондентів, самостійність та соціальну незалежність типовим українцям забезпечують такі чесноти, як гордість, упевненість у собі, активність й комунікативна компетентність. Цікаво, що при цьому працьовитим, згідно уявлень студентів, бути не обов'язково. Щодо такої якості як хаотичність, то в даному контексті її можна інтерпретувати як поведінку внаслідок нестачі соціальних орієнтирів, чітких цілей, не бачення конкретних шляхів вирішення своїх проблем у соціальному просторі, і, як наслідок, метушливість, можливо

навіть непослідовність.

Четвертий фактор (внесок у сумарну дисперсію 5,9 %), інтерпретувався нами як фактор *агресивності*. Йдеться, насамперед, про різноманітні форми вияву, різні стратегії та міру вираження агресивної поведінки.

З метою виявлення найхарактерніших рис, властивостей, за якими респонденти оцінювали типових українців, був здійснений їх частотний аналіз та рангування (табл.3). На основі отриманого переліку якостей ми мали можливість відтворити узагальнений образ типових представників українського етносу.

Таблиця 3

**Рангування якостей типових українців
за частотою оцінок респондентів**

<i>Рангове місце</i>	Якість	Частота
1	красивий	52
2	люблячий	49
3	веселий	48
3	розумний	48
4	сильний	46
5	релігійний	45
6	гостинний	44
7	лінивий	43
7	комунікабельний	43
8	гордий	42
8	хитрий	42
9	інтелектуальний	41
10	демонстративний	40
10	дружелюбний	40
10	амбіційний	40

Як видно з Табл. 3, *характерними рисами типових українців*, в уявленнях респондентів, є *привабливість*: як *зовнішня* (“красивий”, “веселий”), так і *внутрішня, духовна* (“релігійність”). Варто зауважити, що тут скоріше йдеться про загальнолюдську красу українців взагалі. Важливою якістю в цьому образі є розум. Можна припустити, що *розум*, в уявленнях студентів, надає українцям душевної краси, людяності. Репрезентація доповнюється такою якістю, як

“сильний”, що додає йому *мужності*. Значно збагачується образ типових українців завдяки наявності такої якості, як *відкритість* гарним почуттям (“любячий”, “гостинний”, “дружелюбний”). Водночас, в уявленнях опитаних, типовий українець – *лінивий* (до речі, це єдина негативна риса, яка увійшла в перелік найхарактерніших якостей). Властивим для українців є *вміння продемонструвати*, подати, а також *відстояти себе в соціальному середовищі*. А для цього в нагоді для них стають такі риси, як комунікабельність (товариськість), гордість, хитрість, інтелект, які, очевидно, слугують засобами досягнення соціального визнання, успіху.

Отже, в уявленнях респондентів, характеристики, які є визначальними для типових українців, переважно позитивні. З великою мірою вірогідності можна припустити, що таким чином виявився феномен приписування членам власної групи значень позитивного полюса якостей, властивостей. Ймовірно, незважаючи на наші намагання максимально знизити ефект “соціальної бажаності” відповідей респондентів, все ж у відповідях студентів виявилась прихильність до членів своєї національної спільноти, прагнення зобразити їх у вигідному, привабливому світлі, і, як наслідок, підтвердити, запевнити себе у належності до найкращої національної спільноти. Вочевидь, таким чином студенти намагались підвищити цінність, емоційну значущість свого членства в цій етно-соціальній групі. Можемо також припустити, що ідентифікація з таким позитивним персонажем дає їм змогу підвищити власну самооцінку та самоповагу.

Як уже зазначалося, етнічні стереотипи є найбільш концентрованим видом етносоціальних уявлень. За допомогою методики ДТВ Г.У.Солдатової ми мали можливість визначити знак і величину загальної емоційної орієнтації, спрямованості стереотипів студентства про типових сучасних українців.

Згідно вказаної методики значення D (діагностичний коефіцієнт стереотипу) змінюється від 0.5 до -0.5. При цьому $D = 0.5$ означає “найкращий”, $D = 0$ – “ніякий”, а $D = -0.5$ – “найгірший”.

Середній результат спрямованості стереотипу для нашої вибірки

виявився таким: $D = 0,044$. Тож отримані результати засвідчили, що загалом емоційно-оціночний компонент етнічних стереотипізованих уявлень українських студентів має позитивне спрямування та “невизначений” ступінь загальної емоційної орієнтації (як бачимо, значення D наближується до 0).

Водночас аналіз індивідуальних значень діагностичних коефіцієнтів стереотипу показав, що вони за знаком спрямування стереотипу об’єднані у дві групи (позитивного і негативного спрямування), причому цікавим і дещо несподіваним для нас виявилось те, що ці дві групи були чисельно майже однаковими. Тож ці результати засвідчують, що емоційно-оціночний компонент етнічних стереотипізованих уявлень студентів представлено двома, чисельно майже рівноцінними, але протилежними за знаком спрямування, групами.

Тут варто згадати що, за результатами попередньої методики (ОСД О.М.Васильченко), був відтворений образ типових рис члена національної спільноти, який виявився позитивним, емоційно привабливим, що певною мірою суперечить даним, отриманим за методикою ДТВ. Ймовірно, що така розбіжність може бути зумовлена кількома причинами. Нагадаємо, що використаний нами ОСД був побудований на основі особистісних якостей, виражених за допомогою прикметників-антонімів, які задавались бінарними парами. Таке дихотомічне розташування рис, очевидно, допомагає наочніше, виразніше побачити це протиставлення, що підсилює елемент оцінки. Власне бажаність чи небажаність певних якостей, яка є соціально детермінованою, й могла вплинути на характер приписування респондентами об’єкту оцінювання (в нашому дослідженні, типовим сучасним українцям) переважно позитивних рис. В методиці ДТВ Г.У.Солдатової цей аспект був “знятий”, усунений. Вочевидь, в етнопсихологічних дослідженнях (які, зазвичай пробуджують сильні емоційні почуття, переживання) більш доцільним і коректним є використання методик, в яких шкали-дескриптори не розташовуються як біполярні. Завдяки цьому зменшується ефект соціальної бажаності, приписування об’єкту оцінки значень позитивного полюса ознак. Цей аспект

варто враховувати також при створенні, конструюванні власних методик. Звичайно, це припущення потребує подальшої перевірки.

Отже, етносоціальні уявлення студентів про психологічні особливості типових представників національної спільноти згруповані, сконцентровані навколо смислових категорій “ступінь егоїзму”, “презентабельність у соціумі”, “рівень адаптованості”, “ступінь агресивності”, за якими відбувається оцінювання образу українців. Також встановлено, що емоційний компонент етнічного стереотипу українських студентів має позитивне спрямування.

Глибше дослідити особливості соціальних уявлень студентів про типових представників українського етносу дало змогу використання методу СД на основі фразеологізмів. Грунтуючись на даних, отриманих з допомогою цієї методики, ми отримали можливість реконструювати одну з форм соціальних уявлень – *стереотипні образи-типажі сучасних українців*. Важливо пам'ятати, що *образ-типаж* є не тільки схематизованим уявленням про тип особистості, властивий певній соціальній групі (зокрема національній спільноті), а й *персоніфікованим образом цієї спільноти*.

В результаті факторного аналізу виділено 6 значущих факторів, які пояснюють 54,9% внеску в загальну дисперсію ознак. Було з'ясовано, що основними оцінними конструктами стосовно образу типових українців є наступні.

За змістом шкал, які утворили перший, найбільш значущий фактор (28,1% сумарної дисперсії), ми назвали *фактором відповідальності – безвідповідальності*. Він представлений такими фразеологізмами (далі в дужках наведено їхні факторні навантаження): “Будувати повітряні замки” (0.711), “Моя хата скраю” (0.709), “Пхати носа” (0.696), “Пускати в очі пилюку” (0.672), “Чужими руками жар вигрібати” (0.664), “Підкладати свиню” (0.643), “Клеїти дурня” (0.616), “Забігати наперед розуму” (0.580), “Жити заднім розумом” (0.573), “Лізти поперед батька в пекло” (0.551), “Гребти під себе” (0.510), “Докидати хмизу в жар” (0.505).

У цьому факторі, на нашу думку, відображено ознаки неконструктивного планування життя. Описано, наприклад, тип поведінки, за якого люди

виявляються нездатними ні поставити мету (“будувати повітряні замки”), ні вибрати прийнятні, реальні, адекватні шляхи досягнення своєї мети (“забігати наперед розуму”). Переважають безвідповідальні (“клеїти дурня”, “пхати носа”), демонстративні (“пускати в очі пилюку”), корисливі (“чужими руками жар вигрібати”), підступні (“підкладати свиню”) та інші неконструктивні стратегії поведінки. Наочно вимальовується брак стратегічного (“жити заднім розумом”) і тактичного (“лізти поперед батька в пекло”) планування життя. Такий тип поведінки ми назвали “*Хитромудруванням*”.

Другий фактор (6,6 % дисперсії) був інтерпретований нами як *фактор адекватності сприйняття дійсності*. На одному його полюсі були такі фразеологічні висловлювання: “Мати рацію” (0.692), “Дивитися тверезими очима” (0.630), “Давати собі ради” (0.625), “Мати свою стежку” (0.533), “Пробивати грудьми дорогу” (0.466), на другому – прислів’я “Проспати царство небесне” (-0.564).

Зміст цього фактору відображає раціональне, тверезе сприйняття дійсності, соціальної реальності. Підкреслюється така особливість, як уміння адекватно оцінити й прийняти ситуацію (“мати рацію”, “дивитися тверезими очима”) та здатність не лише знайти в ній місце для себе (“мати свою стежку”, “давати собі ради”), а й виявити активність, напористість для досягнення бажаного (“пробивати грудьми дорогу”) на противагу “умінню” прогавити, втратити щось важливе, не скористатися реальною можливістю (“проспати царство небесне”). Цей типаж дістав назву “*Прагматик*”.

Третій фактор (5,8 % дисперсії) ми інтерпретували як *фактор поміркованості – відсутності поміркованості*. Його презентовано такими фразеологізмами: “Лізти чортові на роги” (-0.757), “Розкидатися словами” (-0.682), “Зимою криги не дасть” (-0.678), “Сотати нерви” (-0.588), “Не розминатися з чаркою” (-0.525), “За словом у кишеню не лізти” (-0.518), “Совати палиці в колеса” (-0.499).

Фразеологізмами цього фактора описано тип людини, для поведінки якої характерна надмірність в усьому: чи то зухвальство, нерегульовані, нераціональні, “дурні” дії у найнебезпечнішому місці, які призводять до найскладніших обставин (“лізти чортові на роги”), чи то недотримання

обіцянок (“розкидатися словами”), чи ж крайній прояв жадібності, скупості (“зимою криги не дасть”), пристрасть до алкоголю (“не розминатися з чаркою”), надмірна балакучість чи щось інше. Люди такого типу противні, шкідні, злі, гострі на язик: і собі добра не робитимуть, й іншим заважатимуть. Цей типаж дістав умовну назву “*Чорноротий*”.

Четвертий фактор (5,5 % дисперсії) був названий нами *фактором споживацького ставлення до інших*. Він характеризується фразеологізмами: “Розводити шури-мури” (-0.698), “Перекладати на чужі плечі” (-0.662), “Голими руками не візьмеш” (-0.654), “Стріляти з гармат по горобцях” (-0.529).

Фразеологізми цього фактора описують тип поведінки, для якої властиво використовувати інших для вирішення своїх проблем (“перекладати на чужі плечі”). Для такої людини інші є лише засобами, об’єктами маніпулювання (“розводити шури-мури”), отримання власних вигод, користі. Цей тип людей також нездатний визначити, обрати адекватні засоби досягнення мети (“стріляти з гармат по горобцях”), що призводить до безрезультатності, безглуздості, неефективності роботи. Можна навіть сказати, до уникнення активного досягання успіху. Представлений типаж ми назвали “*Маніпулятор*”.

П’ятий фактор (частка в сумарній дисперсії 4,7 %) ми назвали *профіль неуспішності*. До нього увійшли фразеологічні висловлювання, що відображають *активну неуспішність*: “Шукати вчорашнього дня” (0.762), “Кидати слова на вітер” (0.654), “Ганяти за двома зайцями” (0.649), “Йти второваними стежками” (0.648), “Багатіти думкою” (0.569), “Сідати в калюжу” (0.495), “Діставати каштани з вогню” (0.482), “Ловити рибу в каламутній воді” (0.440), “Гризти собі голову” (0.410).

Представлена поведінка людини, “приреченої” на неуспіх, нездатної до конструктивних дій: невміння ні обрати для себе головну лінію діяльності (“ганяти за двома зайцями”), ні поставити цілі – як коротко-, так і довгострокові (“шукати вчорашнього дня”, “багатіти думкою”), ні знайти засоби, зокрема, й креативні, нестандартні (“йти второваними стежками”) для їх реалізації, ні відповідати за свої слова й учинки (“кидати слова на вітер”) і т. ін. – усе це в

комплексі спричинює численні невдачі, фатальний неуспіх (“сідати в калюжу”). Ми дали назву цьому типажеві “*Приречений на неуспіх*”, або “*Нездара*”.

Шостий фактор (у сумарній дисперсії 4,2 %) був інтерпретований як *фактор егоїзму, жорстокості*. Представлений фразеологізми: “І батька рідного не пожаліє” (-0.628), “Жити тільки собою” (-0.615), “Лізти з чобітьми в душу” (-0.612), “Чортові душу продасть” (-0.528), “Лихом торгувати” (-0.477), “Заганяти голки в серце” (-0.474).

Фразеологізми, що увійшли до цього фактору описують стиль поведінки егоцентричної (“жити тільки собою”), бездушної людини, здатної домагатися свого будь-якими засобами (“чортові душу продасть”), як-то: жорстокістю (“і батька рідного не пожаліє”), грубістю, безцеремонністю (“лізти з чобітьми в душу”), підступністю, лицемірством, наживатися на чужому нещасті (“лихом торгувати”) і т. ін. Описаний типаж дістав назву “*Безпардонний егоїст*”.

Таким чином за результатами, отриманими з допомогою методики “СД на основі фразеологізмів”, ми реконструювали одну з форм соціальних уявлень – стереотипні образи-типажі сучасних українців, які “демонструють” типові способи (моделі, стратегії) поведінки. Вони відтворені на осях семантичного простору: “відповідальність – безвідповідальність”, “адекватність сприйняття дійсності”, “поміркуваність – брак поміркуваності”, “споживацьке ставлення до інших”, “профіль неуспішності” та “егоїзм”.

5.3. Арт-технології як засіб формування соціальних уявлень молоді про етнічну ідентичність

Сьогодні помітною є тенденція спрямування освітнього процесу переважно на здобуття професійних знань і навичок за недостатньої уваги до такого важливого аспекту, як розвиток національної самосвідомості молоді, виховання різнобічно розвиненої особистості, гідного громадянина, патріота своєї держави. Водночас виховання зрілої особистості передбачає певний рівень сформованості соціальних уявлень, важливим серед яких є уявлення про національну ідентичність.

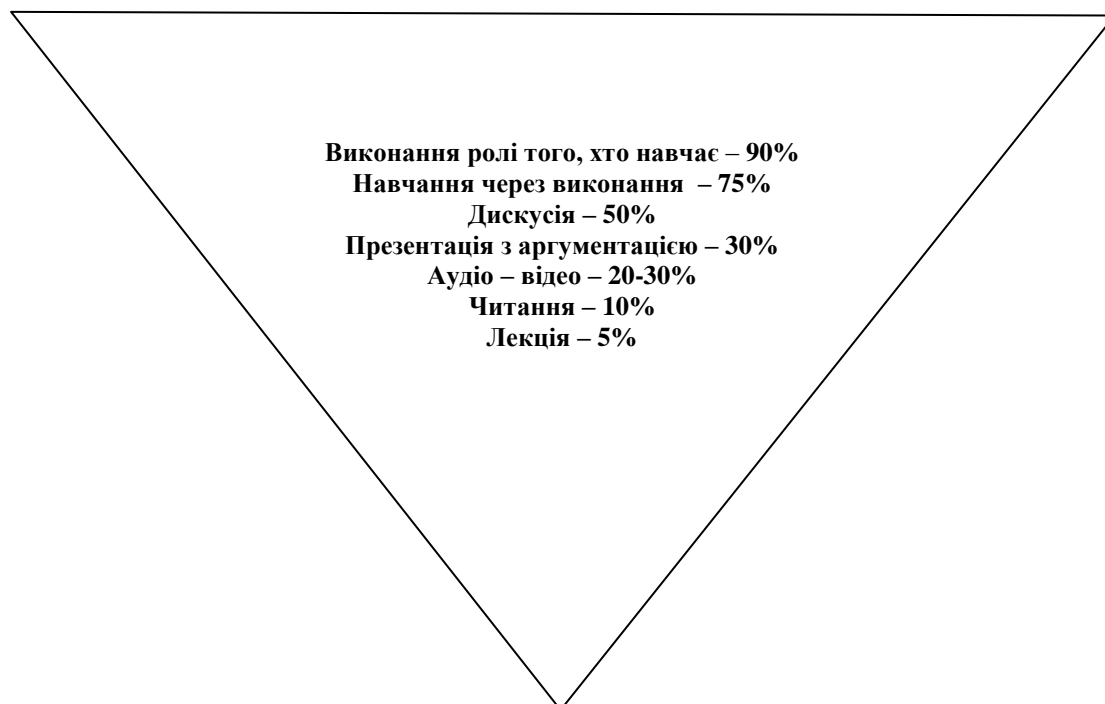
У психологів-практиків, а також педагогів, вчителів, вихователів існує запит

на віднайдення нових, нестандартних методів впливу та виховання на сучасну молодь – таких, які б сприяли формуванню, зокрема етносоціальної культури молоді. Водночас вкрай важливим є те, щоб таке формування відбувалось ненасильницьким шляхом, без нав'язування власних етнічних та ідеологічних переконань та упереджень, без актуалізації негативних етнічних стереотипів. На нашу думку саме арт-терапія, яка враховує рівною мірою і досягнення наукової думки, і досвід мистецтва, інтелект людини та її почуття, рефлексію й діяльність, є адекватною методологічною базою для вирішення виховних та психокорекційних завдань, пов'язаних з формуванням етнічної ідентичності.

Зазначимо, що для досягнення максимально ефективного результату, значення має не тільки вдало підібраний, адекватний меті роботи інструментарій, але й сама **форма організації роботи та подачі матеріалу**.

Наведемо кілька аргументів стосовно переваг використання **інтерактивних форм навчання і виховання в освітньому процесі**.

Згідно наукових даних, які наводяться в сучасних виданнях, людина зазвичай засвоює лише до 30% інформації, яку вона чує або бачить, чи чує і бачить одночасно (рис. 1).

Як видно з малюнка, рівень засвоєння знань починає зростати, як тільки люди починають брати активну участь у обговоренні питань (до 50%), під час

практичних занять з подальшим обговоренням своїх дій (до 75%), при застосуванні набутих знань в реальному житті (до 90%) [23].

Цей малюнок наочно показує, що навчання лише у лекційний спосіб не є ефективним, адже піраміді стояти на вістрі стійко, надійно, стало втримуючи рівновагу майже неможливо. Щоб отримати максимальних результатів у навчанні, потрібно, висловлюючись образно, перевернути піраміду, спиратися на її основу, тобто впроваджувати навчання через дії учнів, студентів, учасників навчально-виховного процесу. Повністю погоджуємось із думкою про те, що “саме тому, що в системі традиційної освіти ця піраміда перебуває в стані нестійкої рівноваги – тримається на вістрі – лекційній формі навчання, праця вчителя є надзвичайно важкою. Хоч би як добре викладач знав свій предмет, хоч би яким високим рівнем майстерності володів, об’єктивні вади лекційного способу обмежують ефективність трансформації знань і умінь учителя в уміння учнів. Більша активність учителя, ніж учня, під час лекцій веде до того, що саме вчитель навчається більше, ніж учень. Тобто хто активний, той і навчається” [23, С.24-25].

Варто звернути увагу на те, що сьогоденній освітній процес, особливо в школах, побудований переважно за принципом інтродуцирування знань, коли педагог викладає певний матеріал, а учень його має засвоїти без критичного осмислення – зазвичай це лекційний стиль навчання. Безумовно, в певних випадках він виправданий (наприклад, коли це стосується запам’ятовування правил правопису, орфографії тощо, або коли необхідно надати нові, базові знання, поняття з певної теми, або ж коли потрібна глибока теоретична підготовка з певного питання чи кола питань, чи коли йдеться про викладання системних знань тощо). Водночас потрібно пам’ятати, що оскільки під час *лекції* слухачі пасивно сприймають інформацію, то їх увага може бути зосереджена, сфокусована на об’єкті пізнання приблизно 20 хв., після чого вона розсіюється. Тому для підтримання інтересу в ході лекції варто її урізноманітнювати.

Поєднання різних форм навчання (у певних співвідношеннях) та активне застосування в освітньому процесі інтерактивних форм навчання (до яких,

безумовно, належить соціально-психологічний тренінг) сприятиме не тільки ефективності засвоєння інформації, а й різнобічному розвитку особистості; умінню аргументовано висловлювати й відстоювати свою думку; толерантно ставитись до відмінних від своїх ідей, поглядів, переконань; обдумувати, розмірковувати та аналізувати певну інформацію, проблему, питання; набуттю нових навичок і патернів поведінки; а також згуртуванню, єднанню групи; налагодженню внутрішньо-групових аспектів комунікації і т.д., виходячи із поставленої мети.

Окремо відзначимо, що *такого роду соціально-психологічна робота в форматі тренінгів у межах суспільствознавчої освіти може спрямовуватись на розв'язання кола питань, які стосуються різних аспектів взаємин із суспільством та соціальними групами, і, зокрема, на формування соціальних уявлень молоді, що сприятиме розвитку адаптивних можливостей молоді до мінливих, нестабільних умов суспільства, що трансформується.*

Як зазначалося вище, найбільше “навантаження” в орієнтації індивідів у суспільстві припадає саме на етнічну ідентичність, як вид соціальної ідентичності. Ми виходили з того, що *формуванню етносоціальних уявлень молоді сприятиме усвідомлення їх етнічної ідентичності та обговорення, порівняння з іншими.* Водночас ми припустили, що арт-технології дозволять *перевести змісти етносоціальних уявлень на рівень усвідомлення в коректній формі.*

Вихідним положенням при конструюванні тренінгу, було те, що етнічна ідентичність – це не тільки прийняття певних групових уявлень, готовність до схожого образу думок, але й етнічні почуття, що поділяються спільнотою. Саме тому при доборі методів експериментального дослідження нас цікавили ті з них, які можуть врахувати як когнітивний, так і емоційний компоненти етносоціальних уявлень. До групи таких методів належать, на нашу думку, засоби арт-терапії. Ми вважаємо, що саме арт-терапія є адекватною методологічною базою для вирішення виховних та психокорекційних завдань, пов'язаних з формуванням етнічної ідентичності.

У нашій роботі ми використали засадничі методологічні принципи:

- *арт-терапії* (створення атмосфери для вільної творчості; орієнтація на процес, а не на відомий наперед результат; вплив через акціальні дії) – Е.Хілл, О.Копитін, Л.Лебедева;

- *системного підходу* (група розглядається як цілісна система, модель суспільства) – Б.Астрахань, Я.Агазарян, О.Копитін;

- *клієнт-центрованої терапії* (недирективність; надання уваги і підтримки кожному члену групи; фасилітація процесу обговорення без нав'язування власної думки) – К.Роджерс;

- *гейштальттерапії* (орієнтація на відчуття, чуття й почуття групи; комунікація на емоційному, когнітивному й поведінковому рівнях; знаходження всередині ситуації групового процесу, а не в мета-позиції) – Ф.Перлз;

- *групової психотерапії* (принцип використання процесів групової динаміки) – Я.Морено, І.Ялом.

Ще одним використаним прийомом було ведення групи двома тренерами двома мовами – українською і російською. На нашу думку, це допомагало кожному учаснику відчувати себе у більш безпечному середовищі, наближеному до соціальної реальності м. Києва, де російську мову можна почути так само часто, як і українську. Нагадаємо, що тренери виконували роль медіаторів процесу взаємодії в групі.

Як зазначалось раніше, в структурі етнічного вагома роль належить неусвідомлюваним архетипічним компонентам, що існують на рівні колективного несвідомого й які не можна вивести на раціональний вербальний рівень. К.-Г. Юнг зазначив існування архетипів як символічних форм, міфологем етносу, що існують у колективній підсвідомості. Звичайно, ці символічні форми важко виявити за допомогою стандартних опитувань та інтерв'ю, тоді як арт-технології надають таку можливість.

В цілому образотворче мистецтво є вагомою альтернативою вербальній комунікації. Використання арт-методів є адекватним в крос-культурних

дослідженнях та базується на визнанні універсального характеру творчих процесів. В художній творчості виявляються культурні та етнічні установки. Через візуальні образи людина може передати уявлення про етнос, свої почуття до неї й те, якою мірою вона ідентифікує себе з конкретною культурою. Художні образи можуть виступати метафорами та дозволяють оцінити різні аспекти культурних та національних умов існування.

Методи арт-терапії традиційно застосовувались в галузі психотерапії, психосоматики, останнім часом вони широко використовуються в соціально-політичній сфері суспільства, довели ефективність свого застосування в освіті [25, 26].

Сучасні дослідження щодо використання арт-методів підтверджують доцільність застосування проєктивних малюнків при дослідженні етнічних стереотипів (Т.Іванова), особливостей етнопсихотипу (А. Березін), виявлення архетипів-символів на рівні колективного несвідомого, які проявляються в психомалюнках та корелюють с різними рівнями етнічної самоідентифікації людини (М. Боднар).

Діагностична функція образотворчості адекватно реалізується з урахуванням конкретного культурного та етнічного середовища, що необхідно враховувати при розробці методів дослідження етнічної ідентичності. Слід також зауважити, що орієнтація на емоційно-образне переживання, більшою мірою ніж на раціональний аналіз, характерна для очікувань, традицій, настанов та ментальності наших співвітчизників.

Зазначимо, що при інтерпретації отриманих результатів важливе місце займає аналіз коментарів респондентів. У основі інтерпретації даних проєктивних методик лежить концепція ставлень В.М.Мясіщева, ідеї Б.Г. Ананьєва про образну природу психічних структур будь-якого рівня і складності, а також уявлення О.М. Леонтьєва про почуттєву тканину значеннєвих утворень особистості. Графічна форма прекрасно передає ставлення до об'єктів, що не є для людини усвідомленим. Тому невербальні графічні методи є корисними для оцінки образу етнічної спільноти та типового представника етнічної спільноти.

Діти й молоді люди, порівняно з дорослими, є більш спонтанними, але менш здатними до рефлексії своїх почуттів та поведінки. Художній метафоричний образ є посередником між внутрішнім світом молодої людини та оточуючою реальністю. Через образи відбувається встановлення зв'язку з глибинно-психологічними та міфологічними пластами колективного несвідомого як витоками внутрішніх ресурсів людини, що дозволяє використовувати арт-терапію для дослідження, а також як виховний вплив для формування етнічної ідентичності в рамках соціально-психологічних тренінгів для молоді. Використання арт-методів для формування етнічної ідентичності молоді стимулює розвиток схильності до аналізу продуктів власної творчості, рефлексії щодо психологічних особливостей власної етнічної спільноти. Арт-терапія відіграє значущу роль у зміцненні етнічної та культурної ідентичності, у розробці нових, більш відповідних логіці внутрішнього розвитку особистості й суспільства патернів етносоціальної поведінки.

Отже, ми вважаємо, що *арт-технології* є адекватними, доцільними засобами, які дадуть змогу *вивчити існуючі етнічні уявлення*. Не менш важливим є те, що арт-техніки сприяють *усвідомленню* учасниками, зокрема тренінгу, *власної етнічної ідентичності*, що, з одного боку, зміцнює її, а з іншого – *є фактором, що формує уявлення щодо особливостей етнічної ідентичності* людей.

Виховний ресурс має комбінування образотворчої діяльності з іншими арт-терапевтичними технологіями: малювання під музику, творення (складання) історій, казок, віршів, програвання ролей.

Наша робота по формуванню етносоціальних уявлень проводилась у двох групах по 15 осіб (студентів Національної аграрної академії й психологів-професіоналів, які відвідали наш майстер-клас, проведений на IV Всеукраїнській науковій конференції “Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави”) та була побудована в формі соціально-психологічного тренінгу з використанням широкого арсеналу арт-технологій.

Цей тренінг був розроблений та проведений спільно з О.Л.Вознесенською

у листопаді–грудні 2005р.

Метою тренінгу було формування етносоціальних уявлень через усвідомлення власної етнічної ідентичності.

Структура соціально-психологічного тренінгу була класичною та включала 3 частини, кожна з яких складалась з кількох етапів, поєднаних загальною метою.

Таблиця 3

Структура та зміст тренінгу

Частина тренінгу	Етап частини тренінгу	Зміст
Вступна	Вступ	Представлення тренерів, повідомлення теми тренінгу
	Знайомство	Учасникам було запропоновано зобразити в художній формі своє ім'я, після чого кожен представляв себе та свій малюнок.
	Правила	Знайомство з правилами роботи групи, погодження з членами групи.
	Очікування	З'ясування очікувань учасників.
Основна	Актуалізація питання(проблеми)	Був представлений стислий теоретичний матеріал про етносоціальні уявлення, ініційована дискусія на цю тему, яка м'яко підводила учасників до наступної роботи.
	Пошук шляхів для розкриття теми заняття	З метою більш глибокого виявлення не зовсім усвідомлених соціальних уявлень молоді щодо образу етнічної спільноти було запропоновано арт-технологію малюнок „Герба представника етнічної спільноти”. Учасникам пропонувалося уявити себе типовим представником етнічної спільноти і за допомогою засобів образотворчого мистецтва (фарби і папір різних форматів) виконати малюнок з орієнтацією на власні асоціації, придумати девіз, коротку розповідь про етнічну спільноту чи історію створення герба.
Завершальна	Рефлексія	Особлива увага приділяється розумінню „Герба” самим автором. Оскільки метою вправи є усвідомлення етнічної ідентичності молодою людиною, її рефлексія щодо малюнку дуже важлива. Учасники представили роботу групі, розкрили символізм використаних у малюнку образів. Презентації малюнків сприяли інсайтам щодо свого місця у етнічній спільноті та зміцненню етнічної ідентичності.
	Інтеграція отриманого	Цей етап передбачав інтеграцію актуалізованої неусвідомлюваної інформації й включення її в сприйняття соціальної реальності. Групі пропо-

	досвіду та завершення роботи	нувалося в спільній творчості зобразити карту території своєї етнічної спільноти і знайти своє місце на цьому малюнку. Обговорення. Визначення здобутків.
--	------------------------------	---

Наведемо ще кілька вправ, які можна використовувати в основній частині тренінгу для реалізації мети роботи.

Респондентам може бути запропоновано зробити журнальний *фотоколаж* за етнічною тематикою. Техніка була розроблена Х. Ландгартен та є „ефективною ... при роботі в мультикультуральному середовищі, з різними за походженням клієнтами” (цит. за [27, С.183]). За допомогою цієї методики можна дослідити уявлення про образ етнічної спільноти. При використанні фотоколажу в групі доцільно запитати учасників про місце кожного з них на спільній композиції. „Де ти відчуваєш своє місце? Де хотів би знаходитися? Що тобі потрібно, щоб змінити місце? Як би ти почував себе на новому місці?” Ці питання стимулюють розвиток рефлексії молодшої людини щодо власної етнічної ідентичності, усвідомлення нею свого місця в суспільстві.

Наступна методика, яку можна застосовувати для формування етнічної ідентичності, – створення *автопортрету*. Така вправа взагалі слугує самоствердженню й зміцненню психічної ідентичності, прийняттю людиною самого себе. Підліткам та молоді властиво малювати зображення, що мають автопортретний характер. Це можна вважати засобом збагнення свого „Я”. Створення портрету себе як представника етнічної спільноти буде сприяти усвідомленню своєї етнічної ідентичності.

Аналіз малюнків і текстів описів учасниками гербів дозволив виявити дві основні групи уявлень про етнічну ідентичність, а отже, й два основних типи усвідомлення етнічної ідентичності: 1) національний і 2) загальнолюдський. Ці два блоки малюнків були представлені практично рівноцінно.

Перша група малюнків гербів була визначена нами як *українські (національні) герби*. При аналізі були виявлені такі особливості цього блоку зображень:

- усі малюнки включали жовтий і блакитний кольори, використовувалися

контрастні барви;

- звернення до української державної символіки (герб, прапор, булава козака);

- рослинна символіка вказувала на спільність території і включала такі елементи як квіти і плоди калини, колосся;

- усі герби були зображені з чіткими, гарно промальованими границями;

- серед загальнолюдських символів спостерігалось зображення сонця (а також кола, колеса, яке символічно є тотожним сонцю). Так, одна з учасниць тренінгу, презентуючи свій герб, каже: *“У мене символ українського народу, українців. Я зобразила сонце в небі, яке постійно світить так як український народ веселий, досить гостинний, доброзичливий, завжди відкритий. Хотілося, щоб над нашою країною завжди сяяло сонце, яке б не захмарювалось ніколи”*. Водночас К.-Г. Юнг визначав «сонячний шлях» як активний, діючий, екстравертний шлях утвердження людини в соціумі через боротьбу з іншими.

Ще один символ, який відноситься до загальнолюдських, – світове яйце – був представлений у вигляді української писанки на двох гербах. На нашу думку, тут виражений позитивний момент включення етнічної спільноти українців у світове співтовариство. З іншого боку, яйце може розглядатися як символ походження. Символічно сонце – це творча сила, непереможність, вища божественна справедливість, активний принцип творення. Таким чином, в даному контексті використання символіки сонця, колеса, яйця можна трактувати як возвеличення української нації над іншими.

У цій групі малюнків гербів спостерігається звертання до державної символіки. Так, одна з учасниць, презентуючи свій малюнок, зазначила: *“Я намалювала герб України, який має багатовічну історію, ... і зараз він також діє. Я себе вважаю україркою, патріоткою України і тому я намалювала як він є і не хочу його змінювати... він символізує ... волю, щоб народ був вільним і нікому не підкорявся”*.

Фіксація границь може свідчити про те, що у цієї групи учасників тренінгу етнічна ідентичність виражається через ідею територіальної спіль-

ності, цілісності, єдності й специфічності етнічної групи. Чітко промальовані границі герба також вказують на переживання учасниками актуальної ситуації відстоювання границь своєї території, що цілком відповідає історичним реаліям України. Але відсутність на сьогодні реальної загрози суверенітету та державним кордонам України свідчить, вірогідно, про те, що учасники сприймають сучасну реальність крізь призму етно-політичного міфу. Автор одного з малюнків, який зобразив герб у вигляді фортеці з козаком-захисником, вивів таку позицію на рівень вербалізації: *«Я намалював замок ... виступає в ролі міцності, спільності держави, могутньої держави. Намалював козачка. Ще з давніх-давен захисниками нашої країни, Київської русі були козаки. Були радянські війська – а козаки були захисниками нашої країни. ...і прапор намалював ...прапор України і я хочу, щоб так і було: наша держава була могутня, міцна, непробивна».*

Політичні події осені-зими 2004 р. знайшли своє відображення в деяких малюнках як конкуренція блакитного та помаранчевого кольорів. На одному з малюнків була зображена «коса Юлії Володимирівни Тимошенко». Сонце стало основою коси: *“...це не дівоча коса, не дівоча краса українських дівчат, а коса Юлії Володимирівни Тимошенко. Це пов'язано з подіями, що незадовго відбулися в Україні. Я гадаю, що вона досить вагомий внесок зробила в політичне наше життя і тому вона зображена, що вона могла б піти далі і зробити щось навіть краще”.* Крім значущості подій «помаранчевої революції», для даної учасниці тренінгу можна припустити обоження нею політичної фігури: *“...А до сонця нас може привести коса Юлії Тимошенко”*, – зазначає учасниця. Тут ми бачимо перетинання царин етнічних та політичних уявлень.

Друга велика група малюнків презентувала герби *представників людства*. Можна припустити, що ця група респондентів, через ідентифікацію з наднаціональними спільнотами, через декларацію космополітичної ідентичності, прагнула відійти, віддалитись від переживань, пов'язаних з приналежністю до етнічної групи. Ймовірно, що у такий спосіб вони намагались підтримати позитивну ідентичність, використавши при цьому одну зі стратегій соціальної

творчості (термін А.Тешфела, Дж.Тернера).

Особливостями цієї групи зображень були наступні:

- використання більш широкої палітри кольорів (7 кольорів веселки), звертання до тонів і напівтонів;
- границі герба не промальовані чи відсутні взагалі;
- відсутність української державної символіки в чистому вигляді;
- серед рослинної символіки – оливки, плющ, пальма, троянда і т.д. (які вказують на спільність не території проживання, а планети);
- загальнолюдська символіка – руки, обличчя, серце, посмішка;
- зображення на гербі образу планети.

Кольори малюнків свідчать про більшу внутрішню свободу авторів, веселка – символ зв'язку неба і землі, матерії і духу. З'єднані в рукоштованні руки, посмішка відносяться до мови жестів, зрозумілій для всіх народів світу. Символ планети є красномовним сам по собі.

Таким чином, ми спостерігали два види використаної символіки: та, яка поєднує український етнос, і та, що показує приналежність авторів малюнків до людства взагалі.

Ряд малюнків не були віднесені нами в жодну з двох основних груп. Одні з них включали державну символіку інших країн: прапор Канади з кленовим листом і кольорами Канади; орел, що «несе сувій знань» (згадаємо, що двоглавий орел є на гербі Росії та загальновідомим є кондор США, що несе в лапах стріли й маслинову гілку: дві великі держави світу, і орел як царственный птах, символ влади); інші – язичеську слов'янську символіку (обожнювання сонця Ра, символіка землеробської громади). Такі малюнки, на нашу думку, можуть свідчити про неусвідомлену етнічну ідентичність і несформовані етносоціальні уявлення, а також про негативні національні атитюди. Це може бути пов'язано з ідеалізацією підлітком інших культур, маргінальними тенденціями в його поведінці, формі протесту проти сімейних, а, як наслідок, родових, національних авторитетів.

Спостерігався також конфлікт між свідомим (когнітивним) і несвідомим

(емоційним, інтуїтивним) сприйняттям себе як представника етнічної спільноти. Це виявлялося, наприклад, у чергуванні в одному гербі української символіки з російськими словами (*“Я написала Шевченко, потому что он создает имидж страны, только не подумайте, что это поэт. Шевченко – это футболист”*). Сприйняття себе як представника української держави входить у конфлікт з ідентифікацією себе як «радянської людини», яка здійснювалася через міфологічний спосіб усвідомлення світу. Взагалі велика кількість слів в малюнку герба може свідчити про неготовність особистості (з різних причин) досліджувати себе через проекції несвідомого, відбувається обмеження себе когнітивним рівнем.

Деякі гербів мали символіку, не пов'язану з етносоціальними уявленнями, що може свідчити про більшу актуальність для людини іншої ідентичності (професійної, релігійної і т.д.). та є індикатором проживання особистістю певного періоду життя, особистісної кризи.

Замір у контрольній та експериментальній групах, проведений після тренінгової роботи, засвідчив, що соціально-психологічна робота у форматі тренінгу з використанням арт-технологій сприяє усвідомленню власної етнічної ідентичності, її зміцненню, що позитивно позначається на змісті етносоціальних уявлень молоді. Так, на когнітивному рівні це виявилось у тому, що висловлювання респондентів стосовно образу національної спільноти й про типових представників українського етносу стали, з одного боку, більш місткими, об'ємними, вичерпними, змістовними й різноплановими, а з другого – менш стереотипними, помітною була також тенденція зменшення використання фраз-кліше.

Таким чином, методологія арт-терапії відповідає якості навчально-виховного процесу, що забезпечує рівень особистісного розвитку молоді людини. Арт-терапія (чи арт-педагогіка) є адекватною для використання в соціально-психологічних тренінгах для формування етносоціальних уявлень студентської молоді та дозволяє в екологічній формі перевести змісти етносоціальних уявлень на рівень усвідомлення, що обумовлює динаміку

індивідуальних досягнень у самовизначенні, саморозвитку, самореалізації через розвиток схильності до аналізу продуктів власної творчості, рефлексії щодо психологічних особливостей власної етнічної спільноти. Арт-терапевтичні технології сприяють інтеграції отриманого досвіду кожним учасником і згуртуванню, єднанню групи, налагодженню внутрішньо-групових аспектів комунікації.

Загальні висновки

Функцією соціальних уявлень є репрезентація групових норм та цінностей. Уявлення постають узагальнюючою ознакою соціальної (і, зокрема, етнічної) спільноти та забезпечують збереження стабільності психологічної життєдіяльності групи.

Етносоціальні уявлення утворюють основний зміст національної самосвідомості групового суб'єкта, когнітивно-мотиваційним ядром якої є національна ідентичність. Найбільш концентрованим видом етносоціальних уявлень є етнічні стереотипи. Важливими складовими етнічної ідентичності є когнітивний та емоційний (афективний) компоненти.

В якості базових показників для дослідження національної ідентичності в структурі соціальних уявлень молоді ми визначили такі: образ національної спільноти, який представлений знаннями про національну проблематику взагалі та емоційно-ціннісним ставленням до них та образ типових рис члена національної спільноти.

Соціальні уявлення про національну ідентичність виражено передусім через усвідомлення спільності походження, ідею цілісності, єдності й специфічності національної групи, ідею вертикальної родинної спорідненості та ідею спільності території, рідної землі.

За даними аналізу та інтерпретації результатів за методикою Т.Лірі, була визначена когнітивна складова уявлень студентської молоді про типового представника українського етносу. В уявленнях респондентів найбільш вираженими тенденціями характеру українців є “впевненість у собі – самовпевненість” та “домінантність – владність”.

Етносоціальні уявлення студентів про психологічні особливості типових представників національної спільноти згруповані, сконцентровані навколо смислових категорій “ступінь егоїзму”, “презентабельність у соціумі”, “рівень адаптованості”, “ступінь агресивності”, за якими відбувається оцінювання образу українців. Також встановлено, що емоційний компонент етнічного стереотипу українських студентів має позитивне спрямування.

На підставі даних за методикою “СД на основі фразеологізмів”, ми реконструювали одну з форм соціальних уявлень – стереотипний образ-типаж сучасних українців. Система соціальних уявлень студентів щодо образу сучасних типових українців утворена й структурована такими осями семантичного простору: “відповідальність – безвідповідальність”, “адекватність сприйняття дійсності”, “поміркованість – брак поміркованості”, “споживацьке ставлення до інших”, “профіль неуспішності” та “егоїзм”.

На формування етносоціальних уявлень впливають як знання людей (когнітивний рівень), так і змісти несвідомого.

Арт-технології виявились адекватним засобом для використання в соціально-психологічному тренінгу для формування етносоціальних уявлень студентства. Арт-терапія, надаючи доступ до глибинних пластів колективного несвідомого, дозволяє в коректній, екологічній формі “перевести” змісти етносоціальних уявлень студентства на рівень усвідомлення.

Література

1. *Донцов А.И., Емельянова Т.П.* Концепция социальных представлений в современной французской психологии // Вопросы психологии. – 1984. – №1. – С.147–152.
2. *Московичи С.* Социальные представления: исторический взгляд // Психологический журнал. – 1995. – Т.16. – №1. – С.
3. *Московичи С.* Социальные представления: исторический взгляд // Психологический журнал. – 1995. – Т.16. – №2. – С.3–14.
4. *Московичи С.* Общество и теория в социальной психологии // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М., 1984. – 260с.
5. *Андреева Г.М.* Психология социального познания. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С.209.
6. *Андреева Г.М.* Наследие А.Н.Леонтьева и современная психология

социального познания // Мир психологии. – 2003. – №2. – С.124–135. – (образ мира – «социальные представления»).

7. *Емельянова Т.П.* Социальное представление – понятие и концепция: итоги последнего десятилетия // Психологический журнал. – 2001. – Т.22. – №6. – С.39–47.

8. *Солдатова Г.У.* Психология межэтнической напряженности. – М.: Смысл, 1998. – 386с.

9. *Васильченко О.М.* Етносоціальні уявлення в структурі “Я”-концепції університетської молоді ... Дис.канд.психол.наук. – К., 2003. – 177с.

10. *Бичко О.В.* До проблеми етнопсихологічного категоріального апарату // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб.наук.праць Ін-ту психол. ім.Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К., 2002. – Т.IV. – Ч.5. – С.10–15.

11. *Гнатенко П.И., Павленко В.Н.* Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999. – 466с., С.103.

12. *Боднар М.Г.* Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді... Дис...канд.психол.наук: 19.00.05. – К., 2004. – 216 с.

13. *Павленко В.М., Таглін С.О.* Етнопсихологія: Навч.посібник. – К.: Сфера, 1999. – 408с.

14. *Стефаненко Т.Г.* Социальная и этническая идентичность // Идентичность: Хрестоматия / Сост. Л.Б.Шнейдер. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – С.196.

15. *Хотинец В.Ю.* Формирование этнического самосознания студентов в процессе обучения в вузе // Вопросы психологии. – 1998. – №3.

16. *Абульханова-Славская К.А.* Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования // Психологический журнал. – 1994. – Т.14. – №4. – С.39–55.

17. *Коростелина К.В.* Этническая идентификация и идентичность // Социальная идентичность и конфликт. Вып.2. – Симферополь: ДОЛЯ, 2003. – С.85–88.

18. *Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В.* Практикум із загальної психології / За ред.Т.І.Пашукової. – К.: Знання, КОО, 2000. – 203 с.

19. *Белинская Е.П., Стефаненко Т.Г.* Этническая социализация подростка. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 208 с.

20. *Петренко В.Ф.* Психосемантика сознания. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с., с.53

21. *Петренко В.Ф.* Основы психосемантики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. – 400 с., с.67

22. *Собчик Л.Н.* Диагностика межличностных отношений: Методич. руков. – М., 1990. – 48 с.

23. Технологія проведення тренінгів з формування здорового способу життя молоді / Г.М.Бевз, О.П.Главник. – К.: Український ін-т соціальних

досліджень, 2004. – Кн. 1. – С.24.

24. *Лищинська О.А.* Методика індивідуальної та групової роботи психолога-початківця: Навчально-методичний посібник. – Кам'янець-Поділ.: Абетка, 2004. – 112с.

25. *Вознесенська О.Л., Тамакова Т.А.* Виховний вплив арт-терапевтичних технологій на студентську молодь // Виховання дітей та молоді в контексті розвитку громадянського суспільства: Зб. наук. праць. Педагогічні науки. Вип. 35. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003.– С. 186-189.

26. Арт-терапия / Сост. и общая редакция А.И.Копытина. – СПб.: Питер, 2001.

27. Практикум по арт-терапии // Под ред. А.И.Копытина. – СПб.: Питер, 2000. – 448 с.

6. Способи і моделі соціальної взаємодії в соціальних уявленнях молоді

Т.О.Вольфовська

6.1. Теоретичні засади дослідження соціальних уявлень як одного з чинників конструювання суспільних стандартів і модусів поведінки особистості

В умовах швидких змін суспільного життя уявлення особистості про соціальний світ мають принципове значення для регуляції соціальної поведінки. Насамперед, опанування нових взірців і настановлень на взаємодію у спільноті стає найважливішим, тому що це відіграє важливу роль у підтримці соціальних контактів та в адаптації, а також — у плануванні, передбаченні та реалізації сценаріїв поведінки особистості.

Аналіз досліджень соціальних уявлень у працях Московічі С., Абульханової-Славської К.О., Андреєвої Г.М., Донцова О.І., Ємельянової Т.П., Васютинського В.О., Жадан І.В., Татенко В.О. тощо показав, що різноманітність соціального світу виявляється у складності соціальних категорій і залежності наповненості їхнього змісту від особистісних та мотиваційних характеристик самого суб'єкта сприймання.

Вироблення єдиного розуміння змісту цих категорій стає можливим тільки в процесі комунікації, яка є способом творення таких понять. Взірці тлумачень явищ, які прийнято у тій чи тій культурі, у тому чи іншому типі суспільства, є конвенційними значеннями, своєрідними домовленостями стосовно інтерпретації даних, отриманих у процесі пізнання соціальних явищ ("соціальний консенсус" Тешфела А.). Вони є значущими для пізнання людиною соціального світу та виникають на основі універсальних понять, які існують у кожній культурі. Важливою складовою комунікативного процесу є дискурс. Автор ідеї дискурс-аналізу Харре Р. визначає це поняття як міркування з приводу якоїсь проблеми, її обговорення, усі форми роботи з текстом: мовлення, слухання, бесіда. У ході дискурсу учасники обговорюють зміст категорій, за допомогою яких позначаються предмети та явища соціального світу.

До створення соціальних уявлень про соціальні взаємодії залучається минулий досвід індивіда та соціальної групи, до якої він належить. У теорії Московічі С. джерелом соціального пізнання є соціальні відносини, які задають “ідентифікаційну матрицю,” котра пояснює, як нова інформація вписується в когнітивну структуру кожного індивіда [1, с. 134]. Визначальну роль у формуванні соціальних уявлень Московічі С. надає саме групі, її досвіду, системі соціальних уявлень, які були сформовані нею раніше. Деякі психологи вважають цю матрицю аналогом схем, скриптів, сценаріїв, конструктів, когнітивних ґраток тощо. Схема є посередником між минулим досвідом і сприйняттям людини (Найсер У.); основна її функція — спрямування когнітивної активності суб’єкта. Скрипти — це ті самі схеми, що містять інформацію про нормативні наслідки подій у даній ситуації (Томкінс С., Шенк Р., Абельсон Р.). Вони фіксують моделі досвіду людини і, якщо ситуація незнайома, то відсутність певних скриптів утруднює адекватну поведінку. Скрипти є важливою характеристикою процесу соціалізації і допомагають дитині набути первинну компетенцію в соціальному середовищі, яке її оточує.

Останнім часом у психологічному тезаурусі з’явилося поняття ментальної репрезентації, яке пов’язано з появою нових пояснювальних схем (Айзенк М., Ікегамі). Репрезентації поділяються на зовнішні (малюнки, карти, письмове мовлення тощо) та внутрішні (ментальні), які відображають окремі аспекти середовища. При такому підході, фактично поняття репрезентації ототожнюється зі змістом суб’єктивно відображеного.

Центральна ідея неокогнітивістського підходу полягає в тому, що при дослідженні змісту психічного відображення враховуються не тільки знання та схеми, якими користується особистість, але й та ціль, на яку спрямовано процес пізнання. У цьому контексті представлена модель антиципуючої поведінки Хофмана Й., де автор розглядає проблему вибору з урахуванням антиципуючої схеми результату діяльності й початкових умов [2, с. 115-117].

Заслуговує на увагу стильовий підхід, у якому увага акцентується на вивченні індивідуальних відмінностей особистості у способах пізнання оточуючого середовища. Цей підхід сформувався на базі чотирьох психологічних джерел: гештальтпсихологічної традиції (теорія психологічної диференціації Уткіна Г.); психоаналітичної (теорія когнітивних контролей Клейна Дж., Гарднера Р., Шлезінгера Г); на дослідженнях індивідуальних стратегій категоризації (теорія когнітивного темпу Кагана Дж.) та когнітивних теоріях особистості (теорія індивідуальних понятійних систем Харві О., Ханта Д., Шредера, теорія персональних конструктів Келлі Дж.).

У більш широкому смислі когнітивний стиль є способом вивчення реальності особистістю, а у вузькому — це індивідуальні способи переробки інформації. Залежно від індивідуальних прийомів отримання та переробки інформації формуються різні когнітивні стилі, які є інструментами відображення реальності й виступають посередниками між ментальним світом суб'єкта і цією реальністю. Когнітивні стилі визначають формування індивідуальної картини світу індивіда, забезпечують унікальність і своєрідність його особистісних рис. Така стильова своєрідність знаходить себе і в особливостях соціальних орієнтацій особистості. По мірі зростання концептуальної складності вирізняються чотири типи соціальних орієнтацій, провідні форми яких представлені різними системами когнітивного функціонування:

- позитивна орієнтація на соціальні референти (наприклад, релігійні чи інституціональні авторитети), конформний тип поведінки;
- негативна орієнтація відносно тих самих об'єктів, опір соціальним нормам поведінки, активне неприймання авторитету, прояви агресії та негативізму;
- орієнтація на дружні відносини з іншими як спроба уникнути почуття соціальної ізоляції; розвинуті навички маніпуляцій партнерами; ефективне функціонування у соціальній сфері;
- орієнтація на власний досвід у розумінні ситуацій, висока пізнавальна активність, зорієнтованість на компетентність [3,с.62].

В контексті дослідження проблеми формування уявлень молоді про способи соціальних взаємодій плідним окремої уваги заслуговує підхід, що розробляється у психології опанування (англ. coping behaviour) (Лазарус Р., Лібін О.). Особливість його полягає у тому, що стиль реагування особистості розглядається як стійкий цілісний патерн індивідуальних проявів, який виражається у переважанні тієї чи тієї форми (способу) взаємодії суб'єкта. Структура стилю, з одного боку, являє собою певний тип зв'язку між різними параметрами індивідуальності, а з іншого — між цими параметрами та ситуаційними змінними.

У теорії психології опанування представлені два типи стилів реагування — проблемно зорієнтований та суб'єктно зорієнтований. Проблемно зорієнтований стиль спрямований на раціональний аналіз проблеми і пов'язаний з виробленням та виконанням плану розв'язання складної ситуації. Особистість самостійно аналізує ситуацію, звертається по допомогу до інших, шукає додаткову інформацію. Суб'єктно зорієнтований стиль є наслідком емоційного реагування на ситуацію і не супроводжується конкретними діями. Особистість намагається уникати проблем, залучає до їх вирішення інших. Але стереотипні уявлення про виключно негативну роль емоційного стилю реагування не завжди відповідають дійсності.

Баланс між поведінкою, зорієнтованою на опанування чи на захист, представлено у вигляді ієрархії типових реакцій (технік) життя. До "верхніх" технік (технік опанування) належать такі способи: поведінка, спрямована на досягнення успіху; роздуми про ситуацію; заохочення себе. До "нижніх" стратегій, характерних для полюсу захисної поведінки, слід віднести: ухиляння, знецінення значущості інших, скарги на здоров'я [4, с. 439].

Який саме стиль опанування ситуацій використовує особистість залежить від її індивідуально-типологічних особливостей: темпераменту, рівня тривожності, типу мислення, особливостей локусу-контролю (інтернальності чи екстернальності) та спрямованості характеру. Захисні стилі чи стилі опанування пов'язані з настановленнями і переживаннями людини, її ставленням до себе та

до інших, тобто з когнітивною, афективною і конативною ієрархічними структурами психіки.

Способи поведінки, зорієнтованої на опанування ситуацій, стратегії подолання складних життєвих ситуацій визначаються загальною позицією суб'єкта стосовно власного життя шляхом переживання реальних здобутків і втрат, досягнутих та згаяних можливостей.

Оригінальний методологічний підхід було запропоновано у дослідженні Джидарьян І.А. по вивченню стратегій поведінки особистості в складних життєвих ситуаціях. У експерименті була використана батарея методик, яка розроблялась у форматі когнітивно-поведінкової парадигми, серед яких була застосована методика Лазаруса Р. та Фолькмана С. по вивченню способів опанування ситуацій. У цьому дослідженні переважна більшість респондентів склали студенти. За допомогою факторного аналізу визначено 10 стратегій взаємодії особистості у складних життєвих ситуаціях:

1. *Фантазування*. Ця стратегія вказує на емоційно-зорієнтований тип поведінки опанування ситуації, який характеризується фантазіями та мрійливістю особистості.
2. *Зміна себе та перегляд життєвих позицій*. Можливості внутрішньоособистісних змін та ціннісно-сміслових переорієнтацій у процесі осмислення та подолання складних життєвих обставин.
3. *Вирішення проблем*. Раціональні дії за планом; цілі, які позначені; концентрація на суті проблеми; усвідомлення своєї відповідальності.
4. *Соціальні контакти*. Встановлення контактів з іншими є основним у інтерсуб'єктній взаємодії.
5. *Компроміс*. Здатність особистості йти на компроміси та проявляти обережність та гнучкість, вміння оминати гострі кути.
6. *Актуалізація життєвого досвіду*. Вміння звертатися до життєвого досвіду, бажання знайти у ньому аналоги й паралелі із сьогоденням, що дає змогу особистості успішно долати нові проблеми та обставини.

7. Фаталізм. Покірливість долі, бездіяльність, підкорення несприятливим обставинам.

8. Самоізоляція. Замикання у собі, знімання напруження шляхом використання алкоголю, наркотиків тощо, відчуження від суспільства.

9. Ухилення. Особистість займає позицію зовнішнього наглядача, намагається відмежуватися від неприємних обставин та створити вигляд, що нічого страшного не трапилося.

10. Обережність та врівноваженість. Особистість не поспішає, не схильна до імпульсивних дій, демонструє тактику вичікування сприятливого моменту [5,с.206-222].

За результатами дослідження перші чотири стратегії виявились найбільш структурованими та переважаючими у свідомості респондентів. Стратегії “зміна себе та перегляд життєвих позицій” та “вирішення проблем” — найбільш продуктивні способи поведінки, які зорієнтовані на опанування ситуацій.

Аналіз результатів досліджень останніх років щодо структури цінностей молодій генерації показує, що вона значною мірою зорієнтована на досягнення особистого успіху через компетентність та професіоналізм, а також — на досягнення незалежності та автономності. Молоді люди намагаються вибудувати та підтримувати позитивні відносини з оточуючими, але при цьому менш за все зорієнтовані на самообмеження, яке може спричинити шкоду іншим чи порушити соціальні норми. У ціннісній структурі підлітків першорядну значущість мають індивідуалістичні цінності (досягнення, саморегуляція) у порівнянні з цінностями групи (традиції, конформність) [6].

Просоціальні і проіндивідуалістичні цінності — це два полюси одного континууму, які неможливо розірвати чи протиставити, але в суспільстві мають певною мірою переважати ті чи ті. Очевидно, в періоди переходу від тоталітаризму до демократії цей пріоритет змінюється і суспільство має культивувати нові моделі взаємодії та прийнятні способи і технології розв’язання конфліктів, які не можуть бути пов’язані з насильством чи

агресією. Вироблення нових форм стереотипно-ритуальної поведінки особистості має протікати в царині “соціально-індивідуальне.” Оскільки цей процес пов’язаний із змінами настановлень на взаємодію загалом, то зрозуміло, що він не може відбуватися швидкими темпами, як би того хотілося.

Складне поєднання індивідуальних і колективних ціннісних змістів становить одну із засадничих соціально-психологічних характеристик поставання та функціонування масової свідомості. Таке колективне явище є водночас і сукупним породженням безлічі інтерсуб’єктних взаємодій, і цілісним феноменом, що сутнісно зумовлює ці взаємодії [7, с. 40].

Результати дослідження специфіки соціальних уявлень на пострадянському просторі свідчать про їхню моральну акцентуацію на відміну від західноєвропейських суспільств, де взаємини та поведінка людини більш інституціонально впорядковані та контролюються. Морально-ціннісні уявлення є основними регуляторами міжособистісних стосунків та поведінки особистості у суспільстві (особливо в період переходу від жорсткої авторитарної системи до демократичної).

Вивчення соціальних уявлень (соціально зорієнтованих, соціальних уявлень про владу та особистісно зорієнтованих) показало, що існує певний синкрет свідомості, який безпосередньо співвідносить уявлення особистості про себе, про своє Я з іншими та суспільством [8]. Специфіка цього співвідношення полягає в тому, що людина репрезентує себе в суспільстві як суб’єкт чи об’єкт і залежно від цього демонструє різний ступень активності чи пасивності, адаптивності чи дезаптивності до нових умов життя, конструктивності чи стереотипності власної поведінки та взаємин із членами спільноти і по-різному конструює свою життєву та громадянську позицію.

За останні десять років у структурі життєвих пріоритетів старшокласників стався перехід від спрямованості на самоствердження і альтруїстичні цінності до спрямованості на ділову активність і прагматичні цінності. У порівнянні структур ціннісних орієнтацій старшокласників 2003-го року та середини 90-х (1994 та 1997 роки) було виявлено, що перевага

віддається цінностям ділової і економічної активності, прагматичним цінностям (робота, матеріальна забезпеченість, ефективність у справах, заповзятливість, раціоналізм) [9].

У дослідженні, яке проводилось Волочковим А.А. і Єрмоленком Е.Г. з метою вивчення особливостей ціннісної спрямованості студентів, побудовано типологію ціннісної спрямованості [10]:

1.Спрямованість на екзистенціальний ескапізм (уникнення активного життя та вирішення екзистенційних проблем). Цей тип характеризується низьким тонуом загальної активності та низьким рівнем виявлення прийняття цінностей самоактуалізації, протиставленням вузьких особистих інтересів (досягнення, сім'я, хобі тощо) інтересам інших.

2.Спрямованість на цінності самоактуалізації та самореалізацію, високу активність у всіх сферах життя. Цей тип характеризується інтернальністю, прийняттям цінностей самоактуалізації, поведінковою гнучкістю, самоповагою, позитивним сприйманням інших тощо.

3.Спрямованість на цінності пізнання та творчості, але поступаючись цінностям самоактуалізації (самоактуалізація розуміється авторами як досягнення цілей у житті).

Система категорій, яка пов'язана з цінностями, є важливим фактором соціального пізнання, особливо в умовах, коли “старі” цінності руйнуються, а “нові” ще не прийняті остаточно. Сьогодні у суспільстві існують різні стереотипи стосовно ринкових відносин: позитивний (ринок — свобода, самостійність) та негативний (ринок — крадіжка та бездуховність). Ситуація, в якій опиняється пересічний громадянин, іноді стає схожою на ту, коли людина потрапляє у іншу культуру і отримує “культурний шок.” Нестабільність у сфері масової свідомості виявляє себе у різноманітних комбінаціях із старих та нових цінностей.

Ціннісна спрямованість особистості часто трактується у дихотомічній парі: альтруїстична — егоїстична, індивідуалістична. Слід зазначити, що у сучасному світі спрямованість особистості на себе не сприймається вже так

однозначно, як вважалося в психології раніше. Спрямованість на себе включає не тільки егоїстичний та егоцентричний контекст, але й прагнення до самореалізації та самовдосконалення в інтересах інших.

Ієрархія цінностей взаємодій, типових для способів поведінки та скриптів (сценаріїв) варіює між полюсами “духовне”—“маркетингове” бачення світу. Полюсам “духовне”—“маркетингове” бачення світу відповідають і два полюси в системі ставлення особистості до інших: суб’єктний чи об’єктний. Суб’єктний — коли особистість ставиться до партнера із взаємодії як до цінності. Приймається самоцінність іншого як вільного, відповідального, такого, що має право бути таким, яким він є. У мотиваційному аспекті настановлення на цінності іншого конкретизується в прагненні до співпраці, установлення рівноправних партнерських взаємин, спільного розв’язання проблем, що виникають. У когнітивному аспекті йдеться про готовність зрозуміти іншого, бачення його унікальності, набуття навичок децентрації, настановлення на діалог.

Об’єктний — коли особистість ставиться до партнера із взаємодії як до засобу. У мотиваційному аспекті — це прагнення володіти та здобувати односторонню перевагу, у когнітивному — егоцентризм, нерозуміння іншого, одностороннє бачення партнера, використання стереотипних уявлень. Переважає настановлення на монолог із використанням стандартних, звичних уявлень та прийомів.

У такому діапазоні особистість може обирати різні способи взаємодії з іншими людьми. Для їхньої характеристики доречно використовувати шкалу, яку запропонував Доценко Є.:

1. Домінування: від насильства, пригнічення — до нав’язування наказів, навіювання з використанням брутального приниження.
2. Маніпуляція: провокація, обман, інтрига, натяк.
3. Суперництво: окремі види “тонкої” маніпуляції, чергування відкритих та закритих прийомів впливу, тимчасові тактичні згоди.
4. Партнерство: договір.

5. Співдружність: згода, консенсус [11, 102-103].

Дослідження явища маніпуляції в процесі взаємодії проводяться у двох аспектах. По-перше, маніпуляції можуть здійснюватися як свідомо, так і несвідомо, залежно від ситуації взаємодії і ставлення до партнера. Особистість у цьому разі як суб'єкт взаємодії може виконувати дії відповідно до наявності чи відсутності в неї певних характеристик (соціально-психологічної компетентності, навичок інтеракцій, сензитивності, емпатії тощо).

По-друге, маніпуляції можуть мати місце тоді, коли ціннісно-смилова сфера суб'єкта взаємодії сформована і є визначальною. Маніпуляційна діяльність стає досить автономною від зовнішніх чинників і відбувається, як правило, незалежно від ситуації взаємодії та партнера. Маніпуляційна спрямованість особистості стає нормою стосунків. Від того, яким змістом наповнено ціннісно-смилові позиції партнерів із взаємодії, і залежатиме результат таких інтеракцій.

У дослідженні Рюминої Л. вивчалися особистості з маніпуляційною спрямованістю. Було виділено нову стратегію —“псевдодіалог” (часті зміни власної позиції та постійно вислизаючи поведінка), який забезпечує людині-маніпуляторіві “продуктивну” взаємодію. Особистостям із настановленням на маніпуляції важко взаємодіяти з іншими ефективно: зовні вони мають вигляд самовпевнених, соціально адаптованих і компетентних, але порівняння окремих особистісних рис виявляє суперечливість та неузгодженість їхньої ціннісно-смилової сфери [12].

Формування уявлень про способи соціальних взаємодій у моделі компетентності Джона Равена здійснюється через набуття особистістю компетенцій, які сприяють розвитку здатності до ефективного аналізу соціальних систем і до активної участі у політичних та економічних процесах.

Компетентна поведінка залежить від:

- адекватного розуміння того, як функціонує суспільство та адекватного сприйняття своєї ролі й інших у ньому;

- адекватного уявлення про такі поняття як ефективність, лідерство, відповідальність, підпорядкування, комунікація, рівність, участь, добробут та демократія;
- мотивації та здатності включатися у діяльність високого рівня, проявляти ініціативу, брати на себе відповідальність, аналізувати роботу організацій чи політичних систем;
- готовності до дій, які можуть мати вплив на напрямок руху суспільства;
- готовності та здатності підтримати тих, хто робить спробу нововведення або шукає способи більш ефективної роботи [13, с. 150].

Якими настановленнями керується особистість у взаємодіях із іншими? Нові, більш розширені тлумачення знаходимо у сучасних психологічних теоріях. У своїх дослідженнях щодо соціально-психологічних параметрів інтерсуб'єктної взаємодії вітчизняний психолог Васютинський В.О. ставить на одне з перших місць принцип інтеракційності. В інтерсуб'єктній взаємодії відбувається не просто символічно-поведінкова інтеракція, а трансцендентальне взаємопроникнення, взаємне зумовлювання двох суб'єктів.

Учасники взаємодії більш чи менш виразно, але завжди посідають владну або підвладну позицію, а взаємодія в кожному своєму акті означає конкуренцію, суперництво, боротьбу. Такий конкурентний характер взаємодії становить істотну характеристику формування відносин соціального змісту. Суб'єктивно значуща боротьба за владу структурує міжособові стосунки, перетворює індивідуальних суб'єктів на складові елементи соціальної структури [14].

Заслуговує на увагу теорія взаємозалежності Келлі Х. і Тібо Дж., основними поняттями якої є матриця даності і матриця вислідів (підсумків). Матриця даності базується переважно на гедоністичних, егоїстичних перевагах і пояснює вчинки з точки зору особистого зиску. У цій теорії визнається, що переслідування безпосередньо особистих інтересів часто зумовлено нерозумінням суті міжособистісної взаємодії. Основне поняття трансформації

визначається як прямування від задоволення безпосереднього інтересу особистості до усвідомлення важливості користі та блага інших осіб (груп).

Сучасний європейський підхід у соціальній психології пропонує розглядати наступні джерела трансформацій:

1. Міжособистісні диспозиції (індивідуальні відмінності в орієнтаціях на просоціальність, індивідуалізм і суперництво).
2. Уявлення, які стосуються поведінки іншого.
3. Специфічні риси стосовно людських взаємин (відданість і довіра).
4. Соціальні норми: рівність, взаємність та справедливість [15, с. 358].

Як видно з наведеного переліку, базовим джерелом трансформацій є орієнтація на соціальні цінності. Виділяють вісім типів орієнтацій: альтруїзм, кооперація, індивідуалізм, конкуренція, агресія, а також — нігілізм, мазохізм та почуття власної неповноцінності. Кооперація представлена як тенденція до позитивного результату для себе та інших; конкуренція — як тенденція до досягнення переваги над іншими; індивідуалізм розуміється як намагання збільшити свої досягнення без чи з мінімальним урахуванням інтересів інших; альтруїзм — як намагання максимально зробити вигоду для іншого без чи з мінімальним урахуванням власних інтересів; агресія — як намагання мінімізувати переваги інших.

Як і модель ціннісних орієнтацій модель подвійного інтересу базується на двох поняттях: інтерес до власних результатів та інтерес до результатів іншого і представлена чотирма стратегіями переговорів (вирішення проблеми, поступка, протидія, бездіяльність). Останнім часом до цих двох моделей додана ще одна орієнтація — прагнення до досягнення рівності результатів. Це пояснюється тим, що у міжособистісній взаємодії, яка зорієнтована на співробітництво, важливим є дотримання принципів рівності.

Для нашого дослідження соціальних уявлень про ефективну взаємодію у соціумі дуже важливим є аналіз тієї нової якості, коли особистість виходить за межі власного інтересу і проявляє готовність до конструктивних дій з іншими. Поведінка іншого чи уявлення про поведінку іншого є важливою

детермінантою трансформації ситуації та поведінки особистості. Існує стійкий ефект: спостереження чи очікування некооперативної поведінки викликає у іншого відповідно таку саму некооперативну поведінку. І, навпаки, спостереження чи очікування того, що інша людина віддасть перевагу співробітництву, має тенденцію породжувати кооперативну поведінку у багатьох (але не у всіх), особливо в осіб, які демонструють просоціальну орієнтацію.

Стиль суперництва не втрачає права на існування, але у групових процесах особистість, зорієнтована тільки на цей стиль, не має шансів знайти собі партнера для співробітництва. Яку саме поведінку має демонструвати особистість залежить, насамперед, від конкретної ситуації та психологічних особливостей людини.

Кожна людина має пройти певний життєвий шлях і зробити свій вибір у ціннісному світі, поступово усвідомлюючи важливість користі та блага інших осіб (груп). Існують певні індивідуальні відмінності в орієнтаціях на просоціальність, індивідуалізм та суперництво, а переслідування суто особистого зиску часто зумовлено нерозумінням суті міжособистісної взаємодії та не сформованістю уявлень стосовно поведінки інших.

Отже, аналіз теоретичних джерел стосовно соціальних уявлень про взаємодію в суспільстві свідчить про велику розмаїтість підходів до проблеми, але безумовно об'єднувальним для всіх є акцент на значущості взаємодії як базового механізму формування і зміни соціальних уявлень.

Соціальні уявлення про взаємодію у суспільстві ми визначаємо як багаторівневий конструкт, який складається з трьох груп уявлень:

1. Уявлення про соціальну взаємодію. В цю базову групу входять уявлення особистості про соціальні компетенції; уявлення про комунікативні прийоми і засоби (комунікативна компетентність); уявлення про способи ефективної взаємодії з партнерами і опонентами; уявлення про вміння і навички відстоювання своїх прав та протидії маніпулятивним впливам різного характеру тощо.

2. Уявлення про ціннісно-сміслову спрямованість взаємодії. Цю групу утворюють уявлення, які відображають характер настановлень на взаємодію у спільноті (співробітництво, суперництво тощо) і свідчать про спрямованість особистості на просоціальні чи проіндивідуальні цінності, що пов'язано, насамперед, із змінами суспільних пріоритетів у період переходу від авторитарної системи до демократичної.

3. Особистісно зорієнтовані уявлення (бачення себе у взаємодії). Мова йдеться про уявлення себе в суспільстві як суб'єкта, спроможного впливати на перебіг подій у державі і бути відповідальним, а також, про уявлення особистості про власну життєву і громадянську позиції.

Індикаторами сформованості соціальних уявлень про взаємодії у суспільстві вважаємо:

- інтерактивну спрямованість особистості (домінування – партнерство, маніпуляція – діалог);
- характер настановлень на взаємодію (толерантність, згода — агресія, конфлікт);
- ціннісно-сміслову спрямованість суб'єктів взаємодії (просоціальні-проіндивідуалістичні цінності);
- спрямованість особистості на компетентну соціальну взаємодію (конструктивні – деструктивні стратегії опанування ситуацій);
- ставлення особистості до себе, інших, влади, держави (суб'єктно-об'єктне ставлення, інтернальна – екстернальна позиція).

6.2. Особливості уявлень молоді щодо ефективності способів та моделей соціальних взаємодій

Для вивчення уявлень учнівської і студентської молоді про ефективні способи та моделі соціальних взаємодій було проведено дослідження, яке спиралося на використання психосемантичного методу*. Респондентам

* Інститутом соціальної та політичної психології АПН України спільно з науковцями фонду “Освіта для демократії” у лютому 2004 року проведено всеукраїнське дослідження, у якому взяли участь 2517 респондентів (1754 дорослих і 763 старшокласники й студенти) з усіх областей України.

пропонувався ряд суджень, з якими потрібно було висловити свою згоду або незгоду. Передбачалась також альтернатива “важко відповісти”. На основі факторного аналізу відповідей респондентів були виділені фактори, що визначають семантичний простір значень щодо моделі продуктивної взаємодії [16]. Першим, найбільш інформативним, виявився фактор, позначений нами як “*визнання законів та цінностей, що регулюють суспільне життя*” (вклад у сумарну дисперсію — 23,4%).

Цей фактор ми пов’язуємо із формуванням у молоді настановлень діяти відповідно до вимог законності та справедливості, визнанням суспільних норм і правил, суспільних авторитетів, прийняттям цінностей демократії.

Другий фактор названо “*законослухняність та критично-вимогливе ставлення до влади*” (вклад у сумарну дисперсію — 22,7%). Не тільки вимогливе ставлення до влади характеризує взаємодію “особистість — влада”, але й здатність до підпорядкування та законослухняність. У сучасних умовах актуально говорити про політичну культуру участі, яка має в своїй основі насамперед культуру співробітництва і передбачає взаємодію між особистістю і владою на паритетних засадах. Розв’язання конфліктів, що виникають із представниками влади, має проходити в форматі діалогу з використанням дій, які спираються у своїй основі на позитив.

Вклад у сумарну дисперсію третього фактора — “*розуміння толерантності як неодмінної умови соціальних взаємодій*” — становить 17,9%. Прийняття молоді культурою толерантності може свідчити про усвідомлення нею можливості одночасного існування різних думок, переконань та ідей у суспільстві, терпиме ставлення до виявів людської різноманітності. У взаємодії з іншими та спільнотою — уміння йти на компроміс і плюралізм думок.

Четвертий фактор, вклад у сумарну дисперсію якого становить 13,6%, названо “*спрямованість на продуктивні способи взаємодії в суспільстві*”

(соціальна компетентність)”. У розвитку соціальної компетентності молоді людини велике значення набуває реальна залученість до громадсько-політичного життя, яка сприяє розвитку соціальної активності особистості, її відповідальності, компетентної поведінки та навичок і вмінь політичної участі.

П’ятий фактор, що забезпечує 12,1% вкладу в сумарну дисперсію, названий “спрямованість на інтернальну поведінку та індивідуальну свободу (автономність)”. Цей фактор ми пов’язуємо з розвитком особистості, здатної до самостійної побудови життя. Відповідальність і самостійність є центральним ядром, навколо якого повинна формуватись і сама стратегія життя. Замість екстернальної позиції “мені винні всі — батьки, учителі, держава” має домінувати інтернальна “я відповідаю за своє життя”.

Залучення молоді людини до розв’язання суспільних проблем пов’язане з останнім, шостим фактором – “усвідомлення себе суб’єктом спільноти” (вклад в сумарну дисперсію – 10,3%). Йдеться про розвиток особистості, яка усвідомлює, що спроможна впливати на ситуацію в державі, критично сприймає соціально-політичну інформацію, уміє протистояти тискові й різноманітним маніпуляціям і здатна самостійно вибудовувати власні моделі політичної поведінки та приймати рішення щодо участі в громадсько-політичному житті. Міра суб’єктності особистості “вимірюється” насамперед розвитком умінь і навичок обстоювання прав та конструктивної взаємодії з членами спільноти і представниками влади. Особистість спроможна робити вибір та ставити перед собою пріоритетні цілі в соціальних взаємодіях.

Аналіз результатів дослідження дав змогу визначити індикатори, за допомогою яких можна оцінювати ступінь сформованості уявлень учнівської та студентської молоді про способи соціальних взаємодій:

- ціннісно-сміслова спрямованість особистості (визнання нею законів та цінностей, які регулюють суспільне життя);
- прийняття особистістю культури толерантності як основної умови розвитку соціальних взаємодій; здатність до підпорядкування та

законослухняності особистості, які мають поєднуватися з вимогливим і критичним ставленням до влади;

- соціальна компетентність особистості, спрямованість на продуктивні способи взаємодії з іншими та спільнотою;
- інфернальна життєва позиція та спрямованість на індивідуальну свободу в побудові стратегії власного життя;
- суб'єктне ставлення особистості до себе, інших, спільноти; визнання своєї спроможності впливати на події в державі, не байдуже та відповідальне ставлення до всього, що відбувається у власному житті.

Формування уявлень про соціальну взаємодію — складний і багатогранний процес, який охоплює всі етапи соціалізації, яку проходить індивід у своєму особистісному зростанні. Афективні, когнітивні і конативні складові цього процесу тісно переплетені у різних сферах життєдіяльності особистості, а формування уявлень про взаємодії залежить від багатьох факторів, включаючи сімейне виховання, шкільну освіту, вплив ЗМІ, економічні та політичні умови життя тощо.

Одним із чинників формування уявлень про соціальну взаємодію виступає суспільствознавча освіта, зміст якої позначається на формуванні поведінково-процесуальних умінь учнів та їх соціальних компетенцій. З метою вивчення особливостей впливу освіти на формування соціальних уявлень молоді щодо способів взаємодій у суспільстві, було проведено експериментальне дослідження серед школярів 11-х класів.

Мета експерименту — дослідити вплив суспільствознавчої освіти на формування соціальних уявлень молоді про ефективні способи соціальних взаємодій. Контрольна група складалася із школярів звичайної загальної освітньої школи, а експериментальна група була представлена школярами, які впродовж двох років вивчали поглиблений курс суспільствознавчого циклу та брали участь у численних комунікативних тренінгах і рольових іграх.

Гіпотеза дослідження — школярі, зорієнтовані на набуття вмій і навичок просоціальної спрямованості, мають демонструвати ширший репертуар

варіантів розв'язання ситуацій та продуктивних способів взаємодій у соціумі. Прогнозувалось, що школярі експериментальної групи, які вивчали поглиблений курс “Громадянської освіти” впродовж двох років і брали участь у численних тренінгах та рольових іграх, набули більше вмінь та навичок просоціальної спрямованості, що й відрізняє їх від школярів контрольної групи.

Уміння і навички просоціальної спрямованості ми визначаємо як уміння і навички готовності особистості взаємодіяти з іншими в спільноті, конструктивно вирішувати складні та конфліктні ситуації (настановлення на розуміння і позитивне ставлення до опонента, контроль емоцій, співпраця, толерантність). Конструктивні способи розв'язання ситуацій — співпраця, згода, допомога, компроміс, договір, дискусія, діалог; неконструктивні — агресія, домінування, сварка, конфлікт, бійка, тиск, маніпуляція.

Методологічними засадами експериментального дослідження стали модель особистісно-ситуаційної взаємодії Ендлера Н. і Магнусона Д. та теоретичні розробки Ємельянова Ю.М. стосовно поняття “міжособистісна ситуація.”

У моделі особистісно-ситуаційної взаємодії Ендлера Н. і Магнусона Д. знаходимо більш розвинуте розуміння та прогнозування поведінки індивіда в різних ситуаціях, де:

- поведінка є функцією безперервного процесу взаємодії особистості і ситуації;
- особистість в інтерактивному процесі виступає активним цілеспрямованим діючим суб'єктом;
- детермінантами поведінки особистості є когнітивні та мотиваційні чинники;
- психологічне значення ситуації є для індивіда важливим детермінуючим чинником [17, с. 88].

Ситуації — це не просто обставини, у яких знаходиться індивід, а простір його взаємин із іншими, який відображений в образах, переживаннях та реалізується в активності особистості. Ситуація пропонує індивіду можливі

шляхи і засоби сприйняття світу, але вибір залишається за суб'єктом. Ємельянов Ю.М. розглядає поняття “міжособистісна ситуація” як концепт, що дозволяє співвіднести психічне функціонування індивіда з його реальною діяльністю в конкретних суспільних умовах. Люди проєктують ситуації і беруть участь у них на основі алгоритмів, які прийнятні у культурі даного суспільства та конкретного мікросередовища. Кожна міжособистісна ситуація має свої характеристики: мета учасників і структуру ситуації; ролі учасників; репертуар дій; патерни взаємодій; понятійний апарат; умови середовища; особливості комунікативних засобів [18, с. 73].

Набір ситуацій у нашому дослідженні сформувався завдяки аналізу особистих ситуацій молоді, які були презентовані ними в пілотажному дослідженні. Ці ситуації найчастіше виникають у просторі взаємодії з батьками, друзями, старшими, вчителями, стосуються інтеракцій в економічному і політичному просторі.

Стимульний матеріал включав шість ситуацій, що стосувались сфер: взаємодії з іншими в спільноті; взаємодії з батьками; взаємодії поколінь; взаємодії вчитель — учень; взаємодії в економічному просторі; взаємодії в політичному просторі.

Випробуванням пропонувалося написати якомога більше варіантів розв'язання цих ситуацій, при цьому відобразити по можливості поведінку всіх дієвих осіб та можливі наслідки в кожному конкретному випадку. Завдання виконувалось 40 хвилин (по 5-7 хвилин на кожну ситуацію).

Запропоновану методика можна віднести до інтерпретативних проєктивних з огляду на те, що “будь-яка стимульна ситуація, яка не структурована таким чином, щоб отримати однозначну, специфічну реакцію, може визвати проєктивний процес” [19, с. 133], а дослідницький прийом — до непрямих методів [15, с. 100].

Було отримано такі результати. Школярі експериментальної групи спромоглися на значно більшу кількість можливих варіантів розв'язання

ситуацій загалом. У середньому на кожного школяра експериментальної групи припадає по 2,94 ситуацій, тоді як в контрольній — по 2,09.

У ситуації “взаємодія з іншими” школярі контрольної групи запропонували більшу кількість варіантів розв’язання ситуацій, пов’язаних з непродуктивними формами (конфлікт, сварка, вербальна агресія), — 18,9% із загальної кількості варіантів (у експериментальній групі таких виявилось 13,6%).

У ситуації “взаємодія з батьками” школярі експериментальної групи запропонували 47,0% можливих варіантів розв’язання ситуації шляхом діалогу, компромісу на відміну від контрольної (усього лише 33,0% від загальної кількості). Репертуар розв’язання ситуацій контрольної групи відрізняється від експериментальної одним варіантом — “агресія з боку батьків” (вигнати з дому, покарати тощо), який не згадали випробувані експериментальної групи. Частка цього варіанту становить 8,9% від загальної кількості запропонованих.

У ситуації “взаємодія поколінь” школярі обох груп показали дуже схожі результати. Припускаємо, що велика кількість непродуктивних способів розв’язання цієї ситуації свідчить про нездатність молоді гальмувати агресивні дії та її невміння переключати агресію на іншу діяльність, що є результатом недостатнього досвіду за віком та наявності деструктивних настановлень у міжособистісній взаємодії (29,2% варіантів у контрольній групі та 29,8% в експериментальній). Ймовірно також, що стрімкі соціальні зміни, до яких не змогли адаптуватись представники старших поколінь, призвели до знецінення досвіду останніх в очах дітей, що й призвело до об’єктивного загострення конфлікту поколінь.

Репертуар уявлень школярів обох груп про способи розв’язання ситуації “вчитель — учень” відрізняється деякими варіантами. Варіант “вчитель виправляється і вибачається” запропонували тільки школярі експериментальної групи (6,7% від загальної кількості), а варіант “учень боїться сказати” — лише школярі контрольної групи (2,2%). Непродуктивні способи розв’язання ситуацій в обох групах школярів пов’язуються з діями вчителя: учитель виявляє агресію (знижує оцінку, обурюється, читає нотації, виганяє з класу тощо),

учитель ігнорує ситуацію. Неконструктивні дії вчителя фігурують у 47,7% варіантах розв'язання ситуації в експериментальній групі та у 35,6% в контрольній.

Припускаємо, що уявлення старшокласників обох груп про способи виходу із цієї ситуації деякою мірою відображають низький рівень розвитку партнерських відносин “учитель — учень,” які більше декларуються в сучасному освітньому процесі, ніж присутні.

У ситуації взаємодії в економічному просторі старшокласники експериментальної групи актуалізували 25,4% варіантів конструктивної взаємодії з адміністрацією магазину у формі діалогу та переговорів, на відміну від школярів контрольної групи, де таких виявилось лише 17,1%. Відстоювання прав споживача представники контрольної групи у більшості випадків пов'язують з конфліктом та агресивними діями (погрози, розбивання вітрини, вимагання грошей, побиття продавця) — 31,7% варіантів, в експериментальній групі таких було лише 19,1%. Припускаємо, що такі результати пов'язані, насамперед, з тим, що старшокласники не обізнані із правами споживачів і не мають навичок обстоювання своїх прав законним шляхом у будь-якій сфері.

У ситуації взаємодії в політичному просторі обидві групи школярів продемонстрували досить прагматичне ставлення, коли йшлося про протиставлення різних цінностей, понять (“гроші — політичні уподобання”). Варіант “іти на пікет заради грошей” прослідковуємо у 30,0% варіантів розв'язання ситуації, запропонованих експериментальною, та 22,7% — контрольною групою. Цей варіант в обох групах посідає перше місце. Варіант “відмова брати участь через політичні уподобання” посідає п'яту позицію в експериментальній групі (10,0%) та четверту — у школярів контрольної групи (13,6%). Компромісний варіант “спробувати заробити гроші іншим шляхом” становить 18,3% від загальної кількості варіантів в експериментальній групі і 13,6% — у контрольній.

Припускаємо, що такі результати пов'язані з віковими особливостями формування політичних уподобань школярів (15—16 років), невисоким рівнем

розвитку політичної культури загалом, а також економічним становищем самих старшокласників та їхніх батьків.

Загальні висновки

1. Варіанти розв'язання учнями запропонованих ситуацій можна поділити на дві групи. Першу ми пов'язуємо з моделями взаємодії просоціальної спрямованості, а другу — з моделями взаємодії проіндивідуалістичної і конфронтаційної спрямованості. До першої увійшли: діалог, співпраця, кооперація з батьками та друзями; звернення до інших по допомогу; дискусія, компроміс, поступка, пошук спільної мови, спроба вести розмову в конструктивному напрямі; переговори; відстоювання прав законними способами тощо. Друга включає: ігнорування, агресію вербальну, конфлікт, сварку, бійку, тиск, маніпуляцію, відмову поступитися, уникнення, відстоювання своїх прав шляхом агресивної поведінки тощо.

2. Як і очікувалось, школярі, що впродовж двох років вивчали поглиблений курс суспільствознавчого циклу, брали участь у численних комунікативних тренінгах і рольових іграх, показали значно ширший репертуар варіантів розв'язання ситуацій як у кількісних показниках, так і в представленості моделей взаємодії просоціальної спрямованості (таблиця 1).

Таблиця 1

Варіанти розв'язання ситуацій по типу просоціальної спрямованості

№	Варіанти розв'язання ситуацій	Кількість (експериментальна група)	Кількість (контрольна група)
1.	Поступка, пристосування	28	24
2.	Відмова з аргументацією	5	4
3.	Діалог, дискусія, переговори, компроміс	90	49
4.	Конструктивні дії (подання до суду, звернення до інших тощо)	19	17
	Усього:	142	94

3. У сприйнятті соціально-політичного життя старшокласники демонструють виражені індивідуалістичні та протестні тенденції. Кількісний показник

варіацій розв'язання ситуацій по типу проіндивідуалістичної спрямованості значно більший в обох групах випробуваних порівняно з показником варіацій розв'язання ситуацій по типу просоціальної спрямованості (таблиця 2).

Таблиця 2

Варіанти розв'язання ситуацій по типу проіндивідуалістичної та конфронтаційної спрямованості

<i>№</i>	<i>Варіанти розв'язання ситуацій</i>	<i>Кількість (експериментальна група)</i>	<i>Кількість (контрольна група)</i>
1.	Конфлікт, сварка, агресія, бійка	78	66
2.	Ігнорування, уникнення ситуації	79	44
3.	Відмова поступитися	8	5
4.	Поступка під тиском оточення	9	4
	Усього:	174	145

4. Значна кількість варіантів розв'язання ситуацій по типу проіндивідуалістичної та конфронтаційної спрямованості може свідчити про брак досвіду реальної залученості школярів у громадсько-політичні процеси; низький рівень сформованості вмінь і навичок ефективної протидії маніпуляціям, тиску; про невміння відстоювати власну позицію у складних конфліктних ситуаціях; про наявність деструктивних настановлень у міжособистісній взаємодії. Припускаємо, що такі результати пов'язані з віковими особливостями формування політичної культури загалом і свідчать про те, що настановлення на конструктивну взаємодію в суспільстві знаходяться у стані становлення і не змінюються так швидко, як би нам того хотілося.

5. Результати дослідження показали, що в обох групах випробуваних рівень розвитку соціальних уявлень старшокласників про взаємодію у суспільстві не відповідає демократичним нормам. Незважаючи на те, що в експериментальній групі ширше представлений репертуар просоціальних інтеракцій, одночасно в обох групах:

- бракує розуміння толерантності та партнерства, як необхідної умови соціальних взаємодій;

- відсутні чіткі уявлення щодо розуміння опонентів і ефективних способів взаємодії з ними (наявність деструктивних настановлень у міжособистісній взаємодії);
- продемонстровано низький рівень сформованості уявлень про себе як відповідальну людину за свої вчинки та розуміння себе як суб'єкта, який може впливати на власне життя і події у державі;
- відсутні уявлення стосовно компетенцій відстоювання своїх прав законним шляхом в економічній і політичній сферах;
- чітко не визначені ціннісно-сміслові пріоритети соціальних взаємодій;
- посилюються прагматичні і протестні тенденції у сприйнятті громадсько-політичного життя (спрямованість на непродуктивні способи взаємодії домінує).

Усі вищезазначені чинники гальмують розвиток уявлень молоді про ефективну взаємодію в спільноті. Не виключено також, що цей процес відбувається повільно через присутність у свідомості більшості стереотипів і настановлень на взаємодію часів авторитарної доби.

Виявлені особливості соціальних уявлень про взаємодію дають підстави прогнозувати, що адаптаційні процеси молоді у соціумі будуть відбуватися не швидкими темпами і вказують на те, що треба змінювати і вдосконалювати як зміст суспільствознавчої освіти, так і форми представлення наукових знань.

6.3. Просоціальні моделі взаємодії як чинник адаптивності особистості у суспільстві

Адекватні соціальні уявлення молоді про взаємодію в суспільстві сприяють адаптації до швидких його змін. Для цього розвиток уявлень має проходити в умовах:

- реальної залученості молоді до громадсько-політичного життя;
- розширення інтеракційного репертуару школярів і формування вмінь та навичок компетентної участі у взаємодії з іншими;
- розробки освітніх програм, які б допомагали набувати досвід активного і відповідального управління власним життям;

- розвитку настановлень на визнання безперечного пріоритету просоціальних цінностей.

Досвід участі може набуватись у тренінгах та рольових іграх, але *реальна залученість* молоді до громадсько-політичного життя більш ефективно сприятиме подальшому розвитку комунікативних компетенцій і вмій просоціальної спрямованості. У багатьох старшокласників вже є такий досвід завдяки участі у молодіжних та волонтерських організаціях, а в деяких навчальних закладах — в учнівському самоврядуванні.

Поширення конструктивних настановлень у міжособистісній взаємодії (толерантність, здатність до компромісу тощо) сприяти поступовому усвідомленню значущості цінностей просоціальної спрямованості у громадянському суспільстві.

Формування уявлень про соціальні компетенції школярів найбільш ефективно може відбуватися у такому розвивальному інтерактивному просторі, який дає особистості можливості:

- *спробувати різні способи поведінки з правом на помилку;*
- *отримувати підтримку та допомогу у випадках, коли робляться помилки;*
- *розвивати нові способи поведінки у процесі досягнення значущої мети;*
- *спостерігати за рольовими моделями на прикладі реальних людей, пробувати інші способи мислення та поведінки;*
- *отримувати винагороду у вигляді визнання та обговорення досягнень*
[13, с. 202].

Пріоритетну роль у створенні розвивального інтерактивного простору в школі мають відігравати активні методи навчання, що стимулюють творчість, ініціативу, самостійне мислення та базуються на принципі багатосторонньої взаємодії. Це різноманітні види дискусій, ситуаційно-рольові ігри, мозкові атаки, організація проєктів, видання газет, журналів тощо.

На рівні молодшого шкільного віку рекомендовано використовувати спрощені педагогічні задачі-вправи, ігрові ситуації, для підлітків — більш складні форми ділових і рольових ігор, дискусії тощо [20]. Старшокласників залучати до тренінгової роботи, яка має бути спрямована на:

- розширення інтеракційного репертуару;
- формування вмінь та навичок компетенцій участі у міжособистісній взаємодії;
- розвиток здатності конструктивної взаємодії та гнучкості в конфліктних ситуаціях і розуміння свого опонента;
- розвиток компетенцій відстоювання власної позиції, поглядів, протистояння маніпуляційним впливам (реклама, різні види агітації, PR- кампанії тощо).

Формування уявлень про соціальні компетенції залежить від багатьох чинників, в тому числі і від уявлень особистості про уряд, громадянина, демократію та цінності спільноти. Суспільствознавча освіта має зайняти своє чільне місце у набутті школярами досвіду активного управління власним життям. Знання про права, свободу, відповідальність, активну громадянську позицію тощо допоможуть молодій людині у формуванні уявлень щодо ефективних способів та моделей соціальних взаємодій.

З іншого боку, на вибір культури взаємодії великий вплив мають традиції і стереотипи, які домінують у спільноті. Визначення ціннісних пріоритетів і настановлень на взаємодію в суспільстві залежатиме від того, яким чином буде проводитися державна політика не тільки стосовно освіти загалом, а й інших галузей розвитку в соціальному, економічному й політичному просторі.

Література

1. Андреева Г.М. Психология социального познания. — М.: Аспект-пресс, 2000. — 228 с.
2. Когнитивная психология / Под.ред.В.Н.Дружинина. — М.: ПЕР СЭ, 2002. — 480 с.
3. Холодная М.А. Когнитивные стили как проявление своеобразия индивидуального интеллекта. — К.: УМК ВО,1990. — 75 с.
4. Либин А.В. Дифференциальная психология. На пересечении европейских, российских и американских традиций. — М.: Смысл, 2000. — 549 с.
5. Джидарьян И.А. Счастье и удовлетворенность жизнью в русском обществе // Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики. Под. ред. К.А.Абульхановой. — М., Изд-во «Инст.псих. РАН»,1997. — С.187 —223.
6. Тихомандрицкая О.А., Дубовская Е.М. Особенности социально-психологического изучения ценностей как элементов когнитивной и мотивационно-потребностной сферы. (Методические аспекты) // Мир психологии. — 1999. — №3. — С.80 —90.
7. Васютинський В.О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного українського суспільства // Збірн. Наук.праць Ін-т.психол.ім.Г.С.Костюка АПН Укр./За ред.С.Д.Максименка. Т. VIII, вип.6. — К., 2006 — С.40 —45.
8. Абульханова-Славская К.А. Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования // Психол. журнал. — 1994 — Т.14. — №4. — С.39 — 55.
9. Журавлева Н.А. Динамика ценностных ориентаций молодежи в условиях социально-экономических изменений // Психол.журн. Т.27. — 2006.—№1.— С.35—53.
10. Волочков А.А., Ермоленко Е.Г. Ценностная направленность личности как выражение смыслообразующей активности // Психол. журнал. — том 25. — №2. —2004. — С.17 —33.
11. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. — М.: Че Ро, 1997.
12. Рюмина Л.И. Влияние манипулятивных установок личности на взаимопонимание //Мир психологии. — 2001. — №3 — С.88—93.
13. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: Пер. с англ. — М.:Когито-Центр, 2002. — 306с.
14. Васютинський В.О. Інтеракційна психологія влади. — К., 2005. — 492 с.
15. Хьюстон М., Штребе В. Введение в социальную психологию. Европейский подход / Пер. с англ. — М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2004. — 622с.
16. Жадан І., Кисельов С., Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні.Метод.посібник. — Київ: Тандем, 2004. — 80 с.
17. Бурлачук Л.Ф., Михайлова Н.Б. К психологической теории ситуации // Психол. журн. — 2002. — том 23, №1. — С.5 —17.
18. Ємельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. — 167 с.
19. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика личности. — К.: Здоровья, 1989. — 168 с.

20. Матвієнко О.В. Метод конкретних педагогічних ситуацій.— К.: Українські пропілеї, 2001. — 300 с.

7. Соціальні уявлення про громадянськість в структурі громадянської компетентності учнівської молоді

С.І.Позняк

7.1. Сучасний суспільний контекст і концепція громадянськості

Кінець ХХ століття позначився значними геополітичними, соціальними, економічними і культурними змінами в країнах Європи, як і в цілому в світі. Серед них:

- розпад існуючих політичних систем та розбудова нових;
- швидке переміщення населення в межах та поза межами національних кордонів, зростання різноманітності та багатомовності населення;
- падіння авторитету традиційних політичних інститутів і пов'язаний з цим спад довіри населення до політичної діяльності;
- вплив глобальної економіки на соціально-економічні та політичні інститути та зв'язки, перерозподіл влади;
- зростання визнання прав корінного населення та меншин;
- зміна ролі та статусу жінки в суспільстві;
- формування так званого “суспільства знання” та пов'язана з ним необхідності в неперервній освіті;
- зростання населення та його наслідки для оточуючого середовища та інші.

В результаті цих суспільних процесів загострилися проблеми, що є характерними для розвинених демократій і поступово набувають значення в пострадянських країнах. Це проблеми так званого *дефіциту демократії*, який виявляється в падінні інтересу до участі в політичному житті та громадянському суспільстві, що позначається на кількості громадян, які беруть участь у виборах на місцевому і національному рівнях; *поширення індивідуалізму* як характерної риси капіталізму, що веде до антисуспільної поведінки та насильства особливо серед молоді; зростання соціального та культурного *багатоманіття* громад та суспільств у цілому, що викликає занепокоєння зростаючим рівнем дискримінації, расизму, нетерпимості;

зміненням *парадигми громадянства*, яке виходить за кордони національного і може розглядатися як “європейське”, “транснаціональне”, “космополітичне” [1].

Усі ці проблеми торкаються таких складних понять, як плюралізм, полікультурність, багатоманітність, толерантність, соціальна однорідність, колективні та індивідуальні права і обов’язки, свобода, соціальна справедливість, самоусвідомлення (національне, європейське, глобальне), що є ключовими для сучасного розуміння сутності громадянськості.

Соціальні й політичні перетворення, особливо ті, що пов’язані зі зміною парадигми громадянства й зростаючою культурною багатоманітністю європейських країн, а також створенням європейського громадянства, призвели до критичної переоцінки та перегляду традиційних концепцій громадянськості, вивчення його досі недосліджених вимірів та вироблення нових підходів до інтерпретації поняття.

З метою концептуалізації багатоманітності підходів до розуміння громадянськості Маклоклін [2] пропонує розглядати її як *контініум*, а не чисте поняття, в межах від мінімальної до максимальної його інтерпретації згідно з політичними поглядами і відповідним розумінням самого поняття демократії. Він виокремлює чотири *основні складові поняття «громадянськість»*: ідентичність, чесноти, які вимагаються від громадянина, ступінь очікуваного від особи політичного залучення і соціальні передумови, які вважаються необхідними для ефективного громадянства, - і пропонує порівняти їх мінімальну й максимальну інтерпретацію. Так *ідентичність* в мінімальній інтерпретації розглядається в формальному, правовому, юридичному плані, що передбачає статус громадянина і відповідні права в громаді на основі верховенства права. В максимальній інтерпретації ідентичність є соціальною, культурною і психологічною категорією, що передбачає усвідомлення громадянином своєї приналежності до громади, причетності до її демократичної культури через права та обов’язки, відповідальність і прагнення до загального блага. Щодо *чеснот*, то відповідно до мінімальної інтерпретації

вони складаються з лояльності та відповідальності, тобто громадянин має бути законослухняним і має турбуватися про інших. Максимальна інтерпретація передбачає ширше розуміння лояльності і відповідальності: громадянин активно досліджує соціальне оточення з точки зору загальнолюдських цінностей і прагне до створення соціальних умов, що зможуть краще їх забезпечити. *Ступінь очікуваного від особи політичного залучення* варіює від низької в мінімальній інтерпретації, відповідно до якої громадянин є приватною особою, завданням якої є виважено голосувати під час виборів, до високої в максимальній, яка передбачає широку участь громадян в політичних процесах. Щодо *соціальних передумов*, то згідно з мінімальною інтерпретацією вони створюються автоматично формальним наданням громадянства, а максимальна орієнтується на активне перетворення соціальної дійсності з метою досягти реального забезпечення статусу громадянина.

Широким є також сучасне розуміння поняття громадянства щодо його вимірів. Його пропонується розглядати в наступних площинах [3]:

- політичній – участь у процесі прийняття рішень та використання політичної влади;
- правовій – знання та використання прав громадянина та дотримання його обов'язків;
- культурній – повага до історії і культури інших народів, внесок у розбудову мирних міжнаціональних відносин;
- соціальній та економічній – боротьба з бідністю та відчуженням, пошук нових форм праці і зміцнення громади, виявлення економічних чинників розвитку демократичного суспільства;
- європейській – усвідомлення єдності та багатоманітності європейської культури, навчання жити в європейському контексті;
- глобальній – усвідомлення та сприйняття глобальної солідарності.

Проте зрозуміло, що громадянськість не є універсальним й універсально валідним поняттям – існує стільки ж концепцій громадянськості, скільки й політичних теорій і культур.

У кожному суспільстві існують історичні, соціальні й політичні конструкти й інститути, що продукують різні, а часто й конкуруючі типи громадян і громадянськості. Різноманітність ідеологічних уявлень, що передаються цими концепціями можна досліджувати через аналіз суспільної політики та державного дискурсу. Шляхом надання, підтримки або стримування певних типів ставлень громадян, державні агенції потенційно конструюють відповідні типи політичних суб'єктів.

7.2. Соціальні уявлення про громадянськість

Соціальні уявлення про громадянськість формуються в процесі взаємодії між сприйняттям соціального та політичного оточення на рівні буденої свідомості і стандартними моделями громадянства/громадянськості. Вони визначають розуміння особистістю сутності суспільних процесів та суспільнорелевантних соціальних категорій, взаємин між громадянами, соціальними групами та суспільством (нацією), правовими та політичними інститутами держави, а також ступінь усвідомлення необхідності залучення до різних сфер суспільного життя.

Згідно з теорією соціальних уявлень [4, 5], розмірковування та спілкування кожного дня щодо суспільних процесів обов'язково передбачає певне спільне розуміння даних процесів сторонами, залученими до цих. Символічні правила, що встановлені між соціальними групами, породжують конструкти спільного знання. Тому важливим етапом кожного дослідження соціальних уявлень є пошук спільної матриці або когнітивної організації явища, що досліджується. Проте, як відмічає Дуаз (1993), теорія соціальних уявлень не передбачає того, що окремі особи, які належать до певної групи, обов'язково мають однакові погляди. Кожна особа може відрізнятись силою відстоювання різних думок, ставлень або стереотипів. Теоретики ж соціальних уявлень шукають спільні для окремих людей та соціальних груп концепти змісту і значень, що репрезентують соціальні проблеми, зокрема проблему громадянськості. Хоча значення понять “громадянськість”, “демократія”, “права людини” не визначаються і ніколи не будуть визначатися однаково без

винятку всіма, можна говорити про наявність спільного способу інтерпретації та концептуалізації цих абстрактних явищ.

Системи, що регулюють значення, не стабільні та незмінні соціальні когнітивні конструкції. Вони трансформуються як функції історичних подій та політичної боротьби. Такі варіативні системи знаходять своє відображення в колективних реаліях, у різному соціально-психологічному досвіді, зумовленому історичним контекстом [6].

Іншими словами, теорія соціальних уявлень надає теоретичні рамки для вивчення колективних процесів вироблення значення у репрезентативному полі шляхом визначення спільних когнітивних структур, що є результатом дослідження та пояснення різниці індивідуальних та групових уявлень про спільні рамки значень. (Такий підхід пов'язаний з соціальним детермінізмом та методологічним індивідуалізмом, які характеризують більшість сучасних досліджень суспільної думки [7, 8]).

На основі загальнотеоретичного підходу до визначення та дослідження соціальних уявлень Карін Бахманн і Крістіан Старкле пропонують підходити до соціальних уявлень про громадянськість [6], принаймні в західноєвропейському контексті, із принципів формування суспільної думки щодо держави загального добробуту [9]. Вони структуровані в двох вимірах, що характеризують буденні уявлення суспільства. З одного боку суспільство сприймається як *суперечність міжгрупової* (інтергрупової та інтрагрупової) *динаміки* (рушійних сил); з іншого, воно сприймається відносно *розподілення символічних та протилежних їм матеріальних ресурсів*. Саме через ці виміри сприйняття ми репрезентуємо та розуміємо наше соціальне оточення. Ці дві системи уявлень зветься *соціетальними* уявленнями (особливий тип соціальних уявлень, що структурує значення, які приписуються антагоністичним соціальними силам) [9].

Стосунки між групами і в групах. Уявлення про суспільство з точки зору міжгрупової динаміки приводить до сприйняття соціальних груп як визначених окремих сутностей, що протистоять одна одній, як дві команди у грі в футбол.

Кордони соціальних категорій вважаються непорушними або, принаймні, чітко визначеними. Важко, часто навіть неможливо перейти від однієї категорії до іншої в випадку, коли належність до групи визначено [10]. Кожна особа віднесена до певної категорії як носій колективних рис, що вона поділяє з іншими членами групи. Це етнічність, національність, стать, раса або культура. Різниця між індивідами розглядається як категоріальна різниця, що відображена в спільних упередженнях та стереотипах. Соціальний статус взаємодіючих груп дуже часто асиметричний і може бути в межах, наприклад, відношення між меншістю і більшістю або між підлеглою та пануючою групою [11]. Відносини між групами, окрім інших факторів, визначаються ступенем сумісності їх інтересів, цілей та ідентичностей [10]. Відповідно до цього ступеню, вони можуть бути дружніми або ворожими, конкуренцією або співпрацею. В такій асиметричній системі, більшість або домінуюча група намагається зберегти існуючий соціальний устрій, що виправдовує її домінуючу позицію, в той час як меншість або маргінальні групи (принаймні ті, що вважають свій статус незаконним та несправедливим) намагаються поставити під сумнів існуючий соціальний лад і протестують проти своєї залежної позиції шляхом ствердження та захисту своєї ідентичності від пануючої групи [12].

Уявлення про суспільство з точки зору внутрішньогрупової (інтрагрупової) динаміки призводять до такого сприйняття суспільства, в якому належність до будь-якої підгрупи суспільства (наприклад, етнічної або релігійної) вважається менш значущим, ніж належність до групи, що визначається радше індивідуальними, ніж категоріальними рисам. Група друзів або будь-яка група, що об'єднує людей на основі спільності інтересів та думок, є прикладом таких груп. З погляду інтрагрупової динаміки, група організована зсередини і не має ймовірного відношення до будь-якої іншої групи поза її межами. Коли суспільство сприймається як інтрагрупа, його члени апріорі вважаються рівними. Проте, незважаючи на декларовану рівність членів інтрагрупи або саме з причини декларованої рівності, всередині групи

спостерігаються прояви соціальної диференціації та ворожості, оскільки критерії участі в ній передбачають певні очікування від її членів. За інтрагруповою логікою група намагається зберегти свою цілісність шляхом підтримання гармонії та порядку в ній [11]. Для досягнення внутрішнього порядку від членів інтрагрупи очікується повага та підкорення спільним нормам та цінностям, а коли члени групи не дотримуються цих норм та цінностей, виникає загроза цілісності групи. Тому відхилення від внутрішньогрупових норм карається іншими членами групи. Більш того, суспільний лад за інтрагруповою логікою ґрунтується на нормативній системі, яка винагороджує «добрих» членів, які сприяють її внутрішньому порядку, і карає прямо чи опосередковано «поганих» членів, які не дотримуються норм або «відрізняються» від інших. Але на відміну від міжгрупової динаміки, процеси соціальної напруженості та диференціації визначаються індивідуальними характеристиками та поведінкою членів групи, а не їх категоріальною приналежністю (як-то стать, етнос тощо).

Символічна диференціація в протилежність матеріальній диференціації. Динаміка в групах і між групами виявляється в різних формах у залежності від природи ресурсів, що є предметом інтересу груп, які і визначають суть та межі конфлікту в суспільстві: стосуються вони перерозподілу матеріальних ресурсів і інтересів або символічних інтересів, таких як утвердження соціальної ідентичності [13], політичної участі групи або визнання окремої культури групи [10]. Соціетальні конфлікти, що виникають з причин дотримання певних норм (наприклад, толерантності до багатоманітності та поваги до «того, що відрізняється») або відхилення від них, априорі не залежать від матеріальних ресурсів, що ними володіє група, та її статусу. Етнічні вимоги часто зосереджуються на проблемі політичної репрезентації та процедурних вимогах, що визначає скоріше політичний, аніж матеріальний статус підгруп у середині більшої національної групи - суспільства. Проте соціетальні конфлікти, що виникають з причин боротьби за перерозподілення ресурсів, мають на меті виправити матеріальну нерівність та соціальну стратифікацію. Матеріальні

ресурси визначають соціальний статус особи та групи на ієрархічних соціальних сходинках, на яких завжди є ті, які знаходяться вище й нижче, мають більше й менше. Для вивчення концепцій громадянськості ці дві моделі соціетальних уявлень (символічне в протилежність матеріальному) мають особливе значення, оскільки побудова групової ідентичності та соціальний лад нації-держави тісно пов'язані із соціальними конфліктами та боротьбою за перерозподіл матеріальних ресурсів.

Старкле та інші [9] вважають, що взаємодія між цими двома вимірами соціетальних уявлень приводить до чотирьох концептуальних планів бачення суспільства, що, принаймні в західних демократіях, значним чином визначає варіації в уявленнях про державу та громадянство/громадянськість (Таблиця 1). Це соціальний порядок і безладдя, ринок і неефективність, різноманітність і дискримінація, соціальна справедливість і панування.

Таблиця 1. Модель соціетальних уявлень суспільства

	Символічні ресурси	Матеріальні ресурси
<i>Інтрагрупове сприйняття</i>		
<i>Сприйняття суспільства</i>	ПОРЯДОК БЕЗЛАДДЯ	РИНОК НЕЕФЕКТИВНІСТЬ
<i>Легітимність членства в групі/антагонізм</i>	дотримання групових цінностей/"добрий" і "поганий"	Рівність, справедливість/"переможці" і "ті, які програли"
<i>Критерії членства</i>	моральність	успіх
<i>Відношення влади/індивідуальна згода</i>	авторитаризм - конформізм	меритократія - індивідуалізм
<i>Міжгрупове сприйняття</i>		
<i>Сприйняття суспільства</i>	РІЗНОРІДНІСТЬ ДИСКРИМІНАЦІЯ	СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ПАНУВАННЯ
<i>Легітимність членства в групі/антагонізм</i>	колективна ідентичність/групове і позагрупове	влада/пануючі і підлеглі
<i>Критерії членства</i>	ідентичність, культура	соціальний статус, багатство
<i>Відношення пануючої групи</i>	дискримінація	панування
<i>Вимоги меншин</i>	визнання	перерозподіл

Будь-яку соціальну проблему можна пояснити з точки зору одного або комбінації декількох соціетальних уявлень, наведених вище. Для прикладу розглянемо різні способи міркування про "іноземців" на Заході. По-перше, їх можуть вважати загрозою суспільному порядку, в наслідок чого члени більшості можуть просити їх "адаптуватися" до цінностей корінного населення (логіка суспільного порядку). Або іноземців можуть вважати ледащими утриманцями, які намагаються заволодіти ресурсами, не роблячи внесок до національної економіки та загального добробуту (логіка ринку). Також вони можуть вважатися "іншими" порівняно з культурою корінного населення і, таким чином, залишатися за визначенням довічними "аутсайдерами" (логіка різноманітності). Насамкінець, на національному ринку праці іноземців можуть розглядати як суперників, які займають робочі місця, що могли б бути наданими місцевому населенню (логіка соціальної справедливості).

Такий підхід до дослідження соціальних уявлень дозволяє з'ясувати те, як громадяни оцінюють свою власну ситуацію в суспільстві, дослідити, якою мірою їх відчуття ризику (стати жертвою, бути безробітним) та власної ефективності, шляхи споживання інформації ЗМІ, політична активність (через дебати та дискусії) і готовність до участі в колективних діях впливають на формування думки щодо політики уряду в усіх сферах суспільного життя та його відповідальності. Останнє особливо важливе для пострадянських країн, де державні інститути слабкі і в більшості випадків не можуть гарантувати основні права громадян та їх соціальний захист. Тому особлива увага має приділятися тому, чого саме звичайний громадянин очікує від державних інститутів.

Безперечним є існування взаємозалежності між соціальними уявленнями і політикою, що спрямована на підтримку цих уявлень. Нариклад, уявлення про безладдя в суспільстві має призводити до підтримки заходів щодо його усунення (наприклад, посилення ефективності діючих державних інститутів) або санкцій щодо «поганих» громадян (наприклад, правопорушників); уявлення про те, що етнічна різноманітність представляє загрозу для суспільства, може

обумовлювати підтримку позиції більшості та застосування заходів проти розширення прав меншин.

7.3. Роль соціальних уявлень про громадянськість у процесі адаптації до соціальних змін

Розуміння соціальних уявлень про громадянськість як результату кореляції між буденним сприйняттям соціального та політичного оточення і стандартними моделями громадянства/громадянськості, що конструюються за допомогою агентів політичної соціалізації певною суспільною політикою з метою забезпечення її ефективності, дозволяє розглядати їх як важливий чинник соціальної адаптації громадян, роль якого значно зростає в часи соціальних та політичних перетворень, якими відзначений кінець минулого і початок нинішнього століття, та подолання та/або кращого пристосування до їх соціальних наслідків.

Так у країнах Європейського Союзу в зв'язку з процесом європейської інтеграції особливо актуальною стала проблема релевантності теорії соціальних уявлень і соціальної ідентичності для розуміння процесу формування геополітичного самоусвідомлення особистості. (Azzi, Bertossi, Breakwell, Brewer, Cinnirella, Doise, Hoensey, Klein, Lisata, Philogene, Rutland, Vala та інші).

У світлі сучасних дебатів щодо майбутнього статусу громадян країн Євросоюзу – подвійне громадянство або єдине європейське громадянство в межах федеральної Європи – нинішня ситуація характеризується скоріше подвійною категоризацією, а не переходом від національного до європейського рівня ідентифікації [14]. Проте соціальні уявлення не завжди відтворюють формальні визначення, і два громадянства – національне і європейське – на рівні соціальних уявлень можуть розглядатися як конфліктні, що перешкоджатиме розвитку почуття європейської ідентичності [15]. В цьому контексті досліджується національна модель громадянськості і те, як різні форми соціальної підтримки в межах суспільства (соціальні, класові групи, вік, сім'я, школа тощо) впливають на соціальні уявлення, а також роль національної моделі як джерела соціальної когнітивної підтримки в розвитку уявлень про

європейську громадянськість і значення цієї кореляції для європейського інтеграційного процесу.

Дослідження релевантності соціальних уявлень про громадянськість і соціальної ідентичності обистості є гострою і для України, що, насамперед, пов'язано з набуттям Україною незалежності і формуванням нової національної ідентичності, а також зі зміною суспільно-політичного устрою держави, що спричинила докорінні зміни в суспільній свідомості та соціальній практиці. Демократизація політичних відносин, демонополізація економіки та розбудова ринкової економіки, з одного боку, створили соціально-економічні та політичні умови для розкриття потенціалу особистості, вивільнення ініціативи і активізації участі громадян у суспільних процесах, а з іншого, призвели до глибокої зміни базових процесів життєдіяльності соціуму через нерівність соціальних можливостей різних соціальних груп, яка виникла внаслідок суспільних трансформацій.

Ця нерівність визначається не тільки соціально-економічним параметром, а й здатністю-нездатністю різних груп суспільства брати участь у соціальному житті і адаптуватися до соціальних змін [16].

Автомізація суспільства вимагає росту прагматичності індивідуальної свідомості. В умовах соціальних змін, на думку Абульханової [16], необхідні не стільки конкуруючі сили і ідеї для вироблення розумної, зверненої до реальності свідомості, скільки постановка проблеми. Але ці проблеми вже майже не ставить суспільна думка. Тому, видається, що реальним шляхом їх народження й актуалізації є індивідуальна свідомість.

На основі теорії соціальних уявлень С. Московічі, за якою вони є ведучою та єдиною характеристикою суспільної та індивідуальної свідомості [17], К. Абульханова вивчила специфіку російського менталітету в цілому, а також те, як змінився його стан в період різких соціальних змін. Результати вивчення, представлені в статті «Российский менталитет: кросс-культурный и типологический подходы» [16], незважаючи на їх специфічність, цікаві для нашого дослідження з погляду визначення місця і ролі соціальних уявлень у

здатності особистості до адаптації і, відповідно, завдань освіти, яка справляє цілеспрямований вплив на формування уявлень молоді, щодо соціальної адаптації особистості.

Автор пропонує розглядати російський менталітет/свідомість як сукупність особистісно-орієнтованих (уявлення про відповідальність, професійну діяльність, приватне життя, інтелект) та соціально-орієнтованих (моральних, економічних, політичних, правових) уявлень, які в цілому характеризують зв'язок «я – суспільство» і відповідні ціннісні орієнтації особистості, і які ми могли б категоризувати як громадянські уявлення. Щодо здатності особистості до адаптації, то її разом з ідентичністю, співвідношенням «я-інший», «ми – група», активністю (поведінкою), задоволеністю-незадоволеністю (оптимізмом-песимізмом) та здатністю вирішувати проблеми віднесено до так званих (за Московічі) функціональних, життєвих, соціальних «розв'язувальних можливостей свідомості й мислення», іншими словами, регуляторних механізмів свідомості.

Окрім такої загальної характеристики свідомості, пропонується типологізація свідомості, соціального мислення¹ за комплексом 4-х параметрів: уявлення про зв'язок «я-суспільство», здатності до проблематизації, характеру цінностей, оптимізму-песимізму, які в свою чергу визначають здатність або нездатність особистості (групи) адаптуватися до соціальних змін. Уявлення «я-суспільство» є центральним (вихідним) параметром типології [18]. Як зазначає Абульханова, «в індивідуальній свідомості присутні одночасно і глобалізація - як уявлення свого зв'язку з суспільством і диференціація, що проявляється в конкретизації уявлень про свій спосіб зв'язку з суспільством» [16, 24]. Конкретний спосіб зв'язку «я» і суспільства в основному відрізняється уявленням про себе як суб'єкта або об'єкта. Характерною рисою уявлення про себе як об'єкта є те, що особистість вважає, що нею керують, від неї нічого не залежить, а отже що вона не може впливати на соціальні процеси. Такі самі

¹ Соціальне мислення особистості розглядається як функціональний механізм її свідомості, її “робота”, а його продуктивність або репродуктивність полягає у постановці та розв'язанні соціальних, життєвих задач.

уявлення – у категоріях суб'єкту або об'єкту – мають особистості і про суспільство, державу.

На основі вищезазначеного було виділено 4 типи свідомості: суб'єкт-об'єктна, суб'єкт-суб'єктна, об'єкт-суб'єктна і об'єкт-об'єктна. Особистості з *суб'єкт-об'єктною* свідомістю відрізняються відсутністю протиріч у системі цінностей, проблемним мисленням, оптимістичною перспективою, а отже і високим ступенем адаптивності. *Суб'єкт-суб'єктна* свідомість відзначається протиріччям цінностей, здатністю вирішувати абстрактні, а не конкретні соціальні проблеми, песимізмом і, відповідно, проблемною адаптивністю. *Об'єкт-суб'єктна* свідомість характеризується протиріччям цінностей, песимізмом, здатністю до вирішення конкретних проблем, пов'язаних з вузькою сферою діяльності і, як слідство, нездатністю до адаптації. І останньому типу – *об'єкт-об'єктній свідомості* – притаманна цілісна система цінностей, але така, що не відповідає цінностям відповідного етапу розвитку суспільства, здатність до констатації проблем, але не до їх розв'язання і, як результат, подвійна неадаптованість [16].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що саме соціальні уявлення виконують реальну життєву і соціальну функцію. Ця функція, з точки зору соціальної адаптації, в одних випадках виявляється позитивною, в інших – негативною, малопродуктивною.

Здатність особистості до соціальної адаптації залежить від способу використання нею своїх інтелектуальних здібностей у реальному житті, від постійності інтелектуальних занять, від потреби постійно мислити. Вона залежить від ставлення особистості до соціальної дійсності, її життєвої позиції, установок, цінностей, орієнтацій, які вона визначає. Позитивне, активне ціннісне ставлення до соціальної дійсності, потреба брати участь у значущих соціальних процесах і змінах сприяє усвідомленню сутності того, що відбувається. Пасивне або негативне відношення до соціальної дійсності блокує потребу шукати конструктивні рішення і, взагалі, структурно, послідовно аналізувати проблему. Одночасно неусвідомлені упередження будь-якої групи

часто стають перешкодою навіть для проникнення в свідомість суспільних проблем, не кажучи про прагнення до долучатися до їх розв'язання. Важливим фактором є також запит суспільства на інтелект особистості.

Абульханова підкреслює, що *адаптованість* особистості/групи до суспільних змін фактично означає участь або неучасть у здійсненні самих цих змін і проявляється у особистісній активності або пасивності, яка, в свою чергу, залежить від активності або пасивності свідомості, можливості визначення цілей, інтерпретації себе лише як залежного учасника або суб'єкта того, що відбувається [16].

Розглядаючи соціальність як природжену властивість особистості, підкреслимо, що соціальна адаптація є не тільки процесом активного пристосування, а й активного розвитку особистості. Хоча, як зауважував Пол Б. Болтс, будь-якому процесу розвитку характерна внутрішня динаміка набуття і збитків [19].

7.4. Громадянська освіта як чинник формування соціальних уявлень учнів і як технологія підвищення їх соціально-адаптивних можливостей

Звернемося до шкільної освіти з метою окреслення її ролі в процесі формування соціальних уявлень і забезпечення соціальної адаптованості особистості, а також освітніх технологій, які застосовуються з цією метою.

Школа завжди виконувала потрібну функцію: навчання, виховання та підготовки дітей до життя в суспільстві. Це означає надання учням певних знань, досвіду, вмінь та навичок в межах загальноновизнаних академічних дисциплін – рідної мови і літератури, математики, природничих наук, історії, іноземних мов, географії, економіки та інших, а також створення можливостей для опанування ними правил життя в суспільстві, етичних та моральних норм і стандартів, які не тільки формують уявлення дітей про людину і суспільство, але й самі будуються на цих уявленнях.

Якими б не були інституційні та педагогічні рішення для виконання цих функцій, на даному етапі розвитку суспільства вони підлягають перегляду,

особливо ті, що стосуються громадянської освіти учнів і формування їх соціальних уявлень.

Ця сфера особливо уразлива щодо ускладнень та конфліктів, оскільки вона торкається спірних питань, а саме людських стосунків, уміння жити разом у взаємоповазі до прав інших, шляхів контролювання насильства та розв'язання конфліктів, владно-підвладних стосунків між людьми, групами та інституціями. Діяльність школи в цій сфері здійснюється під постійним тиском і в ситуації протиріччя, оскільки вона завжди намагалася надати послідовну освіту, що сприяла б формуванню цілісної картини світу в протизвагу до образів, які виробляються різними сферами суспільної діяльності і породжують відчуття фрагментарності та безпорадності, одночасно створюючи ілюзію того, що ми є часткою цього обширного світу і знайомі з ним [20].

У сучасних умовах стало цілком очевидно, що школа як суспільний інститут і один з головних агентів соціалізації молоді мала відреагувати на зміни, що сталися в суспільстві, та запропонувати своє рішення щодо адаптації молоді до нових реалій суспільного життя. Це стало причиною освітніх реформ у більшості європейських країн, які почалися наприкінці минулого століття і торкнулися не тільки змісту та методики шкільної освіти, але й перегляду ролі та завдань школи в цілому. Особливе місце займає реформа суспільствознавчої освіти, що містить значний потенціал щодо громадянської освіти учнів, цінність і необхідність якої часто переосмислюється саме в часи суспільних трансформацій.

Школа надає учневі систематичну освіту, яка сама по собі є дуже важливим елементом соціалізації, окрім того, школа зобов'язана підготувати людину до життя в суспільстві і в більш широкому сенсі [21]. Вона розвиває первинні уявлення людини як громадянина, а отже сприяє (або заважає) його входженню в громадянське життя. Школа розширює можливості дитини щодо спілкування. В ній, окрім спілкування з дорослими, формується унікальне специфічне середовище спілкування з однолітками, що є само по собі інститутом соціалізації. Специфіка його полягає в тому, що виникаючи у

шкільному середовищі, він не підлягає контролю дорослих, а інколи й суперечить йому.

Порівняно з сім'єю, школа більше залежить від суспільства та держави, її потенціал обмежується матеріальними, організаційними, культурними, технологічними, ідеологічними та іншими суспільними обставинами. Але їх можна подолати шляхом налагодження взаємодії з іншими агентами соціалізації – сім'єю, громадою засобами масової інформації, виробничими структурами [22].

З точки зору соціальної адаптації особливо цікавим є старший ступінь середньої школи, коли учні вступають в період юності. Це період становлення особистості, найінтенсивнішого прийняття нею життєво важливих рішень [21]. Він пов'язаний з постійним здійсненням вибору: вибору професії, супутника життя, системи цінностей [23]. Тут важливо також дослідити, наскільки школа забезпечує, полегшує, оптимізує процес прийняття рішень через цілеспрямований вплив на формування суспільних орієнтацій, установок і диспозицій особистості, який можна відобразити поняттям соціальної адаптації та становлення соціальної активності особистості.

Не можливо адекватно усвідомити цілі освіти в цьому напрямі, а отже і визначити її зміст ізольовано від конкретної ситуації і соціального устрою, за умов якого вони формуються [24]. Сучасному постіндустріальному, інформаційному суспільству, яке постійно змінюється, необхідні громадяни, які самостійно мислять, активно діють, здатні до самореалізації на основі об'єктивної самооцінки, динамізму, гнучкості поведінки, адаптації до трансформації соціальних ролей, поєднання особистих та корпоративних інтересів [25]. Джон Равен підкреслює, що розвиток особистої ініціативи, формування уявлень про те, як функціонують різні суспільні інституції і організації, досягнення певного рівня життєвої компетенції розглядають сьогодні як абсолютно необхідні завдання шкільної освіти, які вона покликана здійснювати з метою плідної соціалізації учнів. Відсутність же таких якостей значно збіднює та ускладнює життєві перспективи вихованців, обмежує їх

здібність до адаптації (за Абульхановою), як би тривало та ґрунтовно не здійснювалася їх фактична освіта [26].

Очевидно, що традиційний підхід до навчання, що орієнтується на середнього учня, на засвоєння та відтворення знань, умінь, навичок, не може відповідати вимогам часу. Необхідна освіта, в якій особистість учня була б у центрі уваги педагога, психолога, в якій діяльність навчання, пізнавальна діяльність, а не викладання, були б ведучими в тандемі вчитель-учень. Такий підхід забезпечується *особистісноорієнтованою освітою*, яка відповідає гуманістичному направленню в філософії, психології і педагогіці. За такого підходу *розвиток* стає ключовим словом педагогічного процесу, сутністним поняттям навчання. Забезпечення особистісноорієнтованого підходу до освіти є метою сучасних освітніх реформ в багатьох країнах Європи і світу.

Основними принципами *особистісноорієнтованою* наряду, за Карлом Роджерсом [27], є наступні:

- індивід є в центрі світу, що постійно змінюється. Для педагога це означає, що для кожного індивіда значущим є власний світ сприйняття оточуючої його дійсності, який зовні не можливо пізнати до кінця;
- людина сприймає оточуючу дійсність через призму свого власного ставлення і розуміння, тобто через соціальні уявлення;
- індивід прагне до самопізнання й самореалізації; він володіє внутрішньою потребою у самовдосконаленні;
- взаєморозуміння може бути досягнуто тільки в результаті спілкування;
- самовдосконалення, розвиток відбувається на основі взаємодії з середовищем, з іншими людьми. Зовнішня оцінка досить важлива для людини, її самопізнання, що досягається в результаті прямих або прихованих зв'язків.

Реалізація особистісноорієнтованого навчання вимагає від школи створення відповідних умов, які забезпечуються як змістом освіти, так і її організацією. Перш за все мають бути створені можливості для

- залучення кожного учня до активного пізнавального процесу, що включає набуття знань, уміння їх застосування й усвідомлення мети й сфери їх застосування;
- широкого спілкування з однолітками на різних рівнях;
- вільного доступу до інформації з метою дослідження проблем та формування власної незалежної аргументованої думки;
- постійного випробування своїх інтелектуальних, фізичних, моральних сил для визначення проблем, що виникають у різних сферах сучасного життя та вміння їх розв'язувати спільними зусиллями, виконуючи різні соціальні ролі.

На думку Є. С. Полата та ін. [25], створення таких умов є «завданням не тільки і навіть не стільки змісту освіти, скільки технологій навчання, що використовуються».

З погляду особистіноорієнтованого навчання і застосування навчальних технологій, які забезпечують реалізацію завдання розвитку самостійної, відповідальної та компетентної особистості, здатної до самореалізації в суспільстві, особливе місце займає громадянська освіта. Пояснюється це, перш за все, тим, що вона створює умови для дискусії і діалогу на основі спірних питань, стимулює участь і співпрацю, створює демократичну атмосферу як у класі, так і в школі в цілому завдяки парадоксальності її мети: з одного боку, сприяти солідаризації учнів із стандартами та цінностями, що є соціальною спадщиною, і забезпечити їх інтерналізацію, а з іншого, розвивати їх критичне мислення для того, щоб вони могли вільно створювати й розвивати стандарти й цінності самостійно. Конфлікт громадянської освіти полягає в наданні учням знань про суспільство, в якому вони живуть, та забезпеченні усвідомлення його цінностей і одночасно створенні можливостей для їх критичного аналізу, виявлення відповідальності й ініціативи щодо їх перегляду, якщо вони перешкоджають вільному використанню прав і свобод громадян.

Це дозволяє розглядати громадянську освіту як один із ключових факторів формування соціальних уявлень учнів і їх соціальної адаптації в

межах школи, фактор, що сприяє розвитку здатності учнів усвідомлювати й розв'язувати проблеми, які визначають сучасний стан суспільства [20]. Саме тому громадянська освіта виходить на перший план в часи соціальних криз, проблем та сумнівів, про що свідчить її нинішня актуальність як на національному, так і загальноєвропейському рівні, викликана подіями, окресленими на початку дослідження.

Громадянська освіта як наскрізна проблема всього процесу навчання і як його окремий напрямок може розглядатися також як окрема освітня технологія, яка, за визначенням Селевко [28], має свою концептуальну основу, змістову (мета та зміст навчального матеріалу) і процесуальну складові (технологічний процес, що включає методи і форми навчання та діагностику навчального процесу)².

Джон Равен називає соціальну, громадянську і політичну освіту центральними складовими навчання компетентності, вирішальною умовою ефективної поведінки, а політичні уявлення – невід'ємною частиною компетентності. Він підкреслює, що для компетентної і адекватної поведінки необхідно створити більш адекватні уявлення про суспільство, механізми його функціонування і нашу роль у ньому. Необхідно переоцінити соціально значущі типи поведінки, розвивати нові види компетентності. Необхідна еволюція нових способів мислення [26].

До основних складових компетентності автор відносить:

- 1) внутрішньо мотивовані характеристики, пов'язані з системою особистих цінностей, як-то ініціатива, лідерство, інтерес до механізмів функціонування організацій і суспільства в цілому;
- 2) уявлення та очікування, пов'язані з механізмами функціонування суспільства і роллю особи в суспільстві: уявлення про самих себе та свою

² Індивідуальним планом роботи передбачалася апробація технологій підвищення соціально-адаптивних можливостей учнів. З метою виконання цього завдання пропонуємо навчальну програму курсу з громадянської освіти для 12-го класу «Людина і світ», яку було визнано одним з переможців конкурсу навчальних програм наказом № 402 МОН України від 20.05.2004 р. «Про підсумки всеукраїнського конкурсу програм для 5 – 12 класів відповідно до Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти». Програма додається (Додаток 1).

роль в організації, суспільстві, про те, який соціальний клімат сприяє інноваціям, відповідальності та розвитку;

- 3) розуміння понять, пов'язаних з відносинами в середині організації, таких як «прийняття рішень», «демократія», «рівність», «відповідальність» та інші.

Це означає, що оцінювати здібності людини можна тільки в контексті її цінностей або намірів, оскільки найбільш значущі здібності виявляються тільки в зв'язку із значущими цілями. Це також означає, що для ефективного виявлення ініціативи, прийняття зваженого рішення необхідний баланс когнітивних, емоційних і вольових процесів, тому оцінювати їх можна тільки в комплексі.

Равен робить висновок, цікавий з точки зору теорії соціальних уявлень: «Суспільству потрібні нові переконання і очікування. Але їх не можна розвивати безвідносно до особистих систем цінностей, і система освіти, шкільної або соціальної, повинна це враховувати. Важливі види компетентності формуються тільки в зв'язку із значущими для особистості цілями, і головне для розвитку компетентності – громадянська освіта» [26, 75].

Цю думку важливо враховувати в процесі навчання. Необхідно пам'ятати, що дитина, яка приходить до школи, вже має уявлення та знання про норми життя та взаємовідносини в суспільстві, тобто має соціальні уявлення. Як зауважував Московічі, школа, як і інші соціальні інститути, є посередником у процесі інтеграції і модифікації індивідом соціальної інформації, створеної культурою і окремими групами. Вона впливає на «переклад» інформації в уявлення здорового глузду. Найголовнішим фоном, на якому розгортається цей процес, є група, її досвід, система уявлень, що склалася раніше [29]. Уявлення про право і справедливість присутні в свідомості кожного учня і справляють на нього потужний моральний та емоційний вплив. Особливо в старшій школі. Кожний учень впевнений, що його уявлення про спосіб життя і взаємини між людьми в суспільстві є правильним, якщо не найкращим. Через свої уявлення учень інтерпретує оточуючий світ і спілкується з іншими. Тому їх не можна

вважати перепоною, яку необхідно прибрати. Їх становище більш складне. На них можна і необхідно посилається під час роботи в класі, оскільки вони репрезентують індивідуальний досвід і думки учнів. За такого підходу учні опановують громадянські знання через вправу, яка допомагає їм усвідомити свої власні уявлення та, в разі потреби, дистанціюватись від них [20].

7.5. Уявлення учасників навчально-виховного процесу про доброго громадянина

Уявлення про громадянськість є невід'ємною складовою громадянської компетентності особистості, засобом відображення суспільства, в якому вона живе, її місця в ньому, а також її стосунків і системи взаємодії з державою та іншими громадянами. Адекватність уявлень про громадянськість, що передбачає розуміння соціальної дійсності й активне ціннісне ставлення до неї, сприяє підвищенню соціально-адаптивних можливостей особистості і її самореалізації, на що й має бути спрямований процес громадянської освіти школярів.

З метою вивчення адекватності уявлень українських школярів сучасному розумінню громадянськості та завданням формування громадянської компетентності, що декларуються політикою і реалізуються практикою громадянської освіти в Україні і Європі в цілому, а також визначення шляхів підвищення соціально-адаптивних можливостей учнів засобами громадянської освіти було проведено психосемантичне дослідження уявлень учнів старших класів загальноосвітніх шкіл про доброго громадянина.

Для того, щоб розширити сферу аналізу, таке саме дослідження було проведено за участі учителів основної і старшої школи та групи розробників - вчителів, науковців і керівників освіти різних рівнів, причетних до формування змісту громадянської освіти, розробки її основних напрямів на рівні концептуальних документів, навчальних програм з окремих предметів/курсів та їх навчально-методичного забезпечення, а також учнів старших класів декількох шкіл Фінляндії.

У дослідженні брали участь 30 учнів 10 – 11 класів і 30 вчителів, що викладають різні навчальні курси у ЗОШ м. Києва, 18 розробників, а також 30 учнів старшого ступеню середньої школи Фінляндії. Зазначимо, що, оскільки в дослідженні брала участь обмежена кількість учасників, його результати можуть свідчити тільки про певні тенденції, що характеризують семантичний простір уявлень респондентів про доброго громадянина.

Емпірична частина дослідження ґрунтується на моделі доброго громадянина, побудованій на основі сучасних загальноновизнаних європейських підходів [30] до класифікації громадянських компетентностей, що визначають мету, зміст і методикку громадянської освіти школярів. Ці підходи також лежать в основі вітчизняного трактування громадянської компетентності учнів [31] як результату громадянської освіти школярів і віддзеркалені у відповідних нормативно-правових і концептуальних документах.

Відповідно до теорії Ф. Одіже [30], зміст громадянської освіти учнів має бути спрямований на формування певних категорій компетентностей, кожна з яких представлена в будь-якій навчальній ситуації, а саме:

а) *когнітивні компетентності*, які, в свою чергу, включають чотири групи компетентностей: 1) правові і політичні компетентності; 2) знання міжнародної ситуації; 3) компетентності процедурного характеру; 4) знання принципів і цінностей прав людини і демократичного громадянства;

б) *етичні компетентності і ціннісний вибір*, що складають емоційний аспект і стосуються переконань і усвідомлення принципів свободи, рівності і солідарності, що є основою взаємовідносин особи з іншими людьми і світом, і поширюються освітою для демократичного громадянства;

в) *здатність до дії або соціальні компетентності*, що означають здатність жити й співпрацювати з іншими; здатність розв'язувати конфлікти за принципами демократичного права; і здатність брати участь у публічних дебатах.

У іншій класифікації, запропонованій Фельдхаусом [32], виділяються компетентності (знання, установки та цінності, інтелектуальні вміння та вміння

участі) у відповідності до чотирьох вимірів громадянства: *політичного і правового, соціального, культурного та економічного*. Детальніше її представлено в таблиці 1.

Громадянські компетентності

Таблиця 1

<i>Політична і правова компетентність</i>	<i>Соціальна компетентність</i>
Знання політичних систем та процесів, прав та обов'язків, усвідомлення того, як приймаються рішення і відбуваються зміни в демократичному суспільстві Демократичне ставлення Уміння та навички участі	Знання про місце особи у суспільстві та фактори, що його визначають; взаємовідношення особистого та суспільного життя Толерантне та поважне ставлення Уміння та навички спілкування та розв'язання конфліктів
<i>Культурна компетентність</i>	<i>Економічна компетентність</i>
Знання та установка на участь у багатонаціональному суспільстві Прийняття основних норм та цінностей; толерантність по відношенню до інших культур Уміння та навички, необхідні для життя в інформаційному суспільстві; володіння іноземними мовами; міжнаціональне співробітництво	Знання, установки, уміння та навички щодо участі у процесі виробництва та споживання; співпраця з колегами Уміння та навички участі, необхідні для робітника

На основі наведених класифікацій було побудовано модель доброго громадянина, що лягла в основу анкети (Додаток 2). Респондентам було запропоновано оцінити характеристики доброго громадянина за 5-бальною шкалою, де 0 – риза, що не має абсолютно ніякого значення і 4 - цілком важлива.

За допомогою факторного аналізу (за основу була взята шестифакторна модель) оцінок учнів старших класів ЗОШ запропонованих характеристик доброго громадянина було виділено основні складові семантичного простору уявлень учнів про доброго громадянина (Додаток 3).

Перший, найбільш інформативний фактор, був названий фактором **активної лояльності**, що свідчить про налаштованість учнів на законослухняність, повагу до влади, підтримку існуючих норм культури та співжиття, підтримку національної ідеї, повагу до представників уряду, усвідомлення обов'язку брати участь у голосуванні. Другий і третій фактори

об'єднали судження, які представляють **позитивну особистість**. Це весела, доброзичлива, порядна та добра людина з позитивними думками, яка намагається з усіма знайти спільну мову і веде здоровий спосіб життя. Четвертий і шостий фактори об'єднали судження з групи **«соціальної і моральної відповідальності»**, що виявляється у наданні допомоги незнайомим людям, підтриманні чистоти на вулицях і піклуванні про навколишнє середовище, небайдужості до менш забезпечених співвітчизників, турботі про проблеми оточуючих, знанні власних прав і повазі до прав інших, прагненні самостійно приймати рішення й відповідати за їх наслідки, справедливості і патріотичній налаштованості до своєї країни. П'ятий фактор охоплює риси, що характеризують **соціальну і пізнавальну активність**, яка виявляється через участь в громадських організаціях, діяльність на благо спільноти, участь у політичних дискусіях, сумлінному виконанні обов'язків, прагненні поповнювати знання і підтримувати високий фаховий рівень.

За результатами факторного аналізу можна зробити висновок, що уявлення учнів про доброго громадянина знаходяться переважно у вимірі «я – держава», а їх базовими змістовими компонентами є: активна лояльність до держави і повага до влади, законслухняність, знання історії і культури свого народу, турбота про інтереси держави. Така семантика, в свою чергу, свідчить про високі вимоги та очікування учнів щодо держави в обмін на свою лояльність до неї. Важливою складовою семантичного простору уявлень учнів є порядна, позитивна людина з високим рівнем культури. Щодо соціальної активності й відповідальності, як ключових рис сучасного розуміння громадянства, то, хоча вони й присутні в уявленнях учнів, проте входять до менш значущих факторів.

Отже видається можливим зробити висновок про те, що уявлення учнів про доброго громадянина ґрунтуються, в цілому, на певній орієнтації на оволодіння когнітивними і етичними компетентностями (за Ф.Одіже).

Результати дослідження не продемонстрували налаштованості учнів на критичний аналіз суспільних процесів і цінностей та виявлення ініціативи щодо

їх обговорення й перегляду, якщо вони перешкоджають реалізації їх прав. Проте саме активне і критичне ставлення до суспільних цінностей і процесів визначає сучасне розуміння громадянства і є важливим фактором соціальної адаптації учнів.

Ще одним важливим висновком є те, що в уявленнях учнів громадянськість існує переважно як прояв взаємодії громадянина з державою, з інститутом влади, і значно в меншій мірі з іншими громадянами.

Слід зазначити, що отримані результати не дають підстав стверджувати, що поняття і цінності, які структурують семантичний простір значень стосовно доброго громадянина, достатньою мірою інтеріоризовані, через неможливість в умовах опитування знівелювати прагнення респондентів відповідати соціальним очікуванням.

Для більш глибокого розуміння особливостей уявлень українських школярів щодо доброго громадянина звернімося до результатів факторизації даних, отриманих під час опитування фінських старшокласників (Додаток 4).

Найвагомішим фактором у семантиці уявлень фінських учнів про доброго громадянина став фактор **соціальної активності і відповідальності**, відповідно до якого добрий громадянин є людиною, яка зніме останню сорочку, щоб допомогти ближньому, займається добродійною діяльністю, має позитивні, добрі думки й здатна до співчуття, переймається проблемами оточуючих, справедлива і не приймає насильство, вміє відстояти своє право й поважає права інших, чесно працює на благо держави і піклується про довкілля. Наступним (другим) є фактор під назвою **«позитивна особистість»**, що характеризує громадянина як такого, що шанує старше покоління, не має шкідливих звичок, з повагою ставиться до представників уряду, веде здоровий спосіб життя, завжди дотримується закону і є хорошим сім'янином. Третім за значенням є фактор **пізнавальної активності**, що включає прагнення бути в курсі політичного і культурного життя країни, здобути освіту і постійно поповнювати свої знання для утримання високого фахового рівня. Четвертий і шостий фактори характеризують **активну громадянську позицію**

громадянина, який знає свої права, бере участь у громадських організаціях, вважає за можливе не дотримуватись закону, що порушує права людини, і усвідомлює свою спроможність впливати на те, що відбувається в державі. П'ятий фактор включає риси, що об'єднані під назвою «патріотизм». Це любов і патріотична налаштованість до своєї країни, підтримання національної ідеї і турбота про інтереси держави.

Таким чином, на відміну від уявлень українських учнів, в яких добрий громадянин, насамперед, визначається такими ставленнями, як політична довіра, політична ефективність і інтерес, та вступає в систему взаємодії в площині “громадянин – держава”, в уявленнях фінських учнів домінують такі соціальнозначущі цінності, як співчуття, толерантність, ненасильництво, визнання верховенства права і прав людини і готовність до участі в їх забезпеченні через активну соціальну дію. Система відносин, в яку вступає громадянин, знаходяться, насамперед, в площині “громадянин – інші люди”.

Фактори, що структурують семантичний простір уявлень про доброго громадянина українських та фінських старшокласників

Таблиця 2

<i>Українські старшокласники</i>	<i>Фінські старшокласники</i>
Фактор 1. Активна лояльність	Фактор 1. Соціальна активність і відповідальність
Фактор 2,3. Позитивна особистість	Фактор 2. Позитивна особистість
	Фактор 3. Пізнавальна активність
Фактор 4,6. Соціальна і моральна відповідальність	Фактор 4,6. Активна громадянська позиція
Фактор 5. Соціальна і пізнавальна активність	Фактор 5. Патріотизм
Я - держава	Я – інші люди

Додаткові дані для інтерпретації дають статистичні показники параметрів, за якими було виявлено достовірні відмінності в семантиці уявлень українських і фінських старшокласників, наведені в таблиці 3. Так, параметри, за якими середні значення оцінок українських учнів перевищують відповідні значення оцінок їх фінських однолітків стосуються перших двох факторів семантики уявлень українських старшокласників, а саме активної лояльності та позитивної особистості. Останній параметр також присутній в семантиці уявлень фінських учнів і також займає друге місце, однак його питома вага є значно меншою,

ніж в семантиці уявлень українських однолітків. Також українські учні значно більшого значення надають умінню доброго громадянина критично ставитися до висвітлення подій у ЗМІ, що можна пояснити актуальністю і гостротою питання свободи ЗМІ і розбудови системи незалежних ЗМІ в державі, а також неготовністю школи до урахування проблеми багатоманітності інтерпретації подій на рівні змісту освіти. Ще одною рисою доброго громадянина, за якою було виявлено достовірну відмінність у середніх значення школярів двох країн, є небайдужість до менш забезпечених співвітчизників і допомога їм. Значно

Таблиця 3. Статистичні показники параметрів, за якими було виявлено достовірні відмінності в семантиці уявлень українських і фінських старшокласників

Характеристики доброго громадянина	x		δ		m		v		t	p
	Уч-1	Уч-фі-1	Уч-1	Уч-фі-1	Уч-1	Уч-фі-1	Уч-1	Уч-фі-1		
1. Власними діями не завдає шкоди довколишнього середовища	4,612903	3,8	0,615219	1	0,112323	0,204124	13,33692	26,31579	3,49	< 0,001
2. Патріотично налаштований до своєї країни	4,258065	3,04	0,893224	1,240967	0,16308	0,253311	20,97723	40,82129	4,04	< 0,001
3. Порядна, добра людина, здатна до співчуття	4,580645	3,52	0,807225	1,159023	0,147379	0,236584	17,62253	32,92678	3,81	< 0,001
4. Хороший сем'янин, поважає батьків, членів родини	4,387097	3,68	1,085585	0,945163	0,1982	0,192931	24,74495	25,68378	2,56	< 0,05
5. Критично ставиться до висвітлення подій у ЗМІ	2,741935	3,84	1,504831	1,027943	0,274743	0,209828	54,88207	26,76935	3,18	< 0,01
6. Дотримується національних звичок і традицій	3,419355	2,52	1,204829	1,004988	0,219971	0,205142	35,23556	39,88046	2,99	< 0,01
7. Шанує старше покоління	4,419355	3,6	1,057487	1,080123	0,19307	0,220479	23,92855	30,00343	2,8	< 0,01
8. Активно цікавиться подіями у культурному житті суспільства	3,709677	3,08	1,101319	1,037625	0,201072	0,211804	29,68773	33,68914	2,16	< 0,05
9. Дотримується норм поведінки в громадських місцях	4,387097	3,32	0,803219	1,069268	0,146647	0,218263	18,30868	32,20686	4,06	< 0,001
10. Зніме останню сорочку, щоб допомогти ближньому	3,741935	3,04	1,23741	1,098484	0,225919	0,224227	33,06871	36,13434	2,21	< 0,05
11. Не підвищує голос на старших	3,709677	2,96	0,937854	1,019804	0,171228	0,208167	25,28128	34,45283	2,78	< 0,01
12. Намагається мати користь із будь-якої справи, але не за рахунок інших	4,064516	3,44	0,853834	0,869866	0,155888	0,177561	21,00702	25,2868	2,64	< 0,01
13. Любить свою країну	4,580645	3,32	0,62044	1,10755	0,113276	0,226078	13,54482	33,35994	4,99	< 0,001
14. Вихований, інтелігентний	4,129032	3,16	0,991361	1,027943	0,180997	0,209828	24,00951	32,52984	3,5	< 0,001
15. Небайдужий до менш забезпечених співвітчизників, допомагає їм	3,870968	3,2	1,117794	1,190238	0,20408	0,242956	28,87633	37,19494	2,11	< 0,05
16. Чесно працює на благо своєї держави	3,709677	3,16	1,039024	0,898146	0,189699	0,183333	28,00846	28,42235	2,08	< 0,05
17. Поважає державу	4,258065	3,4	1,094463	0,866025	0,199821	0,176777	25,7033	25,47134	3,22	< 0,001
18. Завжди чемно поводить ся	3,645161	2,96	1,050346	1,059874	0,191766	0,216346	28,81479	35,80656	2,37	< 0,05
19. Людина з позитивними, добрими думками	4,096774	3,12	1,164899	1,268858	0,21268	0,259005	28,43454	40,66852	2,91	< 0,01
20. Намагається з усіма знайти спільну мову	4,290323	3,36	1,070624	1,150362	0,195468	0,234817	24,9544	34,23697	3,04	< 0,001
21. Весела і доброзичлива людина	4,290323	3	1,070624	1,190238	0,195468	0,242956	24,9544	39,6746	4,14	< 0,001

Умовні позначення: x - середнє значення, δ - середнє квадратичне відхилення, m - похибка середнього арифметичного, v - коефіцієнт варіації, t - критерій Ст'юдента, P - достовірнє відмінність.

Більша важливість цієї риси для українських школярів, можливо, пояснюється досить болючим розшаруванням суспільства, що почався зі зміною соціально-політичного устрою країни, і пов'язаними з ними соціальними й економічними проблемами та низьким рівнем соціального захисту, який має пересічний громадянин.

Порівняльний аналіз семантики уявлень українських і фінських старшокласників про доброго громадянина ще раз свідчить про істотні відмінності у інтерпретаціях громадянства/громадянськості в цих країнах, що зумовлено історичними, соціальними й політичними чинниками і, в кінцевому рахунку, розумінням демократії в цілому. Якщо застосувати контініум громадянськості, запропонований Маклоклінім [2], до результатів дослідження, то уявлення українських школярів ближче до його мінімальної інтерпретації, що передбачає лояльність, відповідальність, законослухняність відповідно до статусу громадянина, а також турботу про інших громадян. Подібні уявлення учнів могли скластися під впливом такого історичного фактору як традиційно сильна держава в минулому, яка забезпечувала політичні, економічні, культурні і соціальні права громадян в обмін на їх повагу до влади, дотримання її законів, прийняття норм та цінностей суспільства. Хоча трансформаційні процеси докорінно змінили соціальну практику, і держава на сучасному етапі не справляється зі своєю роллю гаранта соціального добробуту і дотримання прав людини, в уявленнях школярів продовжує домінувати думка про сильну державу. Вона підтримується процесами державотворення і розбудови незалежної України і відповідною суспільною політикою та державним дискурсом, які в свою чергу визначають спрямування змісту шкільної суспільствознавчої освіти і, насамперед, таких дисциплін, як історія, правознавство та інші, а також змісту освіти в цілому. Така семантика уявлень в певній мірі також віддзеркалює систему взаємовідносин громадян і держави, нерозвиненість громадянського суспільства і відповідних механізмів взаємодії громадян на будь-якому рівні і на рівні місцевої громади зокрема. Зміст, як і організація шкільної освіти, в свою чергу, також надає учням досить обмежені

можливості підготовки до такої взаємодії, оскільки він, незважаючи на задекларовану мету³, головним чином спрямований на формування когнітивних компетентностей (за класифікацією Ф.Одіже), перенасичений політологічними знаннями і не забезпечує достатніх умов для позитивної соціальної практики учнів [31]. Не існує системних сталих зв'язків школи із громадськістю і системою місцевого самоврядування.

З точки зору соціальної адаптації, як зазначає Абульханова [16], саме позитивне активне ціннісне ставлення до соціальної дійсності підвищує соціально-адаптивні можливості особистості. Забезпечити ж таке ставлення може й має позитивний соціальний досвід: для реалізації своїх прав громадянам не достатньо їх знати – вони повинні мати можливості і умови для їх реалізації. Осле і Старкі [33] в структурі громадянської освіти, яка побудована відповідно до складових громадянства/громадянськості, запропонованих Річардсоном (Таблиця 4), зазначають, що компонентом громадянської освіти, який забезпечує цю можливість, є добре функціонуюче суспільство, яке сприяє залученню громадян у суспільні процеси через забезпечення їх базового прибутку, безпеки – фізичної, соціальної та психологічної і можливостей для їх активної участі в соціальних процесах. Зокрема для учнів такі можливості має забезпечити шкільна освіта і школа в цілому як модель такого суспільства.

Складові громадянської освіти

Таблиця 4

	<i>Структурна/політична</i>	<i>Культурна/особистісна</i>
<i>Мінімальна</i>	Права і політична грамотність	Ідентичність
<i>Максимальна</i>	Залучення <ul style="list-style-type: none"> • базовий прибуток • безпека: фізична, соціальна, психологічна • активна участь <p>Означає: добре функціонуюче суспільство/школа як модель</p>	Компетентність

³ «виховання школяра як громадянина України, національно свідомого, вільного, демократичного, життєво і соціально компетентної особистості, здатної здійснювати самостійний вибір і приймати відповідальні рішення у різноманітних життєвих ситуаціях» (Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) <http://www.mon.gov.ua>. С. 2.)

Якщо ж суспільство не створює таких можливостей, важко їх створити і на рівні школи. Пріоритетне спрямування практики шкільної освіти на формування когнітивних компетентностей і доволі обмежені можливості для реальної активної соціальної практики у процесі навчання до певної міри пояснює відповідну семантику уявлень учнів про доброго громадянина. Недостатність уваги розвитку поведінково-процесуальних умінь учнів і їх соціальної компетентності підтверджують результати аналізу змісту суспільствознавчої галузі Державного стандарту освіти для основного і старшого ступенів ЗОШ та змісту відповідних навчальних програм з точки зору реалізації завдань громадянської освіти школярів [31]. У таких умовах соціальний досвід старшокласників обмежується пасивним, опосередкованим, насамперед, однолітками, батьками, ЗМІ залученням у соціальні процеси, головним чином, політичного і часто досить негативного характеру. Наслідком такого досвіду може стати фрустрація і, в кінцевому рахунку, апатія до соціальних процесів взагалі або, навпаки, він може посилювати протестність, яка, в окремих випадках, приводить до екстремізму. Тому проблема позитивної соціальної практики є необхідною умовою формування громадянської компетентності учнів.

Одним із факторів успішного розв'язання проблеми громадянської освіти школярів є професіоналізм та адекватне розуміння проблеми та шляхів її реалізації тими, хто безпосередньо працює з дітьми та формує політику і практику громадянської освіти в школі. Саме тому наступним етапом нашого дослідження було вивчення уявлень про доброго громадянина учителів основної і старшої школи та розробників громадянської освіти в школі.

Як свідчать результати досліджень, у центрі уявлень розробників про доброго громадянина (Додаток 5) — **соціально активна позитивна особистість**, яка намагається бути в курсі політичного, соціального і культурного життя країни, критично ставиться до вісвітлення подій у ЗМІ, вміє відстояти своє право, не приймає насильство, веде здоровий спосіб життя, дбає про свій інтелектуальний розвиток, вихована, порядна людина, хороший

сім'янин. На другому місці в семантиці розробників — фактор **законослухняності**, що визначається знанням своїх прав і повагою до прав інших, дотриманням закону і норм культури та співжиття, сплатою податків і участю в заходах на захист прав людини. Третій і четвертий фактори були об'єднані нами під назвою **«активна громадянська позиція»**, що представлена такими параметрами, як любов і патріотична налаштованість до своєї країни, членство в політичній партії, участь у діяльності на благо спільноти, домагання утвердження демократичних цінностей, підтримка національної ідеї, піклування про інтереси держави й навколишнє середовище, активна громадянська діяльність. Наступний, п'ятий фактор був названий нами **«активне обстоювання прав людини»**, що характеризує громадянина як такого, який вважає за неможливе дотримуватись закону, що порушує права людини, залучається до захисту соціальних прав інших, усвідомлює свою спроможність впливати на те, що відбувається в державі, бере участь у мирних акціях протесту проти закону, який він вважає несправедливим. Останнім виокремився фактор **соціальної адаптованості**, що пов'язується з позитивним ставленням до соціальної дійсності через дотримання національних звичок і традицій, добродійною діяльністю, повагою до представників уряду, навчанням молодшого покоління поважати традиції і культуру країни, небайдужістю і допомогою менш забезпеченим співвітчизникам, впевненістю у собі та веселе і доброзичливим ставленням до інших.

На відміну від уявлень учнів площину, в якій знаходяться уявлення розробників, ми б визначили як «громадянин – суспільні процеси». Активність є одним із визначальних компонентів семантики уявлень розробників, проте тільки в останньому найменш вагомому факторі - факторі соціальної адаптованості, вона підкріплюється позитивним цінісним ставленням до соціальної дійсності. Така семантика може свідчити про те, що самі розробники до кінця не усвідомлюють і, можливо тому не можуть запропонувати адекватних шляхів реалізації громадянської освіти школярів в умовах, коли суспільство не створює реальних можливостей для виховання активних і

відповідальних громадян через їх залучення у соціальні процеси, а, навпаки, обмежує їх голосуванням на виборах і пасивним спостереженням політичної боротьби на рівні політичної еліти. Складається враження, що розробники є заручниками суперечливої державної риторики, яка, з одного боку, закликає громадян до активності, критичності і відповідальності, а з іншого стримує її відсутністю механізмів залучення і очікуванням від своїх громадян лояльності і поваги до себе. Саме такі громадянських уявлення транлюються у тому числі й у освітньому процесі.

Щодо вчителів, то найвагомий фактор, що визначає семантику їх уявлень про доброго громадянина, складається з суджень, які описують **позитивну особистість** (Ф 1). Добрий громадянин в уявленнях учителів – це, насамперед, вихована й порядна людина, яка вміє й хоче співпрацювати з іншими, справедлива й відповідальна, не приймає насильство, поважає інших людей та їхні права, дотримується не тільки юридичних, а й моральних норм. Важливе місце в семантиці уявлень учителів займає також фактор **активної громадянської позиції** (Ф 2 - 3), що передбачає розвинене почуття патріотизму, високу політичну, соціальну й правову свідомість, налаштованість на активну громадську діяльність. Значну вагу складає фактор **пізнавальної активності** (Ф 4), що включає судження про важливість підвищення власного інтелектуального й фахового рівня, прагнення до просвіти й інтерес до культурного життя суспільства. Певне значення надають учителі й **загальній культурі** (Ф 5) як рисі доброго громадянина, який має чемно поводитись, дотримуватись правил дорожнього руху, багато працювати, вести здоровий спосіб життя й не мати шкідливих звичок. Найменш інформативним виявився фактор **лояльності** (Ф 6), що об'єднав судження, які характеризують доброго громадянина як такого, хто поважає уряд і владу, є законослухняним, дотримується існуючих норм культури та співжиття і чесно працює на благо держави.

Таким чином, домінуючою характеристикою доброго громадянина в уявленнях вчителів є хороша, порядна людина, яка дотримується моральних

норм та цінностей і з повагою ставиться до інших людей. На відміну від учнів, учителі надають значно більшого значення активній громадянській позиції як рисі доброго громадянина, а складова лояльності досить незначна. Щодо виміру, то уявлення вчителів зосереджені у площині «громадянин – інші люди».

Такі відмінності між уявленнями учнів і вчителів мають, звичайно, й об'єктивні детермінанти, як то різниця в віці, досвіді, статусі тощо. Однак особливості уявлень про громадянські цінності вчителів, уповноважених здійснювати громадянську освіту й виховання школярів, необхідно враховувати при формулюванні цілей і завдань громадянської освіти в цілому і розроблення відповідних навчальних програм зокрема. Їх також доцільно аналізувати з точки зору можливостей адекватного розв'язання завдань громадянської освіти молоді в нашій державі.

Для порівняння наведемо результати дослідження британських вчених щодо думки британських учителів про те, що сприяє вихованню добрих громадян [34]. Учителі, які брали участь у дослідженні, так само, як і їх українські колеги, надали пріоритет освіті і вихованню хороших, моральних особистостей, які вміють взаємодіяти і співпрацювати з іншими. Щодо видів діяльності на уроці, то британські вчителі вважають, що голосування, знання процесів прийняття рішень, політична і правова обізнаність не є особливо важливими для громадянина. Вони надали перевагу тим видам діяльності, які пов'язані з розвитком взаємодопомоги, уваги і турботи про інших, моральних цінностей, толерантності і суспільно-орієнтованої свідомості.

Підбиваючи підсумки, окреслимо основні результати емпіричного дослідження уявлень учасників начально-виховного процесу про доброго громадянина з точки зору формування громадянської компетентності учнівської молоді та підвищення її адаптаційних можливостей.

- Уявлення українських старшокласників про доброго громадянина відображають певні орієнтації на оволодіння ними когнітивними і етичними громадянськими компетентностями. Результати дослідження не

продемонстрували налаштованості учнів на критичний аналіз суспільних процесів і цінностей та виявлення ініціативи щодо їх обговорення й перегляду. Це може бути свідченням недостатньої уваги розвитку соціальної компетентності учнів та їх поведінково-процесуальних умінь, що їм приділяється в змісті шкільної громадянської освіти. Ймовірно, що і соціальна практика не забезпечує належних умов набуття учнями соціального досвіду. Така теза підтримується й нашими наступними висновками.

- В уявленнях учнів громадянськість є переважно проявом взаємодії громадянина з державою, з інститутом влади, і значно в меншій мірі з іншими громадянами. Це принципово відрізняється від уявлень фінських старшокласників, які вважають, що система відносин, в яку вступає громадянин, знаходиться насамперед в площині “громадянин – інші люди”, а вже потім “громадянин – держава”. Така семантика уявлень про громадянськість є також певним відображенням як соціальної практики в державі, так і спрямованості громадянської освіти молоді, зокрема громадянської освіти школярів. Вочевидь, фінська політична, соціальна й освітня практика сприяє формуванню уявлень учнів про громадянськість, в яких домінують такі соціальнозначущі цінності, як співчуття, толерантність, ненасильництво, визнання верховенства права і прав людини і готовність до участі в їх забезпеченні через активну соціальну дію. Українська ж робить наголос на таких ставленнях, як повага та лояльність до держави, національна свідомість, законслухняність, політична довіра і політичний інтерес, певною мірою обмежуючи сферу відповідальності і взаємодії громадянина державою і не створюючи достатніх умов для їх взаємодії між собою, а також з органами влади на різних рівнях для роз’язання суспільнозначущих проблем і набуття позитивного соціального досвіду.
- Не досить виразно прослідковується й розуміння необхідності такої взаємодії в семантиці уявлень розробників шкільної громадянської освіти. Хоча активність є одним із визначальних компонентів семантики

уявлень цієї категорії респондентів, вона є скоріше проявом індивідуальних позитивних рис особистості та її ставлення до суспільних процесів, ніж взаємної відповідальності й взаємодії громадян щодо постановки й розв'язання суспільних проблем і розвитку позитивного цінісного ставлення до соціальної дійсності, яке є важливим фактором соціальної адаптації молоді.

- Щодо вчителів, то в їхніх уявленнях добрий громадянин – це порядна, справедлива й відповідальна людина, яка поважає інших людей і готова до співпраці з ними, дотримується не тільки юридичних, а й моральних норм, і має активну громадянську позицію. В уявленнях учителів присутня також складова лояльності до держави, але вона не є визначальною. Отже громадянськість для них є, перш за все, проявом взаємовідносин між громадянами, а вже потім громадянина і держави як інституту влади.
- Порівняльний аналіз семантики уявлень про доброго громадянина трьох категорій респондентів – учнів, учителів і розробників - свідчить про різну інтерпретацію ними даного поняття, що цілком природно з огляду на різницю в віці, досвіді, статусі тощо. Різне розуміння громадянськості та її проявів, на нашу думку, демонструє, що уявлення учасників навчально-виховного процесу складаються в умовах і є, в певній мірі, проявом двох суперечливих тенденцій, що визначають мету, зміст і методику сучасної громадянської освіти молоді. Одна з цих тенденцій формується політиками, які спрямовують громадянську освіту на підтримку лояльності громадян до держави і влади, законслухняності і підвищення їх національної свідомості, інша - освітянами, які вбачають її завдання в вихованні справедливих, відповідальних і толерантних людей, що поважають мораль і право і мають активну громадянську позицію.

Загальні висновки

Соціальні уявлення про громадянськість є важливою складовою громадянської компетентності молоді і важливим фактором її соціальної адаптації. Дослідження уявлень про громадянськість є особливо актуальним на сучасному етапі розвитку суспільства в зв'язку з значними соціальними й політичними перетвореннями в Україні, Європі і в світі в цілому, результатом яких стала зміна парадигми громадянства й зростаюча культурна багатоманітність країн, а отже і критична переоцінка та перегляд традиційних концепцій громадянськості.

В кожному суспільстві існують свої історичні, соціальні й політичні конструкти, в межах яких виробляється специфічне розуміння громадянськості, і інститути, що продукують відповідний тип громадян і громадянськості шляхом підтримки або стримування певних типів ставлень громадян. Одним із таких інститутів є школа, яка як суспільний інститут і один з головних агентів соціалізації молоді має реагувати на зміни, що сталися в суспільстві, та запропонувати своє рішення щодо громадянської освіти молоді та підвищення її соціально-адаптивних можливостей. Особливу роль в громадянській освіті відіграють суспільствознавчі дисципліни, до змісту яких ми звертали під час аналізу результатів дослідження про доброго громадянина і яких, насамперед, стосуються висновки, які ми могли б зробити.

Формування громадянської компетентності й адекватних уявлень молоді про громадянськість, які б сприяли її соціальній адаптації, вимагає постановки проблеми й вироблення шляхів її розв'язання на загальнонаціональному рівні і має бути скоординованим процесом зусиль суспільних інститутів, що формують як соціальну політику, так і відповідну соціальну практику. Адекватність соціальної практики і зокрема освітньої практики державному дискурсу в галузі громадянства є основним фактором успішної громадянської освіти. Поки що складається враження, що вона є результатом двох досить суперечливих тенденцій, які представлені, з одного боку, політиками, що намагаються за її допомогою підтримувати й підвищувати лояльність громадян

до держави і влади і їх національну свідомість, і, з іншого боку, освітянами, які спрямовують її на критичний аналіз status quo, толерантність і активну соціальну дію [35].

В таких умовах видається необхідним винесення проблеми громадянської освіти на суспільне обговорення, до якого мають бути залучені політики, науковці, освітяни, представники громадських організацій, батьки й молодь, учнівська молодь зокрема, для вироблення спільного розуміння її завдань, шляхів впровадження, ролі і місця в ній усіх зацікавлених осіб й створення відповідних умов для їх реалізації.

Щодо успішності реалізації громадянської освіти в межах школи, видається доцільним:

- посилити наголос її змісту і змісту суспільствознавчої освіти зокрема на формуванні поведінково-процесуальних умінь учнів та їх соціальних компетентностей, що спрятиме кращому розумінню суспільних проблем, їх критичному аналізу і, врешті-решт, розвитку адекватних уявлень учнів про суспільство, механізми його функціонування і їх роль у ньому. З цієї точки зору доцільним може бути впровадження окремих курсів з громадянської освіти, орієнтованих на розвиток соціальних компетентностей учнів;
- забезпечити системне впровадження громадянської освіти в зміст і організацію школьної освіти, яка досі є радше серією окремих додаткових інновацій, ніж системою скоординованих заходів, інтегрованих у навчальний план, систему оцінювання досягнень учнів і роботу школи в цілому. Важливим кроком у цьому напрямку може бути розробка міжпредметного підходу до громадянської освіти;
- проводити моніторинг процесу формування громадянських компетентностей учнів із використанням методів психо-семантичного аналізу для виявлення шляхів забезпечення ефективності громадянської освіти з точки зору підвищення соціально-адаптивних можливостей учнівської молоді.

Література

1. *Kerr, D.* All European Study on Policies for Education for Democratic Citizenship (EDC). Regional Study. Western Europe Region. – Strasbourg: Council of Europe. Doc.DGIV/EDU/CIT (2003) 21, 2003. – 67 p.
2. *McLaughlin, Terence H.* Educating Responsible Citizens. In Tam, H. (ed.) *Punishment, Excuses & Moral Development*. – Avebury: Aldershot, 1996. – P. 181–195.
3. *Project on “Education for Democratic Citizenship”*: Resolution adopted by the Council of Europe Ministers of Education at their 20th session in Cracow, Poland, 15–17 October 2000. – Strasbourg: Council of Europe. Doc.DGIV/EDU/CIT (2000) 40, 2000. – 5 p.
4. *Doise W., Clemence A. & Lorenzi-Cioldi F.* The Quantitative Analysis of Social Representations. – Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1993.
5. *Breakwell, G. M.* Integrating paradigms: Methodological implications. In G. M. Breakwell and D. Canter (Eds), *Empirical Approaches Social Representations*. – Oxford: Clarendon Press. – 1993. – P. 180–201.
6. *Bachmann, C. & Staerke C.* The social-psychological analysis of citizenship: theoretical background and empirical approach. In *Papers on Social Representations*, Peer Reviewed Online Journal. <http://www.swp.uni-linz.ac.at/psr.htm>. – 2001. – Vol. 3. – P. 77–86.
7. *Doise, W., Clemance, A. & Lorenzi-Cioldi, F.* Representations sociales et analyses de donnees. – Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 1992. – 173 p.
8. *Moscovici, S.* Notes towards a description of social representations//*European Journal of Social Psychology*. – 1988. – № 18. – P. 211–250.
9. *Staerke, Roux, Delay & Gianettonni.* “Droits et appartenance dans une societe fragilisee: analyse de la legitime populaire de l’etat social suisse”. Final research report PNR 45. – Fonds National Suisse pour la recherche scientifique, 2003.
10. *Azzi, A. E.* From competitive interests, perceived justice, and identity needs to collective action: psychological mechanisms in ethnic nationalism. In C. Dandeker (Ed.), *Nationalism and violence*. – New Brunswick: Transaction Publishers. – 1998. – P. 73–138.
11. *Lorenzi-Cioldi, F. & Doise, W.* Levels of analysis and social identity. In D. Abrams & M. A. Hogg (Eds.), *Social Identity Theory: Constructive and Critical Advances*. – London: Harvester-Wheatsheaf. – 1990. – P. 71–88.
12. *Sanchez-Mazas, M., Van Humskerken, F., & Casini, A.* Towards a social representational approach to citizenship: Political positioning in lay conceptions of the Belgian and of the European citizen//*Psychologica Belgica*. – 2003. – № 43(1/2). – P. 55–84.
13. *Taifel, H. & Turner, J. C.* The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *The psychology of intergroup relations*. – Chicago: Nelson-Hall. – 1986. – P. 7–24.

14. *Hornsey, M. J. & Hogg, M. A.* Assimilation and diversity: an integrative model of subgroup relations//*Personality and Social Psychology Review*. – 2000. – № 4(2). – P. 143 – 156.
15. *Licata, L.* Representing the Future of the European Union: Consequences on National and European Identifications//*Papers on Social Representations*. – 2003. – Vol. 12. – P. 5.1 – 5.22.
16. *Абульханова К.А.* Российский менталитет: кросс-культурный и типологический подходы // *Российский менталитет. Вопросы психологической теории и практики*. – М.: Институт психологии РАН. – 1997. – С. 7 - 37.
17. *Moscovici, S.* Social representations. – Cambridge, London, N-Y, 1984.
18. *Белицкая Г. Э.* Типология проблемности социального мышления. Автореф. дисс. канд. психол. наук. – М.: 1991. – 37 с.
19. *Реан А. А., Коломинский Я. Л.* Социальная педагогическая психология. – СПб.: Питер. Ком, 1999. – 416 с.
20. *Audigier, F.* Teaching about society, passing on values. – Council of Europe Publishing, 1996. – 34 с.
21. *Андреева Г. М.* Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 374 с.
22. *Лавриченко Н. М.* Педагогіка соціалізації: європейські абриси. – К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – 443с.
23. *Кон И. С.* Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 265 с.
24. *Манхейм К.* Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – 700 с.
25. *Полат Е. С., Бухаркина М. Ю., Моисеева М. В., Петров А. Э.* Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие. – М.: Издательский центр «Академия», 2001.
26. *Равен Дж.* Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. – М.: Когито-Центр. – 2002. – 306 с.
27. *Lefrancois, G. R.* Psychology for Education. 7th edition. – USA: California, 1991.
28. *Селевко Г. К.* Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998. – с. 255.
29. *Андреева Г. М.* Наследие А. Н. Леонтьева и современная психология социального познания // *Мир психологии*. – 2003. – № 2. – С. 124 – 135.
30. *Audigier, F.* Concepts de base et competence-cles de l'education a la citoyennete democratique: Une deuxieme synthese. – Strasbourg: Conseil de l'Europe, DECS/CIT (99) 53, 1999. – 29 p.
31. *Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти.* Підсумковий документ робочої групи з розроблення навчальних програм проекту „Громадянська освіта – Україна”//*Історія в школах України*. – 2006. – № 8. – С. 4-12.
32. *Veldhuis, R.* Education for Democratic Citizenship: Dimensions of Citizenship, Core Competences, Variables and International Activities. – Strasbourg: Council of Europe, DECS/CIT (97) 23, 1997. – 39 p.

33. *Osler, O., Starkey, H.* Teacher Education and Human Rights. – London: David Fulton Publishers, 1996. – 201 p.
34. *Davis, I., Gregory, I. & Riley, S.C.* Teacher perception of the key influences upon the development of good citizen. In: Good citizenship and Educational Provision. – 1999. – P. 59 – 85.
35. *Cogan, J. J., Derricot, R.* Citizenship for the 21st Century. An International Perspective on Education. – London: Kogan Page, 1998. – 178 p.

8. Політичні уявлення як складова змісту сучасної політичної культури

С.Г.Рябов

Не викликає заперечень думка про те, що неодмінною передумовою перетворень суспільства у напрямку демократії та її зміцнення є формування відповідних уявлень в свідомості його членів. Одним з дієвих чинників цього є громадянська освіта або освіта для демократичної громадянськості. Розвиток громадянської освіти є важливим завданням, яке постає перед сучасними країнами цілого світу. На другому саміті Ради Європи (1997 рік) глави держав та урядів 40 країн-членів визначили освіту для демократичної громадянськості як пріоритет організації. Було вирішено розпочати відповідні ініціативи аби розвивати громадянську освіченість і відповідальність у демократичному суспільстві.

В суспільствах консолідованих демократій, в країнах зі стабільними демократичними режимами це завдання обумовлене необхідністю зберегти непорушність демократичних цінностей, інституцій та зразків поведінки. Відтворення громадянської самосвідомості в поколіннях, що вступають у життя, вважається тут чи не найголовнішим завданням освіти, важливою гарантією збереження демократії. Освіта має культивувати в громадянах те, що на Заході називають *public spirit* – дух, образ суспільного порядку, почуття громади, “соборність”.

Громадянська освіта є також важливим ресурсом демократичного *трансформування* суспільства. Адже перспективи демократизації суспільства безпосередньо пов'язані з політичною соціалізацією молоді, виробленням у людей вміння жити у демократичному суспільстві. Виконання цього завдання є вкрай актуальним для вітчизняного суспільного розвитку. Й досі мало хто з громадян задумується над тим, що таке демократія, відповідальність, права, як їх використовувати й захищати, як мають співвідноситися особисті, громадські та національні інтереси. Покоління, яке сьогодні закінчує навчання, вже через

10-15 років прийде на зміну нинішнім посадовцям в політиці, економіці, адмініструванні. Багато залежить від того, які політичні знання отримає це покоління, які цінності воно засвоїть.

Найважливішим завданням суспільств, що трансформуються, багато авторів називають набуття культури адекватного ставлення громадян до демократичних інституцій⁴, затвердження між ними стосунків взаємного визнання та відповідальності. Саме на політичній культурі населення ґрунтується легітимність влади, що означає, зокрема, відповідність її устрою ціннісним уявленням громадян.

Актуальність громадянської освіти обумовлюється необхідністю поширювати сучасні уявлення про такі явища як демократія, громадянин, громадянське суспільство, держава й закони, участь людей у суспільному житті тощо.

У цій роботі ми послуговуємося таким визначенням поняття “громадянська освіта”: систематичний, концептуально і методично обґрунтований освітній вплив з метою забезпечення ефективного перебігу соціалізації особистості, формування політичної культури людей шляхом надання їм відповідних знань, формування відданості суспільним цінностям, навчання прийомам практичної громадянської дії. Дане визначення орієнтує на необхідність відрізнити громадянську освіту від спонтанного формування політичної культури особистості, яке відбувається під впливом обставин її життя. Така відмінність полягає в організованості громадянської освіти, систематичності її здійснення, в тому, що вона спирається на відповідні теоретичні й методичні розробки.

Ознаки компетентності громадянина (ясна річ, тут перелічені далеко не всі з них), які можуть бути сформовані засобами громадянської освіти, об’єднані у групи, кожна з яких складає окрему тему навчальної програми.

Хто такий громадянин (громадянство, громадянськість).

1. Громадянин – це людина (ставлення до себе, самоідентифікація, цінність життя, гідність і честь, приватність, свобода, толерантність, чемність).

⁴ Див. зокрема: *Артемова О.В.* Демократия в России и Америке // Вопросы философии. – 1996. – № 6. – С. 167.

2. Права та відповідальність (фундаментальні права людини, громадянські свободи та “позитивні” права, захист прав людини).
3. Суспільство (суспільство та громадянин, суспільна солідарність, громада, громадянське суспільство, суспільні інтереси, суспільні конфлікти, справедливість).
4. Суспільний порядок (поняття суспільного порядку, типи суспільного порядку, норми і правила, право та закон, держава, уряд, політичне представництво, обов’язки громадянина перед державою).

Метою і головним завданням громадянської освіти є розвиток *громадянськості*, формування “доброго”, справжнього, компетентного громадянина. Епітет “компетентний” походить від латинського *competens* (належний, відповідний) і має два смисли – атрибутивний та кваліфікаційний, що в українській мові позначаються термінами “компетенція” та “компетентність” і означають, відповідно, сферу впливу й відповідальності та здатність виконувати справу, бути адекватним їй. Компетенція – це коло повноважень установи, державного органу чи посадової особи, множина питань, щодо яких суб’єкт має необхідний досвід, знання, повноваження, правомочність, справи, в яких він добре обізнаний, професійно розбирається.

Компетентність же поширено розуміти як спроможність, здібність, вміння, майстерність щось робити, кваліфікацію, обізнаність, освіченість, поінформованість, достатню для здійснення якоїсь діяльності. У якості синонімів до цього слова в англійській мові вживають *awareness, capacity, ability, talent*. Очевидно, в контексті громадянської освіти мова має йти саме про компетентність.

Громадянськість – це громадянська компетентність. Що ж таке громадянська компетентність, якими є її риси? Компетентний (*capable, efficient, fit, good, qualified, established*) громадянин – це людина, що є відповідною суспільству, в якому вона живе, належним чином освіченою і досвідченою, щоб давати собі раду в ньому, впоратися з розв’язанням особистих та громадських проблем, є повноправним і правомочним, відповідальним і небайдужим.

Суб'єктивна політична компетентність – вміння вважати себе здатним впливати на рішення місцевої та центральної влади (Габріель Алмонд, Сідней Верба)⁵.

Бути компетентним в повному сенсі цього слова, значить бути соціально визнаним у якості того, хто правомочний займатися політичними справами, висловлювати власну думку з цих справ чи навіть міняти курс (П'єр Бурдьє)⁶.

Атестація “еліта” стосується людей найвищого рівня “компетентності” (“*capacity*”) у своїй царині діяльності (Вільфредо Парето)⁷.

Громадянську компетентність можна розуміти як когнітивний аспект політичної культури особистості, стан її уявлень про суспільно-політичне життя. У більш широкому смислі громадянська компетентність – це певний стан політичної культури, культури громадянськості, кваліфікаційна, якісна характеристика громадянськості поряд з юридичним статусом громадянства. Формування такої компетентності є головним завданням громадянської освіти.

Услід за Херффридом Мюнклером⁸ в структурі громадянської компетентності розрізняємо три її аспекти – когнітивний, процедурний та габітуальний – та визначаємо як парципаторний (учасницький) її аспект спроможність, готовність і зацікавленість індивідів у захисті спільних інтересів і збереженні суспільного порядку, їхню схильність до солідарних дій.

Когнітивний (пізнавальний) аспект громадянської компетентності означає певний рівень знань та ступінь готовності й здібності суб'єкта оволодіти цими знаннями, що буває необхідним для результативної громадянської участі. Це знання про зміст і обсяг громадянських прав та відповідальності, про інституційне влаштування політичної системи, властиві їй функціональні взаємозв'язки як внутрішньополітичного так і зовнішньополітичного характеру, про норми і регламенти, що визначають існування суспільства і взаємодію його членів між собою та з владою.

⁵ Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. – № 4. – С. ??

⁶ Бурдьє П. Социология политики: Пер. с фр. Н.А. Шматко/Сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 99-158.

⁷ Парето В. Трактат всеобщей социологии. -

⁸ Херфрид Мюнклер (Munkler), Гражданская компетентность, 1997

Процедурний аспект громадянської компетентності – охоплює здібності і вміння, необхідні людині для результативного й конструктивного впливу особистості чи громади на перебіг функціонування політичної системи і правомірного задоволення актуальних інтересів, реалізації існуючих в рамках даного інституційного порядку можливостей впливу і участі. Поряд із знаннями про склад і обсяг повноважень, якими володіють інститути політичної системи, про відповідні законодавчі процедури і регламенти здійснення прав – це також здатність до взаємодії з іншими задля висловлення власних цілей та інтересів, можливості домагатися їх здійснення. Така компетентність передбачає, перш за все, відкритість до діалогу, готовність домовлятися і дотримуватися досягнутих угод, уладнати конфлікт і йти для цього на компроміс.

Габітуальний (англ. *habit* – звичай, традиція, заведений порядок, звичка) аспект громадянської компетентності полягає у внутрішніх установах, мотиваціях, необхідних для того, щоб знання про улаштування політичної системи й реально існуючі шляхи розв’язання проблем втілювалося в відповідну практичну активність. Це компетентність, яка передбачає перетворення, конвертацію знань і вміння діяти на спонукання до конкретних дій, на готовність і прагнення докласти власних зусиль для виконання практичних справ.

Ці ознаки складають таку характеристику громадянськості як компетентність і вважаються необхідними для ефективної громадянської участі. Громадянська компетентність, як здатність людини до реалізації її прав та до відповідальності за них, не існує від народження, вона формується певними передумовами, політичною системою, зусиллями членів суспільства. Вона є предметом зусиль науковців та освітян, а показниками її стану можуть служити домінанти громадських настроїв.

Компетентний громадянин – той, хто править та одночасно той, ким правлять (Аристотель).

“Нормальний адекватний громадянин – той, хто володіє мінімально достатнім обсягом знань про те, що відповідає його власним інтересам та про

те, який політичний вибір дозволяє йому забезпечити ці інтереси краще,... у громадян є достатньо сильні спонукальні причини діяти відповідно до цих інтересів” (Роберт Даль).⁹

Становлення демократичної політичної культури засобами громадянської освіти пов’язане із формуванням уявлень про конкретні ознаки компетентного громадянина.

Важливим в структурі уявлення про “справжнього громадянина” є визнання того, що це не просто наявність статусу громадянства в людини, а її стан громадянськості. Громадянство – це правова й політична приналежність особистості до певної держави, нації. Внаслідок цієї приналежності а) на людину поширюється влада даної держави, б) індивід користується захистом з боку держави своїх прав і законних інтересів як всередині країни так і за її межами, в) він дотримується визначених зобов’язань перед державою.

Натомість громадянськість визначимо в термінах самоідентифікації особи як відчуття приналежності до групи, суспільства, шанування нею прав людини, соціальної спрямованості її поведінки, дотримання правил суспільного життя, цінуванні й дотриманні порядку, небайдужості до проблем громади.

“Слова «*Civis Romanus sum*» («Я є римський громадянин») були найвищою самооцінкою, джерелом гордості й тим, до чого прагнули багато хто. Високий статус римського громадянина, який згодом почали надавати й особам неримського походження, був вираженням культурної переваги, що виправдовувало почуття «особливої місії» імперії. Ця реальність не лише виправдовувала римське правління, але й схиляла тих, хто підпорядковувався Риму, до асиміляції та включенню в імперську структуру”. [Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). – М.: Междунар. отношения, 1998. – С. 23].

Громадянськість та громадянство розрізняють за способом їх виникнення – громадянство надає людині держава, вона ж може і позбавити його. Громадянськість же виховується. Це певний стан людської свідомості,

⁹ Даль Р.А. Проблемы гражданской компетентности <http://russ.ru/antolog/predely/1/dem2-3.htm>

вираження її духовного світу, світогляду. Особистість, про яку кажуть, що в неї висока громадянськість, характеризує небайдужість до того, що діється довкола, готовність не миритися з недотриманням встановленого порядку, загрозами громадським інтересам. Громадянськість ніким не надається, вона формується в людині як наслідок відчуття й усвідомлення нею своєї фактичної, справжньої, а не лише формальної приналежності до спільноти – громади, нації, людства.

Громадянськість – це здатність людини відчувати, переживати, цінувати й підтримувати “дух громадськості” (*public spirit*) – почуття спільності з іншими, солідарність, готовність надати допомогу, включитися у спільні справи. Для цього не обов’язково мати паспорт держави. Тут важливо відчувати себе членом громади, цінувати приналежність до неї, бути доброзичливим до інших, дбати про спільні інтереси.

Приватність. Коли людей в декількох поколіннях переконують, що вони є лише “клітинками” системи, “гвинтиками” державного механізму, потребує окремих зусиль формування уявлення про те, що громадянин – це людина. Бути “кваліфікованим” громадянином, значить відчувати себе неповторною особистістю, з розвиненим почуттям власної гідності й приватності, знанням і цінуванням власних прав. Толерантно, “соціетально” ставитися до інших може лише той, хто любить і поважає себе.

У зв’язку з цим особливо актуальним для посттоталітарних суспільства є формування й поширення уявлення про приватність людського життя – роботу і відпочинок вдома, спілкування з близькими й друзями, користування власним майном, прийняття рішень щодо перспектив власної долі. Ця частка життя особистості не є аніскільки більш другорядною у порівнянні з громадською (публічною) активністю чи професійною діяльністю. Людина цінує своє приватне життя, бо воно належить тільки їй; тут вона єдиний і виключний господар, начальник, командир.

Приватність як одна з фундаментальних цінностей життя людини, виражає суверенітет особистості, свободу у питаннях її думок і почуттів,

рішень і дій, які обходять тільки її саму, взаємин з ріднею, неофіційних контактів з іншими людьми, вибору місця проживання, сфери діяльності, володіння майном тощо. Разом з тим, приватне начало не заперечує громадської участі. Приватність не повинна перетворювати життя за принципом “моя хата скраю, нічого не знаю”.

Чемність. Ознакою людини, рисою людяності, прикметою доброго громадянина є чемність. Формувати уявлення про чемність як одну з ознак “справжнього” громадянина слід виходячи за межі суто етичного її тлумачення, не обмежуючи її конотацію самою лише ввічливістю, люб’язністю, привітністю. Чемність як громадянська чеснота є вираженням того, що людина “бачить” інших, визнає їхню суб’єктність, значущість, не ставиться до них лише як до засобу досягнення своїх цілей. Це прояв і втілення суспільної природи людини.

До того ж в доброзичливому й чемному ставленні до інших присутня оцінка людиною самої себе. Адже шанувати інших може тільки той, хто поважає себе самого. Отож, чи цінує людина себе, можна бачити з того, як вона ставиться до інших. Чемність має бути визнана ознакою громадянськості через те, що доброзичливе ставлення до інших робить можливим згуртування індивідів, їхню спільну протидію проблемам і загрозам, перетворює людину на сповна соціальну істоту.

“Майбутній громадянин має бути привчений володіти своїми пристрастями, емоціями й інстинктами... Отож, *sōphrosynē* [розважливість] підпорядковує стосунки кожної людини з іншими людьми загальній моделі, що відповідає образу «політичної людини», створеному полісом. Своєю стриманістю поведінка громадянина однаково далеко відстоїть як від властивої обивателю розв’язності, блюзнірської вульгарності, так і від поблажливої, зарозумілої пихи аристократів”. [Вернан Ж-П. Происхождение древнегреческой мысли. – М.: Прогресс, 1988. – С. 113].

Уявлення про чемність має містити сприйняття її як своєрідного суспільного ритуалу, подібно до того, як молитва є ритуалом церковним.

Збагачує таке уявлення також знання того, що англійською мовою чемність позначають термінами “*courtesy*”, “*politeness*” та “*civility*”. Два останні вочевидь мають спільну основу з поняттями “політика” та “громадянин”.

Лояльність і законслухняність. Лояльність – визнання людьми чинних законів, вірність їм, згода з існуванням встановленої влади, готовність перебувати у діючому “правовому полі”. Лояльність громадянина – це його здатність до самообмеження власної свободи через підпорядкування своєї діяльності чинним законам держави. Звідси, культура громадянськості визначається рівнем правосвідомості людей – їхніми уявленнями про те, що є законним, а що незаконним, знанням норм суспільного регулювання, законслухняністю.

Втім, лояльність і законслухняність не можуть бути безмежними, цілковитими (адже бувають закони й не правові), некритичними, перетворюватися на конформну слухняність, на таке собі етатистське рабство. Через те, що держава – це ще й формалізований, відмежований від громадянського суспільства апарат врядування цим суспільством, іншою суттєвою ознакою культури громадянськості є здатність особистості дистанціюватися від того, що є “казенним”, відрізнити державне (формальне) від безпосередньо людського, цивільного, цінувати вартості громадянського суспільства, чинити опір зазіханням апаратного бюрократизму на них, у стосунках з державою відчувати власну гідність і шанувати гідність інших. Одне суспільство, нація відрізняється від іншого не тільки існуючим політичним ладом, технічним і виробничим потенціалом, рівнем життя та багатства людей, а ще й тим, наскільки в ньому поширена й “заглиблена” особистісна самосвідомість, наскільки в громадянах розвинута потреба мати й використовувати власні права, свободи, їх цінувати.

Проблеми формування уявлень про права людини

Щодо уявлень про права людини важливим є долати поширене хибне сприйняття їх як такого собі дарунку держави, пільг, які влада милостиво надає

індивідам, а, отже, може й забрати їх з власної примхи. Права людини – це можливості, які людина має від самого єства, від факту свого народження, або які були завойовані громадянами у протистоянні з владою. Це не гарантія добробуту, а лише можливості, успіх у використанні яких залежить лише від самої людини. Це певні стандарти у стосунках індивідів між собою, між особистістю та владою. Без реалізації цих прав особистість не може повноцінно існувати як людська істота. Права однієї людини є межею свободи іншої. Так само вони є межею втручання держави у життя особистості. Уряд має визнавати й забезпечувати дотримання прав людини, в противному разі – громадяни отримують моральне право на непослух владі.

Уявлення компетентного громадянина про права людини має включати розуміння їх не лише як а) власних можливостей, а й як б) певної відповідальності та як в) джерела обов'язків уряду, засобу обмеження свавілля влади.

Громадянин має знати й розуміти, що уряд не лише зобов'язаний захищати його від зазіхань інших людей на його права, але ще й сам не повинен обмежувати ці права. Власне виникнення ідеї про людські права й було пов'язане з прагненням людей захистити себе від абсолютистських посягань влади. Через це спочатку головну увагу приділяли тим правам, що накладають обмеження на певні дії уряду щодо особистості, її життя, свободи, майна. Саме ці права й називають фундаментальними.

Поняття “права людини” може мати щонайменше три специфічні значення: 1) “невід'ємні, природні права” (право на життя, свободу, власність – *human rights*); 2) “громадянські права і свободи” (свобода слова, совісті, зборів, асоціацій, право голосу тощо – *liberties*); 3) “позитивні права” – привілеї, здобутки соціального розвитку (право на матеріальне забезпечення, на достатній життєвий рівень, на освіту, здоров'я, допомогу безробітним, нужденним – *entitlements*)¹⁰. Суттєва відмінність між ними полягає в тому, що у першому випадку йдеться про невід'ємні, дані від природи права, які не

¹⁰ Сіган, Бернард Г. Створення конституції для народу чи республіки, які здобули свободу. – К., 1993.

надаються людині владою, а, отже влада, держава не може їх забрати. Натомість уряди зобов'язані забезпечувати неухильне дотримання фундаментальних прав людини.

Фундаментальні права людини (на життя, свободу, власність тощо) ще називають “невід’ємними”, “природними”, “основоположними”, “елементарними”. Це означає, що йдеться про права, без дотримання яких неможливе повноцінне людське життя, вони не надані людині ніким, а належать їй від самого народження, “від природи”, вони не можуть бути безпідставно вилучені з життя людини в тому числі і державною владою.

Громадянські і політичні права та свободи (право на громадянство, на місце проживання, на виїзд з країни та політичний притулок; право на володіння майном, на укладання шлюбу; свобода думки, совісті й релігії, переконань, мирних зборів та асоціацій; загальне й рівне виборче право при таємному голосуванні) нерозривно пов'язані з демократичним суспільно-політичним ладом. Це означає, що тільки за умов демократії можливе визнання громадянських свобод, а, з іншого боку, їх поширення і використання населенням дозволяє встановити і зміцнити демократичні порядки. Громадянські права й свободи бувають відповідними існуючій політичній системі.

“Позитивні” права – це соціальне забезпечення населення, пільги і додаткові можливості, які людям надає держава за рахунок національного бюджету. До цього різновиду прав належить також матеріальне забезпечення тих, хто цього потребує. Здійснення “позитивних” прав у суспільстві визначається мірою відповідальності уряду, кваліфікацією та волею політиків і громадських діячів.

Говорячи про права, належить наголошувати, що вони є цінність, а не даність. Цінність, яку слід знати, домагатися її дотримання й шанування. Всім простим людям має бути зрозуміло, що вони мають права – право на безпеку, гідність, економічні можливості, на краще життя своє і своїх дітей. Але щоб усе це не виглядало лише декларацією, утопічною обіцянкою, благим побажанням,

слід наголошувати, що мати право на щось означає, що домагання цього є правомірним і справедливим.

Уявлення про права людини нерозривно пов'язане з уявленням про їх захист. Захист прав людини і свобод громадянина може бути індивідуальний, коли людина особисто звертається до органів влади, судових інстанцій з вимогою відновити порушені права й відшкодувати втрати. Вона може також звернутися до засобів масової інформації, аби привернути увагу громадськості до фактів порушення її прав. Інший спосіб захисту прав людини – громадський, який полягає в тому, що місію виявлення фактів порушення прав і свобод, їх оприлюднення та звернення до відповідальних інстанцій про їх відновлення беруть на себе спеціально створені громадські організації – правозахисні групи. Зрештою буває, що захист прав людини здійснюють установи державної влади або призначені нею посадовці. Цей спосіб називають інституційним. В багатьох державах цю функцію покладають на уповноваженого парламенту з прав людини (на англійський манер цю посаду називають омбудсменом). Головним завданням уповноваженого з прав людини має бути не саме лише виправлення ситуації, коли було порушено права конкретних громадян, а створення обставин в державі, за яких такі порушення були б не можливими. Суспільство. Компетентний громадянин має уявлення про те, що таке суспільство й яке воно буває, вміє бути відповідним ознакам солідарності кожного з його типів, шанує “дух громади” й цінності громадянського суспільства, прагне до справедливості у стосунках з іншими, дбає про загальні інтереси, перш за все – стабільність, безпеку, порядок. Публічна сфера. Важливою складовою сучасної політичної культури є цінування публічного начала життя індивідів та суспільства. При формуванні уявлення про нього в умовах української дійсності доводиться долати поширене перекручене й примітивне розуміння публічного як лише відкритості, гласності дій і рішень політиків, їх доступності для всіх, хто зацікавлений до них.

“Публічний” (англ. *public*) – це перш за все “громадський”, “спільний”, “державний”, “народний”, “національний”, а вже потім “загальнодоступний”, “відкритий” для всіх.

Публічність форм суспільного життя означає, що поточні проблеми вирішуються для людей та за участі самих людей, суспільні програми та діяльність уряду спрямовані на задоволення потреб людей та передбачають участь людей у формулюванні проблем і їх подоланні.

Вперше такий стан суспільства склався в IV сторіччі до Р.Х. в полісах античної Греції. Його називали “громадянський стан” – “*status civilis*”. Він послужив основою для формування згодом громадянського суспільства (*civil society*).

Громада. Важливою рисою суспільств громадського (публічного) типу солідарності та чинником їх консолідації є їх договірна природа – вони виникають внаслідок домовленості людей про порядок їхнього життя та спільного упорядкування цього життя. Це означає, що члени громад, суспільних груп, політичних націй – громадяни – мусять вміти й воліти домовлятися, бути відкритими для спілкування, відкритого обговорення проблем та, що особливо важливо, дотримуватися укладених угод.

Важливою і найбільш давньою формою публічної форми суспільного життя є громада. Вона передувала формуванню урядових структур.

Громада (англ. *community*) – група осіб, що згуртовані як політична, муніципальна чи соціальна спільнота або які проживають в одному місці – селі, районі, кварталі міста. Це також об’єднання людей на підставі спільного походження, релігійних поглядів, роду занять. Громада – це співтовариство людей, яке обумовлене не їхньою кровно-родовою залежністю та не казенно-юридичним, командним підпорядкуванням, а виключно волею індивідів, їхнім прагненням відстоювати спільні інтереси – цілі й цінності, які поділяють усі.

Громада – форма безпосередньої комунікації і взаємодії людей, здійснюваних на засадах спільності території (сусіди по кварталі), професії (громада викладачів), конфесії (церковний приход) тощо, їхньої здатності

вільно вибирати пріоритети, домовлятися і узгоджено реалізовувати спільні інтереси.

Громадянське суспільство. Громадянським слід вважати суспільство, в якому існують і визначально діють громади. Це не якоесь утопічне ідеальне світле майбутнє, наповнене тільки хорошими і правильними людьми. Воно взагалі не є, власне, якимось особливим суспільством, відокремленим від інших суспільств. Це радше спосіб суспільного життя людей, коли вони здатні вільно визначати, як упорядкувати життя своєї громади власними ж силами, не покладаючись на уряд.

Громадянське суспільство це певний спосіб життя людей, коли воно є неказеним, цивільним “штатським” та не приватно-сімейним, протікає поза офіційної регламентації уряду та поза сфери родинної залежності

Своєрідною моделлю громадянського суспільства бувають громадські організації, які ще називають “третім сектором”.

В розвинутих демократіях громадянське суспільство слугує партнером уряду, оскільки часом бере на себе турботу за справи, які в інших умовах доводиться вирішувати державній владі. Водночас громадянське суспільство є джерелом критики уряду, оспорювання його дій, коли вони бувають неефективними, обмеження його сваволі.

Суспільні конфлікти. Оскільки суспільні групи відрізняються одна від одної властивими кожній специфічними інтересами, у випадках, коли ці інтереси виявляються несумісними, такими, що заперечують одне одного, виникає ситуація соціального конфлікту. Отож, соціальний конфлікт – це протиріччя між суспільними групами, яким властиві споріднені інтереси.

Конфліктність є неодмінною складовою суспільного життя, бо ж не буває людей і груп без інтересів. Неправильно думати, буцімто колись настане повний матеріальний достаток, а люди стануть абсолютно доброзичливими один до одного так, що конфлікти цілком зникнуть з їхнього життя. Якими б люди не були чемними і якими благополучними не були б умови їхнього життя, усе ж завжди існує відмінність між їхніми інтересами. Рано чи пізно ця

відмінність перетворюється на протиріччя й суперництво. Інша справа, що не обов'язково всі конфлікти мають набувати гострих форм, призводити до соціальної напруженості. Добре, коли людям стає розуму і шляхетності зберегти конфлікт на рівні здорового змагання й конкуренції та не вдаватися до силового впливу один на одного.

Сучасна соціологічна наука доводить, що наявність певного рівня соціальної напруженості, неструктивна конфліктність є невід'ємною ознакою нормального стану суспільства.

“...Конфлікт є нормальним явищем суспільного життя; виявлення й розвиток конфлікту в цілому – корисна і потрібна справа. Не треба вводити людей в оману за допомоги міфу про всезагальну гармонію інтересів”. [Здравомыслов А.Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. – М.: Аспект пресс, 1995. – С. 3].

Спираючись на принцип “конфліктного функціоналізму” (часті й негострі конфлікти сприяють інтегруванню і зміцненню суспільної системи), маємо підстави стверджувати, що системна суспільна напруженість є не просто відхиленням від норми життя спільноти, а саме засадою попередження соціальної дестабілізації та руйнівних конфліктів. Держава покликана стимулювати її та керовано підтримувати у необхідних рамках.

Отож, громадянська компетентність у питаннях суспільних конфліктів полягає не в тому, щоб не допускати їх виникнення чи уникати їх, а у вмінні розв'язувати конфлікти, залагоджувати їх. “Грамотний” підхід до конфлікту передбачає вміння усвідомити й виразно сформулювати власні інтереси та інтереси супротивної сторони, вступати в діалог і вести переговори, домовлятися і йти на *компроміс*, досягати мирової угоди чи *консенсусу*, звертатися в разі необхідності до третейського суду.

Конфлікт вважається розв'язаним, коли усі його сторони впевнені, що спірне питання вирішене по-справедливості.

Справедливість. Про справедливість говорять, коли постає питання про компенсацію комусь нанесеної шкоди. Вирішувати питання “по

справедливості”, значить віддавати кожному належне, “по заслугах”. Вважається, приміром, що справедливість встановлено, коли призначено покарання пропорційне злочину.

Державні закони покликані забезпечувати справедливість у суспільстві. Цікаво, що в англійській мові поняття “справедливість” та “юстиція” (практика застосування законів, їх тлумачення й ухвалення *вердиктів* судами; правосуддя) виражаються одним і тим самим словом – “*justice*”. Однією з інституцій забезпечення справедливості є суд. Важливим для формування уявлення про справедливість є показати, що суд як суспільна інституція призначений перш за все розсудити учасників конфлікту, розв’язати суперечку поміж них. В тоталітарних же суспільствах він використовується лише як знаряддя засудження, покарання.

Суспільство стабільне, коли всі проблеми поміж людей розв’язують по-справедливості, в ньому поширена справедливість. Взагалі суспільство можна визначити як таке співіснування людей, яке здійснюється відповідно до критеріїв справедливості. У наш час справедливість – це не лише “симетрична”, пропорційна, рівна вчинкові відповідь на нього, як це було поширено раніше (таліон). Справедливість – це істина, правда, відповідність тому, “як воно повинно бути”, загальному інтересу – забезпеченню стабільності, безпеки, порядку.

Суспільний порядок. Встановлення певного порядку, ладу в житті людей, унормованість їхніх стосунків між собою є суттєвою ознакою суспільства, вираженням, втіленням загального інтересу. Справжній громадянин має уявляти, яким є порядок в суспільстві, в якому він живе, вміти й прагнути дотримуватися його норм, володіти інформацією про органи й установи, що забезпечують його дотримання, та про способи звернення до них, про те, як легально змінити чинний порядок в разі необхідності.

Суспільний порядок – атрибут суспільства. Порядок – це певна модель спільного життя людей (англійське “*order*” – це ще й “суспільна верства, група”). Порядок взагалі – це певний розклад, послідовність, почерговість та

наступність подій і явищ, суть справи. Це також спосіб організації влади в державі та її взаємовідносин з суспільством (в цьому разі говоримо про політичні порядки, суспільний лад, режим правління). Зрештою, порядок – це спокій, безпека, “громадський порядок”. Саме заради збереження спокою і безпеки громадяни включаються у суспільне життя, беруться до громадської роботи. Заради цього люди створюють державу і надають їй необхідних повноважень та ресурсів.

Усі ці три значення порядку присутні в понятті “суспільний порядок”. Суспільний порядок – це усталена система суспільного життя, в якому визначена й строго дотримується послідовність процесів і явищ, встановлено певний стиль взаємодії влади та суспільства, нейтралізуються загрози й перешкоди життєдіяльності індивідів і громад.

Порядок є універсальною цінністю будь-якого суспільства. Мається на увазі, що більшість людей бажають жити в умовах, де забезпечені стабільність, впорядкованість і безпека. Але специфіка соціального порядку в умовах демократії полягає в тому, що цей порядок досягається не за рахунок ліквідації розбіжностей і багатоманітності, притаманної живому соціальному організмові, а шляхом їх узгодження, примирення, “упорядкування”.

Компетентний громадянин є суб’єктом суспільного порядку. Це означає, що він не просто слухняно дотримується встановлених правил і норм, а, усвідомлюючи значення упорядкованого життя спільноти, вважає себе відповідальним за існування порядку в ньому, є не просто його споживачем”, а й “творцем”, критично оцінює його норми і домагається їх відповідності ідеалам справедливості й загальним інтересам.

Норми й правила. Кожний порядок існує як сукупність норм і правил, які його визначають, він стає можливим завдяки тому, що люди дотримуються цих норм і правил, керуються ними у своїй поведінці.

Нормами й правилами, що забезпечують існуючий порядок, бувають традиції, звичаї, обряди, ритуали, канони, релігійні приписи, мораль, статутні норми (правила й вимоги, яким погоджуються відповідати люди, що є членами

громадських організацій, партій, виробничих чи навчальних корпорацій), положення угод, накази й розпорядження. Поряд з переліченими нормами значну регулюючу роль в сучасному суспільстві виконують норми права та державні закони.

Право та закон. Компетентний громадянин, який прагне жити у суспільстві, що відповідає його уявленням про справедливість, дбає, аби в ньому було встановлено верховенство права та влада закону. В уявленні про право та закон важливо домагатися розуміння того, що це близькі одне до одного, але не тотожні між собою поняття.

Право це свобода щось робити або не робити, а закон – то є припис, наказ робити чи, навпаки, не робити чогось (Томас Гоббс)

Право – приписи, норми й правила суспільної взаємодії, що виходять із визнання спільнотою і прийняття нею як справедливих чийхось окремих свобод, можливостей, привілеїв. Державним (його ще називають юридичним) законом є видане повноважним органом правило, обов'язкове до виконання й дотримання усіма, рівне, однаково застосовуване до всіх. За допомоги законів людей примушують, використовуючи силу, до дотримання встановленого порядку й справедливості.

Демократичний принцип верховенства права, такий бажаний компетентному громадянину, полягає в тому, що право має бути джерелом законів, визначати їх дух і букву. Закони повинні бути знаряддям здійснення права, а отже відповідати праву, бути правовими. В противному разі вони перетворюються на звичайне знаряддя примушування владою населення країни до потрібних їй (владі, панівній політичній силі) дій. Є поширеним, що таких законів не дотримуються ані громадяни, ні суспільна еліта.

Коли ж державні закони є правовими, тоді саме вони, а не воля політиків та урядовців, не чийсь великі гроші чи й навіть вимоги натовпу на майданах мають бути визначальними при ухваленні суспільних рішень, розв'язанні спорів і суперечок. Це і означає правління закону (“*rule of law*”).

Держава. Важливою складовою уявлення про порядок є уявлення про державу – один з різновидів суспільного порядку. Це певний порядок, встановлений на визначеній кордонами території, поширений на певну групу людей – населення держави. Державний порядок спирається на кодифіковані норми – державні закони, регламенти та інструкції. Його також характеризує те, що керування суспільними справами здійснюють спеціально для цього призначені і навчені люди – урядовці.

Уявлення про державу має включати такі три смисли цього поняття:

- суспільство, упорядковане за допомоги норм і правил (“нація”);
- “уряд” – множина органів адміністрування, керування суспільними справами;
- територія, країна, “земля” (“батьківщина”).

Культура громадянськості передбачає відповідне ставлення людини до держави в кожному з її аспектів. Щодо **держави як суспільства** громадянськість проявляється в шануванні встановлених в ньому правил і законів, активній участі у збереженні стабільності й безпеки.

Маючи на увазі **державу як уряд**, множину установ суспільного адміністрування, слід говорити про розрізнення й навіть протиставлення держави та суспільства. Держава здійснює керування суспільним життям за допомоги властивих директивному порядку норм формально-юридичного штабу – законів, наказів, розпоряджень, положень, статутів тощо. Таке керування здійснюється через діяльність працівників управлінського апарату – чиновників (“бюрократії”).

Ставлення компетентного громадянина до держави як країни передбачає, що він в тій чи іншій мірі відчуває почуття патріотизму, а також переймається тим, якими є стосунки його держави з іншими країнами і народами. Офіційне громадянство. Уявлення компетентного громадянина про державу визначається ще й тим, що в стосунках з нею він постає як носій офіційного статусу громадянства. Офіційне громадянство як формальну приналежність особистості до якоїсь політико-юридичної системи ще називають підданством.

Підданство – це спочатку підпорядкованість, підлеглисть людини якомусь володареві, сюзерену, залежність від нього. У подальшому інститут підданства набув значення приналежності індивіда до якоїсь держави, перебування під її юрисдикцією. Держава – сучасний суверен, підданство щодо якого створює умови для реалізації індивідами їхніх прав, правосуб'єктності громадян.

Офіційне громадянство – це формально-юридичний статус особи, який визначає приналежність до якоїсь держави, підпорядкованість її законам, надає людині певні юридичні, політичні, економічні та інші права (на державне забезпечення й захист, участь у виборах, представництво інтересів в органах державної влади, свободу слова й асоціацій, житло, роботу, освіту, медичну й матеріальну допомогу, захист безпеки і власності тощо). Набуваючи статусу громадянина конкретної держави (після досягнення відповідного віку або шляхом натуралізації), людина стає суб'єктом політико-правових відносин – отримує встановлені у цій державі права громадянина, можливість домагатися їх дотримання, захисту державою (як усередині країни, так і поза її межами), покладає на себе певні обов'язки перед нею, коло яких зводиться переважно до сплати податків, дотримання законів, виконання повинностей.

Громадянство – це своєрідна угода підданого та держави про взаємні зобов'язання й відповідальність за їх дотримання. Здобуття особою громадянства якоїсь держави означає отримання нею встановлених в цій державі прав і свобод громадянина. Перелік таких прав і свобод визначається законодавством кожної держави та існуючим тут політичним режимом. В демократичних суспільствах відповідно до цих прав і свобод громадянин може обирати членів представницьких і законодавчих органів. Через них він отримує можливість впливати на тих, хто здійснює керування суспільними справами – урядовців. Статус громадянства надає людині можливість самій бути обраною або призначеною на керівну посаду. На громадян поширюються визначені законодавством держави умови свободи слова та асоціацій, права на житло, роботу, освіту, медичну й матеріальну допомогу, на захист безпеки тощо.

Громадянин може сподіватися на те, що держава гарантуватиме дотримання його прав, задоволення законних інтересів, забезпечить безпеку і захистить від загроз, надасть соціальну підтримку в разі необхідності (допомога безробітним і неімущим, пенсійні виплати, оплата навчання і лікування тощо).

Конституціоналізм. Одним з основоположних принципів демократії є конституціоналізм. Часто помилково зміст цього принципу зводять усього лише до вимоги існування конституції держави, до чіткого визначення й регламентування життя суспільства за допомоги основного закону держави. Проте принцип конституціоналізму – один з наріжних принципів ліберальної демократії, народжений прагненням обмежити самовладдя абсолютизму в Європі у XVI-XVIII сторіччях – полягає в дещо іншому. Відповідно до цього принципу вважається, що стосунки між владою держави та громадянами мають бути врегульовані своєрідною угодою, якою є конституція. Основний закон держави є чимось на зразок домовленості про межу поширення прерогатив влади, договором про “демаркацію кордону” між компетенцією верховної державної влади, з одного боку, та правами й свободами громадян – з іншого, тим, що регламентує владу правителя, встановлює принципи, яким має відповідати здійснення владних функцій.

Принцип конституціоналізму – означає вимогу, щоб державне володарювання не було самодостатнім, абсолютним, а обмежувалося за допомогою конституції. Конституція як втілення вартостей і принципів теоретико-політичної концепції конституціоналізму покликана насамперед *обмежувати* владу правителя, встановлювати принципи, яким має відповідати здійснення владних функцій. Історично конституції приймали передусім для того, щоб зупинити сваволю влади (конституційну монархію ще називають обмеженою монархією).

Конституційні обмеження, заборони й дозволи – законодавчі норми найвищої юридичної сили в державі – повинні бути спрямовані перш за все на владу та її інституції, на відповідальність, яку влада несе за дотримання прав і свобод людини. Найперше таке обмеження влади втілюється у визнанні нею

невід'ємних прав і свобод людини. Натомість перекрученням ідеалів і вимог конституціоналізму буває розуміння основного закону держави як способу надання, “дарування” всесильною владою прав і свобод громадянам, як лише перелік дозволів і заборон.

“Справжній” громадянин уявляє, як улаштований порядок, в рамках якого відбувається його життєдіяльність, погоджується з вимогами й приписами норм цього порядку, дотримується їх, виконує обов'язки перед державою та користується її послугами. Якщо ж вони його не влаштовують, він або переміщує своє життя в рамки іншого порядку, або у встановлений спосіб міняє норми й правила існуючого порядку.

Важливою ознакою демократичної політичної культури є формування уявлення про розрізнення, нецілковиту тотожність суспільства та держави. Будучи рудиментарним наслідком тоталітарного етатизму, припущення про таку тотожність спирається на, нехай ненавмисну підміну понять “державо-суспільство”, “державо-уряд” та “державо-країна”. Розвиток громадянського суспільства, формування уявлення про нього – це, окрім іншого, поширення максими, відповідно до якої, держава не є “вищою й найдосконалішою формою організації суспільства”, життя людей містить й інші складові, що є не менш цінними для індивідів, ніж державна – приватну, родинну, громадську.

9. Додатки до розділу “Національна ідентичність в соціальних уявленнях молоді”

Додаток А

Оцінні дескриптори для вивчення уявлень студентської молоді про психологічні особливості типових представників українського етносу

- 1) лінивий – працелюбний
- 2) добрий – злий
- 3) веселий – депресивний
- 4) жадібний – щедрий
- 5) щирий – лицемірний
- 6) розумний – тупий
- 7) самостійний – залежний
- 8) аполітичний – активіст
- 9) красивий – звичайний
- 10) обмежений – інтелектуальний
- 11) егоїстичний – чуйний
- 12) релігійний – атеїст
- 13) поступливий – впертий
- 14) замкнутий – комунікабельний
- 15) демонстративний – скромний
- 16) тривожний – впевнений
- 17) принижений – гордий
- 18) дружлюбний – озлоблений
- 19) гостинний – затворник
- 20) грубий – ніжний
- 21) доброзичливий – злопам’ятний
- 22) критичний – довірливий
- 23) амбіційний – без претензій
- 24) люблячий – байдужий
- 25) заздрісний – безкорисний
- 26) сильний – млявий
- 27) хаотичний – гармонійний
- 28) транжира – хазяйновитий
- 29) любимий – ненависний
- 30) хитрий – наївний.

Список використаних фразеологізмів для дослідження особливостей соціальних уявлень студентів про типових представників українського етносу

- 1) Іти второваними стежками
- 2) Стріляти з гармат по горобцях
- 3) Лихом торгувати
- 4) Дивитися тверезими очима
- 5) Перекладати на чужі плечі
- 6) Розводити шури-мури
- 7) Заганяти голки в серце
- 8) За словом у кишеню не лізти
- 9) Сідати в калюжу
- 10) Кидати слова на вітер
- 11) Шукати вчорашнього дня
- 12) Гризти собі голову
- 13) Мати свою стежку
- 14) Зимою криги не дасть
- 15) Совати палиці в колеса
- 16) Сотати нерви
- 17) Давати собі ради
- 18) Мати рацію
- 19) Лізти чортові на роги
- 20) Розкидатися словами
- 21) Не розминатися з чаркою
- 22) Жити заднім розумом
- 23) Підкладати свиню
- 24) Закопувати свій талант
- 25) Гребти під себе
- 26) Голими руками не візьмеш
- 27) Лізти поперед батька в пекло
- 28) Хоч кіл на голові теши, а він своє зробить
- 29) Чортові душу продасть
- 30) Ганяти за двома зайцями
- 31) Ловити рибу в каламутній воді
- 32) Діставати каштани з вогню
- 33) Лізти з чобітьми в душу
- 34) Жити тільки собою
- 35) І батька рідного не пожаліє
- 36) Пробивати грудьми дорогу
- 37) Проспати царство небесне
- 38) Багатіти думкою
- 39) Будувати повітряні замки
- 40) Без мила в душу лізти
- 41) Скочити в гречку
- 42) Забігати наперед розуму
- 43) Чужими руками жар вигрібати
- 44) Пускати в очі пилюку
- 45) Клеїти дурня
- 46) Пхати носа
- 47) Докидати хмизу в жар
- 48) Моя хата з краю.

**Бланк Діагностичного тесту відносин (Кцюєва, Г.У.Солдатова)
Варіант Б (подається мовою оригіналу)**

дипломатичный	навязчивый	гордый	общительный	высокомерный	лицемерный
активный	бесхарактерный	остроумный	покладистый	ехидный	агрессивный
экономный	упрямый	находчивый	настойчивый	хитрый	жадный
темпераментный	педантичный	осторожный	аккуратный	трусливый	вспыльчивый

Якості розташовані в бланку послідовно, по одній рисі, у певному порядку, таким чином, щоб: по-перше, не налаштовувати опитуваних на певну діаметральність кожної пари якостей; по-друге, щоб максимально спростити подальше обрахування отриманих даних.

Додатки до розділу “Соціальні уявлення про громадянськість та формування громадянської компетентності учнівської молоді”

Додаток 1

Анкета

Шановний друже!

Просимо Вас заповнити анкету і поділитися з нами Вашими думками та власним досвідом щодо проблеми громадянства та громадянських цінностей.

Будь-які Ваші відповіді на питання анкети є правильними, оскільки нас цікавить Ваша думка та Ваші уявлення про доброго громадянина та ті соціальні явища, які впливають на формування громадянських цінностей особистості.

I. Добрий громадянин

Будь ласка, дайте оцінку характеристикам громадянина за 5-бальною шкалою, де 0 – не має абсолютно ніякого значення, 1 – скоріше ні, 2 – і так і ні, 3 – скоріше так, 4 - так цілком. Поставте знак “+” у відповідній клітинці.

<i>Характеристики</i>	0	1	2	3	4
Завжди дотримується закону					
Є членом політичної партії					
Впевнена у собі людина					
Багато працює					
Бере участь у мирних акціях протесту проти закону, який він/вона вважає несправедливим					
Вважає своїм обов'язком служити в армії, щоб захищати батьківщину					
Слідкує за висвітленням політичних та соціальних проблем у ЗМІ					
Бере участь у діяльності на благо спільноти (суспільства)					
З повагою ставиться до представників уряду (лідерів, офіційних осіб)					
Бере участь у заходах на захист прав людини					
Вважає своїм обов'язком голосувати на кожних виборах					
Бере участь у політичних дискусіях					
Власними діями не завдає шкоди довколишнього середовища					
Патріотично налаштований до своєї країни					
Вважає за можливе не дотримуватись закону, що порушує права людини					
Національно свідомий					
Порядна, добра людина, здатна до співчуття					
Вважає для себе за необхідне долучатися до захисту соціальних прав інших					
Хороший сем'янин, поважає батьків, членів родини					
Критично ставиться до висвітлення подій у ЗМІ					
Не приймає насильство					
Веде здоровий спосіб життя					
Знає, як відстоювати свої права і інтереси					
Знає історію своєї країни					
Завжди сплачує податки					
Прагне постійно поповнювати свої знання аби утримувати високий фаховий рівень					
Прагне самостійно приймати рішення і відповідає за їх наслідки					

Бере участь у громадських організаціях					
Дотримується національних звичок і традицій					
Шанує старше покоління					
Навчає молодше покоління поважати традиції і культуру країни					
Робить благодійні внески					
Є носієм загальнолюдських цінностей					
Орієнтується на національні економічні інтереси					
Дотримується норм культури, співжиття					
Активно цікавиться подіями у культурному житті суспільства					
Дотримується норм поведінки в громадських місцях					
Прагне до просвіти					
Переймається проблемами оточуючих					
Дбає про свій інтелектуальний розвиток					
Зніме останню сорочку, щоб допомогти ближньому					
Дотримується не тільки юридичних законів, а й моральних норм					
Піклується про навколишнє середовище					
Не смітить на вулицях					
Не підвищує голос на старших					
Є законослухняним					
Намагається мати користь із будь-якої справи, але не за рахунок інших					
Домагається утвердження демократичних цінностей					
Сумлінно виконує покладені на нього обов'язки					
Веде активну громадську діяльність					
Дбає про інтереси держави					
Звільняє місце старшим у громадському транспорті					
Уміє відстояти своє право					
Любить свою країну					
Поважає інших людей					
Вихований, інтелігентний					
Справедливий					
Надає допомогу іншому громадянину на вулиці					
Небайдужий до менш забезпечених співвітчизників, допомагає їм					
Займається добродійною діяльністю					
Чесно працює на благо своєї держави					
Прагне бути в курсі політичного життя країни					
Усвідомлює свою спроможність впливати на те, що відбувається в державі					
Знає свої права					
Поважає права інших					
Прагне здобути освіту					
Поважає владу					
Поважає державу					
Дотримується правил дорожнього руху					
Завжди чемно поводить					
Людина з позитивними, добрими думками					
Намагається з усіма знайти спільну мову					
Весела і доброзичлива людина					
Підтримує національну ідею					
Не має шкідливих звичок (наркотики, алкоголь, куріння)					
Інші (зазначте)					

Факторний аналіз дослідження уявлень учнів старших класів ЗОШ про доброго громадянина

Фактор 1. Активна лояльність

№	Зміст судження	Факторна вага
1	Є законослухняним	0.832
2	Поважає владу	0.806
3	Завжди сплачує податки	0.748
4	Поважає державу	0.735
5	Прагне до просвіти	0.724
6	Дотримується норм культури, співжиття	0.718
7	Підтримує національну ідею	0.712
8	Активно цікавиться подіями у культурному житті суспільства	0.709
9	З повагою ставиться до представників уряду (лідерів, офіційних осіб)	0.699
10	Вважає своїм обов'язком голосувати на кожних виборах	0.679
11	Усвідомлює свою спроможність впливати на те, що відбувається в державі	0.678
12	Навчає молодше покоління поважати традиції і культуру країни	0.644
13	Завжди дотримується закону	0.640
14	Вважає своїм обов'язком служити в армії, щоб захищати батьківщину	0.633
15	Знає історію своєї країни	0.626
16	Домагається утвердження демократичних цінностей	0.586
17	Вважає для себе за необхідне долучатися до захисту соціальних прав інших	0.564
18	Дотримується національних звичок і традицій	0.527
19	Дбає про інтереси держави	0.452

Фактор 2 і 3. Позитивна особистість

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф 2)
1	Весела і доброзичлива людина	-0.860
2	Намагається з усіма знайти спільну мову	-0.840
3	Людина з позитивними, добрими думками	-0.822
4	Порядна, добра людина, здатна до співчуття	-0.790
5	Впевнена у собі людина	-0.637
6	Веде здоровий спосіб життя	-0.634
7	Дотримується правил дорожнього руху	-0.540
8	Знає, як відстоювати свої права і інтереси	-0.496
9	Уміє відстояти своє право	-0.461
10	Не має шкідливих звичок (наркотики, алкоголь, куріння)	-0.416
		(Ф 3)
1	Дбає про свій інтелектуальний розвиток	-0.875
2	Хороший сем'янин, поважає батьків, членів родини	-0.810

3	Власними діями не завдає шкоди довколишнього середовища	-0.758
4	Робить благодійні внески	-0.719
5	Не приймає насильство	-0.681
6	Звільняє місце старшим у громадському транспорті	-0.663
7	Веде активну громадську діяльність	-0.627
8	Шанує старше покоління	-0.598
9	Національно свідомий	-0.563
10	Поважає інших людей	-0.536
11	Критично ставиться до висвітлення подій у ЗМі	-0.524
12	Є членом політичної партії	-0.520
13	Є носієм загальнолюдських цінностей	-0.511
15	Дотримується не тільки юридичних законів, а й моральних норм	-0.500
16	Багато працює	-0.499
17	Бере участь у заходах на захист прав людини	-0.452

Фактор 4 і 6. Соціальна і моральна відповідальність.

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф 4)
1	Надає допомогу іншому громадянину на вулиці	0.783
2	Знає свої права	0.711
3	Не сміється на вулицях	0.709
4	Небайдужий до менш забезпечених співвітчизників, допомагає їм	0.692
5	Завжди чемно поводить	0.665
6	Піклується про навколишнє середовище	0.612
7	Займається добродійною діяльністю	0.590
8	Поважає права інших	0.563
10	Чесно працює на благо своєї держави	0.533
11	Намагається мати користь із будь-якої справи, але не за рахунок інших	0.408
		(Ф 6)
1	Прагне самостійно приймати рішення і відповідає за їх наслідки	0.782
2	Переймається проблемами оточуючих	0.696
3	Вихований, інтелігентний	0.660
4	Патріотично налаштований до своєї країни	0.620
5	Прагне здобути освіту	0.568
6	Прагне бути в курсі політичного життя країни	0.514
7	Орієнтується на національні економічні інтереси	0.487
8	Справедливий	0.417
9	Зніме останню сорочку, щоб допомогти ближньому	0.402

Фактор 5. Соціальна і пізнавальна активність

№	Зміст судження	Факторна вага
1	Бере участь у політичних дискусіях	-0.693
2	Бере участь у громадських організаціях	-0.692

3	Бере участь у діяльності на благо спільноти (суспільства)	-0.624
4	Сумлінно виконує покладені на нього обов'язки	0.584
5	Слідкує за висвітленням політичних та соціальних проблем у ЗМі	-0.579
6	Прагне постійно поповнювати свої знання аби утримувати високий фаховий рівень	-0.522
7	Любить свою країну	-0.476

Факторний аналіз дослідження уявлень фінських учнів старших класів про доброго громадянина

Фактор 1. Соціальна активність і відповідальність

№	Зміст судження	Факторна вага
1	Зніме останню сорочку, щоб допомогти ближньому	0.807
2	Займається добродійною діяльністю	0.732
3	Людина з позитивними, добрими думками	0.729
4	Робить благодійні внески	0.726
5	Порядна, добра людина, здатна до співчуття	0.675
6	Переймається проблемами оточуючих	0.664
7	Є носієм загальнолюдських цінностей	0.650
8	Справедливий	0.647
9	Не приймає насильство	0.625
10	Весела і доброзичлива людина	0.615
11	Уміє відстояти своє право	0.609
12	Поважає права інших	0.597
13	Дотримується не тільки юридичних законів, а й моральних норм	0.588
14	Небайдужий до менш забезпечених співвітчизників, допомагає їм	0.564
15	Чесно працює на благо своєї держави	0.537
16	Власними діями не завдає шкоди довколишнього середовища	0.530
17	Вважає для себе за необхідне долучатися до захисту соціальних прав інших	0.529
18	Піклується про навколишнє середовище	0.514
19	Слідкує за висвітленням політичних та соціальних проблем у ЗМі	0.507
20	Є законослухняним	-0.506

Фактор 2. Позитивна особистість

№	Зміст судження	Факторна вага
1	Не підвищує голос на старших	0.838
2	Не має шкідливих звичок (наркотики, алкоголь, куріння)	0.835
3	Шанує старше покоління	0.826
4	З повагою ставиться до представників уряду (лідерів, офіційних осіб)	0.778
5	Веде здоровий спосіб життя	0.702
6	Завжди дотримується закону	0.697
7	Хороший сем'янин, поважає батьків, членів родини	0.691
8	Дотримується національних звичок і традицій	0.591
9	Завжди чемно поводить	0.546
10	Дотримується правил дорожнього руху	0.514

Фактор 3. Пізнавальна активність

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф3)
1	Прагне бути в курсі політичного життя країни	-0.797
2	Прагне здобути освіту	-0.745
3	Прагне постійно поповнювати свої знання аби утримувати високий фаховий рівень	-0.741
4	Домагається утвердження демократичних цінностей	-0.738
5	Дбає про свій інтелектуальний розвиток	-0.705
6	Прагне самостійно приймати рішення і відповідає за їх наслідки	-0.702
7	Бере участь у діяльності на благо спільноти (суспільства)	-0.698
8	Активно цікавиться подіями у культурному житті суспільства	-0.657
9	Прагне до просвіти	-0.656
10	Бере участь у мирних акціях протесту проти закону, який він/вона вважає несправедливим	-0.619
11	Бере участь у заходах на захист прав людини	-0.601
12	Надає допомогу іншому громадянину на вулиці	-0.600
13	Бере участь у політичних дискусіях	-0.589
14	Дотримується норм поведінки в громадських місцях	-0.585
15	Поважає інших людей	-0.576
16	Не сміється на вулицях	-0.562
17	Намагається мати користь із будь-якої справи, але не за рахунок інших	-0.555
18	Завжди сплачує податки	-0.543
19	Веде активну громадську діяльність	-0.536
20	Вихований, інтелігентний	-0.490
21	Вважає своїм обов'язком голосувати на кожних виборах	-0.455

Фактор 4 і 6. Активна громадянська позиція

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф 4)
1	Знає свої права	-0.798
2	Вважає своїм обов'язком служити в армії, щоб захищати батьківщину	0.635
3	Бере участь у громадських організаціях	-0.631
5	Вважає за можливе не дотримуватись закону, що порушує права людини	-0.582
6	Сумлінно виконує покладені на нього обов'язки	-0.485
7	Критично ставиться до висвітлення подій у ЗМі	-0.452
		(Ф 6)
1	Впевнена у собі людина	0.752
2	Є членом політичної партії	0.720
3	Багато працює	0.712
4	Усвідомлює свою спроможність впливати на те, що відбувається в державі	0.676
5	Звільняє місце старшим у громадському транспорті	-0.625
6	Поважає владу	0.554
7	Знає історію своєї країни	0.528
8	Знає, як відстоювати свої права і інтереси	0.519

9	Національно свідомий	0.503
10	Поважає державу	0.422

Фактор 5. Патріотизм

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф5)
1	Любить свою країну	-0.801
2	Патріотично налаштований до своєї країни	-0.773
3	Підтримує національну ідею	-0.715
4	Дотримується норм культури, співжиття	-0.696
5	Навчає молодше покоління поважати традиції і культуру країни	-0.593
6	Дбає про інтереси держави	-0.561

**Факторний аналіз дослідження уявлень розробників змісту суспільствознавчої освіти
про доброго громадянина**

Фактор 1. Соціальноактивна позитивна особистість

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф1)
1	Прагне бути в курсі політичного життя країни	0.925
2	Не має шкідливих звичок (наркотики, алкоголь, куріння)	0.888
3	Дбає про свій інтелектуальний розвиток	0.875
4	Слідкує за висвітленням політичних та соціальних проблем у ЗМі	0.864
5	Не приймає насильство	0.813
6	Прагне до просвіти	0.804
7	Веде здоровий спосіб життя	0.800
8	Порядна, добра людина, здатна до співчуття	0.778
9	Намагається з усіма знайти спільну мову	0.756
10	Активно цікавиться подіями у культурному житті суспільства	0.713
11	Критично ставиться до висвітлення подій у ЗМі	0.711
12	Шанує старше покоління	0.697
13	Уміє відстояти своє право	0.681
14	Справедливий	0.650
15	Вихований, інтелігентний	0.580
16	Вважає своїм обов'язком служити в армії, щоб захищати батьківщину	0.561
17	Хороший сем'янин, поважає батьків, членів родини	0.552
18	Переймається проблемами оточуючих	0.537

Фактор 2. Законотрунність

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф2)
1	Дотримується норм поведінки в громадських місцях Поважає права інших	0.927
2	Знає свої права	0.864
3	Дотримується норм культури, співжиття	0.821
4	Завжди дотримується закону	0.800
5	Прагне постійно поповнювати свої знання аби утримувати високий фаховий рівень	0.763
6	Завжди сплачує податки	0.755
7	Дотримується не тільки юридичних законів, а й моральних норм	0.701
8	Бере участь у заходах на захист прав людини	0.608
9	Орієнтується на національні економічні інтереси	0.473

Фактор 3 і 4. Активна громадянська позиція

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф 3)
1	Любить свою країну	-0.942
2	Патріотично налаштований до своєї країни	-0.879
3	Є членом політичної партії	0.802
4	Бере участь у діяльності на благо спільноти (суспільства)	-0.802

5	Сумлінно виконує покладені на нього обов'язки	-0.779
6	Національно свідомий	-0.778
7	Домагається утвердження демократичних цінностей	-0.735
8	Бере участь у політичних дискусіях	-0.733
9	Підтримує національну ідею	-0.691
10	Поважає інших людей	-0.681
11	Знає, як відстоювати свої права і інтереси	-0.672
12	Орієнтується на національні економічні інтереси	-0.620
13	Вважає своїм обов'язком голосувати на кожних виборах	-0.574
		(Ф 4)
1	Є носієм загальнолюдських цінностей	-0.937
2	Дбає про інтереси держави	-0.867
3	Піклується про навколишнє середовище	-0.857
4	Не смітить на вулицях	-0.848
5	Прагне здобути освіту	-0.842
6	Веде активну громадську діяльність	-0.841
7	Дотримується правил дорожнього руху	-0.820
8	Завжди чемно поводитьься	-0.817
9	Не підвищує голос на старших	-0.805
10	Людина з позитивними, добрими думками	-0.799
11	Багато працює	-0.787
12	Звільняє місце старшим у громадському транспорті	-0.763
13	Власними діями не завдає шкоди довколишнього середовища	-0.679
14	Бере участь у громадських організаціях	-0.646
15	Надає допомогу іншому громадянину на вулиці	-0.555

Фактор 5. Активне обстоювання прав людини

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф5)
1	Вважає за можливе не дотримуватись закону, що порушує права людини	-0.796
2	Вважає для себе за необхідне долучатися до захисту соціальних прав інших	-0.786
3	Усвідомлює свою спроможність впливати на те, що відбувається в державі	0.760
4	Намагається мати користь із будь-якої справи, але не за рахунок інших	-0.738
5	Бере участь у мирних акціях протесту проти закону, який він/вона вважає несправедливим	-0.696
6	Є законослухняним	0.619
7	Знає історію своєї країни	0.588

Фактор 6. Соціальна адаптованість

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф6)
1	Дотримується національних звичок і традицій	- 0.959
2	Робить благодійні внески	- 0.871
3	З повагою ставиться до представників уряду (лідерів, офіційних осіб)	-0.839
4	Впевнена у собі людина	-0.806
5	Навчає молодше покоління поважати традиції і культуру країни	- 0.800

6	Поважає владу	0.763
7	Небайдужий до менш забезпечених співвітчизників, допомагає їм	0.747
8	Займається добродійною діяльністю	-0.736
9	Весела і доброзичлива людина	- 0.680
10	Зніме останню сорочку, щоб допомогти ближньому	- 0.659
11	Поважає державу	-0.654

Факторний аналіз дослідження уявлень учителів ЗОШ про доброго громадянина

Фактор 1. Позитивна особистість

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф1)
1	Намагається з усіма знайти спільну мову	0.906
2	Поважає інших людей	0.856
3	Справедливий	0.823
4	Вихований, інтелігентний	0.805
5	Не приймає насильство	0.769
6	Зніме останню сорочку, щоб допомогти ближньому	0.750
7	Дотримується не тільки юридичних законів, а й моральних норм	0.683
8	Поважає права інших	0.675
9	Людина з позитивними, добрими думками	0.674
10	Весела і доброзичлива людина	0.668
11	Є законослухняним	0.662
12	Завжди сплачує податки	0.645
13	Уміє відстояти своє право	0.634
14	Прагне самостійно приймати рішення і відповідає за їх наслідки	0.557
15	Прагне до просвіти	0.407

Фактор 2 і 3. Активна громадянська позиція

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф 2)
1	Патріотично налаштований до своєї країни	0.959
2	Веде активну громадську діяльність	0.937
3	Прагне бути в курсі політичного життя країни	0.931
4	Національно свідомий	0.923
5	Вважає своїм обов'язком голосувати на кожних виборах	0.928
6	Слідкує за висвітленням політичних та соціальних проблем у ЗМі	0.905
7	Критично ставиться до висвітлення подій у ЗМІ	0.867
8	Поважає державу	0.847
9	Дбає про інтереси держави	0.809
10	Поважає владу	0.783
11	Усвідомлює свою спроможність впливати на те, що відбувається в державі	0.788
12	Бере участь у діяльності на благо спільноти (суспільства)	0.608
13	Любить свою країну	0.682
14	Орієнтується на національні економічні інтереси	0.552
15	З повагою ставиться до представників уряду (лідерів, офіційних осіб)	0.544
16	Бере участь у політичних дискусіях	0.539
		(Ф 3)
1	Займається добродійною діяльністю	-0.893
2	Робить благодійні внески	-0.874
3	Бере участь у громадських організаціях	-0.779
4	Вважає своїм обов'язком служити в армії, щоб захищати	-0.752

	батьківщину	
5	Не смітить на вулицях	-0.750
6	Надає допомогу іншому громадянину на вулиці	-0.749
7	Бере участь у мирних акціях протесту проти закону, який він/вона вважає несправедливим	-0.734
8	Небайдужий до менш забезпечених співвітчизників, допомагає їм	-0.709
9	Дотримується національних звичок і традицій	-0.701
10	Бере участь у заходах на захист прав людини	-0.641
11	Вважає за можливе не дотримуватись закону, що порушує права людини	-0.598
12	Сумлінно виконує покладені на нього обов'язки	-0.595
13	Навчає молодше покоління поважати традиції і культуру країни	-0.573
14	Звільняє місце старшим у громадському транспорті	-0.534
15	Підтримує національну ідею	-0.526
16	Домагається утвердження демократичних цінностей	-0.454

Фактор 4. Пізнавальна активність

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф 4)
1	Дбає про свій інтелектуальний розвиток	0.890
2	Не підвищує голос на старших	0.848
3	Шанує старше покоління	0.826
4	Хороший сем'янин, поважає батьків, членів родини	0.817
5	Порядна, добра людина, здатна до співчуття	0.736
6	Дотримується норм поведінки в громадських місцях	0.725
7	Активно цікавиться подіями у культурному житті суспільства	0.711
8	Прагне до просвіти	0.707
9	Власними діями не завдає шкоди довколишнього середовища	0.662
10	Прагне постійно поповнювати свої знання аби утримувати високий фаховий рівень	0.654
11	Є носієм загальнолюдських цінностей	0.637
12	Вважає для себе за необхідне долучатися до захисту соціальних прав інших	0.435

Фактор 5. Загальна культура

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф 5)
1	Завжди чемно поводитьься	-0.879
2	Дотримується правил дорожнього руху	-0.830
3	Багато працює	-0.805
4	Веде здоровий спосіб життя	0.740
5	Впевнена у собі людина	-0.710
6	Не має шкідливих звичок (наркотики, алкоголь, куріння)	-0.656
7	Знає історію своєї країни	-0.627
8	Знає, як відстоювати свої права і інтереси	-0.602
9	Є членом політичної партії	0.594
10	Переймається проблемами оточуючих	-0.586
11	Знає свої права	-0.497

Фактор 6. Лояльність

№	Зміст судження	Факторна вага (Ф 6)
1	З повагою ставиться до представників уряду (лідерів, офіційних осіб)	0.644
2	Завжди дотримується закону	0.643
3	Дотримується норм культури, співжиття	0.631
4	Чесно працює на благо своєї держави	-0.594